

PROTESTÁNS ESTÉK

FELOLVASÁSOK

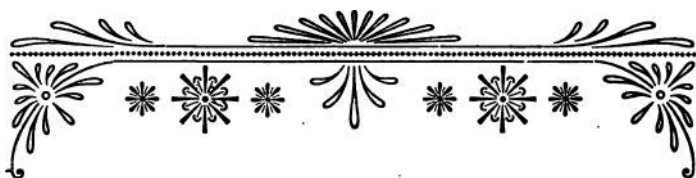
A VALLÁS, NEVELÉS, TÖRTÉNELEM ÉS
TÁRSADALOM KÖRÉBŐL

II. FÜZET

POZSONY, 1899

AZ EVANG. THEOLÓGUSOK OTTHONA KIADÁSA

BALASSA-GYARMAT
B.-GYARMATI KÖNYVNYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1899

A monotheismus görögöknél és izraelieknél.

Írta :PUKÁNSZKY BÉLA.

AZ egy istenben való hit lelki életünknek zsenge gyermekségünktől fogva egyik legállandóbb tartalmát képezi. Hogy milyen kincset bírunk benne, az könnyen kikerüli figyelmünket, mert hiányát sohasem éreztük. Úgy vagyunk vele, mint a bennünket körülfogó levegővel, a melyet munkánk közben nem figyelünk meg, pedig egész testi életünknek egyik legfontosabb feltétele. De a gondolkozásban kevésbé gyakorlott elme is azonnal reá jön, hogy mit jelent a monotheismus vallási és erkölcsi világnézetünkben. Hogy az emberek a beljük lehelt isteni szellemnél fogva mind egyenlők és egyenlő törvény alatt állanak, hogy ugyanazon természetes jogaik és erkölcsi kötelességeik vannak, hogy mind egyformán istennek gyermekei s egy és ugyanazon közösségnek polgárai, a mely az egész emberiséget magában foglalja: ezek a tételek mind csak folyományai azon hitnek, a melyet a monotheismus nevével jelelünk

s mely azt jelenti, hogy csak egy az a hatalom, a mely a világot és minden embereket teremtette, vezeti és kormányozza. De ép úgy folyományai továbbá ezen hitnek, hogy az ember viszonya az istenhez benső és közvetlen, nemzetiséghez, rendhez, nemhez, álláshoz nem kötött s hogy a kegyes érzület és erényes élet tetszőbb áldozat istennek bakok vérénél és bárányok kövérségénél. így gyökereznek vallási és erkölcsi világnézetünk minden részei ezen hitben s elmondhatjuk, hogy a mi jót az emberiség a testvériség indulatától vezetettve alkotott, az vég-elemzésben mind ezen hitből fakadt

Ez a hit az, a mely zsenge gyermekségünk korában szívünkbe csepegtetve a szülői házból hozott egyik legrégibb és legdrágább örökségünket képezi, mindenesetre olyan örökséget, a mely az élet minden megpróbáltatásai, viszontagságai, kétségei és könnyei között is megmarad s a melyet a bennünket környező társadalom minden tagjánál, művelteknél s műveletleneknél, értelmeseknél és együgyűeknél, tiszta vagy eltorzított alakjában föltalálunk. De éppen mert ilyen általános, a legtöbben közülünk annyira magától értetődőnek, szükségszerűnek és természetesenek találják azt, hogy előttük e jelenség magyarázatra és igazolásra egyáltalában nem szorul s a legkevesebbeknek lelkében merül fel a kérdés, honnan ered e hit s hova vezetnek vissza nyomai, ha azokat a történetben visszafelé kísérvük? Pedig mindennemű birtokunknak értékét és természetét csak akkor ismerhetjük, becsülhetjük és szerethetjük igazán, ha annak eredetét ismerjük. Maradjunk tehát a jelen órában e kérdésnél, vizsgálata nem csak tanulságos, hanem

minden tekintetben építő s gazdag anyagot kínál az elmélkedésnek.

A monotheismus a keresztyénség elterjedésével lett az emberiség egy nagy részének vallása, de sokkal régibb, mint maga a keresztyénség. Az idők teljességében, vagyis a keresztyén időszámítás kezdetekor, a római birodalom lakossága, a melyben össze volt foglalva az ókori világnak körülbelül minden ismert része, nagyban elő volt készítve az evangélium egyszerű tanainak befogadására.. Ezen előkészítésben különféle tényezők hatottak közre, de leghatalmasabban a népek és vallások keveredése és kivált a görög-római bölcsészeti iskolák működése, a melyekben a monotheismus már közkeletű volt s a honnan lassankint elkezdett a műveltek osztályának vallása lenni. S valóban, azon számos szellemi irány és áramlat között, a melyek a görög nép életében, művészetében és gondolkozásában fölmerültek és eltűntek, elejétől végig mindig egyforma, tisztán fölismerhető és vörös vonalként húzódik végig az a törekvés, hogy minden létnek és létezőnek alapja, a világnak és az emberi nemnek teremtője, fentartója és kormányzója egy oszthatatlan személyiségben fejeztessék ki; más szóval, a görög gondolkozás történetének minden szakában ki lehet mutatni a monotheismus felé való nisust Költők és bölcsészek egyaránt azon működtek, hogy Zeusnak, az ég villámszóró istenének eszméje, a melyben a görög istenek sokasága már Homerosnál bizonyos egységbe van összefoglalva, felszabaduljon azon korlátok közül, a melyeket hatalma elé részint a sötét végzet, részint az Olympos többi lakói vonnak, a kik neki nem egyszer ellen-

szegülnek, őt megcsalják, terveit zavarják és akadályozzák. Ekként Zeus, a ki már Homerosnál a jognak védője és a jogtalanságnak megtorlója, az államnak őre, a jog és erkölcs forrása, az istenek és emberek atyja, lassankint megtisztul minden despotikus önkénytől, ez érzéki és emberképű természet gyöngéitől, az egyéniségében levő monotheistikus elem mindinkább kiemelkedik, az anthopomorphistikus és polytheistikus elemek háttérbe lépnek s az istenhit egy szellemibb, tisztább alakjának hordozójává lesz.

Ekként ugyanazon költői képzelem, a mely a görög istenek történetét megalkotta s a bájos görög mythológiát tovább fejlesztette, ugyanaz nemesítette is azt; a költők voltak azok, a kik a túlságos durva és alantas vonásokat eltávolították belőle s a letűnt hajdankor képzeteit a későbbi műveltebb századok erkölcsi fogalmaival töltötték meg. Tehették és tették ezt annál is inkább, mert a görögök nagy költői egyszersmind a nemzetnek legrégebb s legnépszerűbb tanítói és bölcsei is voltak. Ők emelték Zeus alakját az eszményi tökély azon fokára, a melyen az a világot kormányzó bölcsesség és hatalom minden nagy tulajdonságát egyesítette magában. S a mily arányban háttérbe szorultak Zeus alakjában az anthopomorphismusok az egy, igazságos, jóságos és mindentudó világ kormányzó eszméje mögött, oly arányban haladt a vallásos gondolkozás a polytheismustól a monotheismus felé. Már a hetedik és még inkább a hatodik század költőinél Zeus úgy van rajzolva, mint a kezdete és vezetője mindennek¹; ő mindennek végét

¹ Terpander 1. sz. töredéke Bergk Anthol. lyricájában 345. 1.

kezében tartja s mindent úgy rendez, a mint akar¹; a sors, a moira, a mely, mint nála magasabb hatalom, a régebbi képzetek szerint fölötte és mögötte állott s őt magát is ércigája alá hajtotta, lassankint az ő akaratával azonossá lesz; a többi istenek, a kik Home-roznál Zeus akaratának még oly sokszor ellene szegül-nek, lassankint a költők felfogásában az ő világ-kormányzó tevékenységének engedelmes eszközeivé lesznek. Az ő figyelmét semmi sem kerüli ki²; ő megfigyeli az embereknek, sőt még az állatoknak gonosz tetteit is; ő az, ki felettünk örökösök s a kinek semmi sem lehetetlen.³ Kiváltképen magasztos eszmét alkotott magának az istenségről a legnagyobb ódaköltő. Az istenségtől függ minden, úgy mond Pindaros; — Zeus mér a halandókra mindent, a mi őket éri⁴ ő ad sikert és balsorsot, ő ragyogtat fel sötét éjből tiszta fényt s ő burkolja a nappalnak tiszta fényét homályos sötétségbe. Semmi sincs az istenség előtt elrejtve, a mit az ember cselekszik; csak ott, a hol ő mutatja az ösvényt, csak ott remél-hető áldás, az ő kezében van munkánk sikere, egye-dül tőle származik minden erény és bölcsesség. Ugyan-ily szellemben szól Aeschylus, a ki minden tragédiá-jában az istenség fenségét és mindenhatóságát, az ő büntetéseinek elkerülhetetlen voltát s azok megsem-misítő hatalmát hirdeti.⁵ A mit Zeus kimond, az

¹ Simonides Amorginus u. o. 193. 1.

² Archilochus u. o. a 189. lapon a 88. sz. töredékben.

³ Solon, Bergknél a 13. sz. 65—76. soraiban, a 17. 1.

⁴ Pyth. 4. 102,

⁵ Scheller I.: Aeschylus valläserkölcsi világné-zete Orestiaja alapján. Athenaeum 1893.

megettörténik, akarata okvetlenül végbe megy, halandó semmire sem képes az ő ellenére, határozata alól senki sem menekül, az ő szolgálatában működnek mind a többi istenek; az ő felsőségét végül a legdacosabb hatalmak is elismerik, elismeri a titani lázadó Prometheus is. Aeschylus nagy drámáiban nejn egyszer az ó-testamentomi próféták tiszta és emelkedett monotheismusának hangját véljük hallani, a kikkel abban is megegyezik, hogy az isten tulajdonságai között az igazságosságot emeli ki leginkább s a bűnnek és büntetésnek elválhatlan összefüggését s az istenség ítéleteinek igazságosságát kiváltképeu hangsúlyozza. A miként az ember cselekszik, úgy kell szenvednie; a kinek keze és szíve tisztaj az békében zarándokol az életen át, ellenben a gonosztevőt bizonyosan utóléri, néha hirtelen csapással, más-szor lassú szorongatással és fojtogatással a lakolás, az erinysek állanak bosszút az emberen bűnéért, kiszívják a gonosztevőnek életerejét, szünet nélkül sarkában járnak, fejére vetik a téboly hálóját s kérelhetlenül üldözik a síron túlig is. De az isteni kegyelem legyőzi a törvény büntető szigorát s végül Orestes is megszabadul az átoktól, a melyet fejére az anyagyilkosság vont Szóval — így tanít Aeschylus — az istenek vezetnek bennünket jó célhoz, az ő rendelésüket viselje az ember megadással, bízson minden szenvedést Zeusra s az emberi természet mértékén ne akarjon túl menni.

Ezen s hasonló gondolatokat olvasva el kell ismernünk, hogy az a pogányság, a melyben születtek, s az a hit, a melynek talaján fakadtak, nem volt csupa merő sötétség. A görög szellem ezen képvisé-

lőire valóban reájuk illenek Pál apostolnak ama szavai, a melyekkel azt bizonyítja, hogy Istennek fölismerhető, láthatatlan lényege minden emberekben nyilvánvaló volt, azokban is, a kiknek törvényük nem volt, mert Isten és művei jelentették azt ki nekik.¹ Az istenek többségének képzete ugyan még meg van náluk, de azoknak működéséből az önkény ki van zárva, s valamennyiük egy erkölcsi világrendnek szolgál. A túlvilági élet hitének terjedésével az isteni igazságosság hatálya kiterjedt a túlvilágra is, s miután így az élők és holtak egy erkölcsi világrend alá lettek foglalva, az isten egységének tudata ez által még inkább erősödött.

Azonban a monotheistikus felfogás fejlődése dacára is a görög nép vallásának polytheistikus alapja nem lőn érintve a költők által. Egészen más, merészebb úton indult a bölcsészet.² A természet és a világ egészének magyarázatánál valamennyi bölcsész egy egységes, világot alkotó erőből indult ki, akár anyaghoz kötöttek, akár attól függetlennek képzelte, akár természetnek, akár istennek nevezte azt De a köznép vallását, akármilyen állást foglaltak el vele szemben, általában nem akarták cáfolni. Xenophanes, az úgynevezett eleai iskola alapítója az első, a kinél ez a szándék (a 6. században Kr. e.) igen erélyesen jelentkezik. Ebben a bölcsész költőben gondolkozása a legmélyrehatóbb kételyeket támasztotta népe vallása iránt Nemcsak a görög isteneknek gyöngéit,

¹ Rom. 1, 19. 20.

² E. Zeller, Die Entwicklung des Monotheismus bei den Griechen. (Vorträge und Abhandlungen. Erste Sammlung 2. Aufl.) 8. kk. 1.

hanem már sokaságukat magában is megbotránkoztatónak találta. A halandók — úgymond — azt hiszik, hogy az istenek úgy keletkeztek; mintha nem volna egyformán istentelen őket keletkezetteknek vagy halandóknak hinni.¹ Az istenség véges állapotai és tulajdonságai bizonyosságai szintén annak, hogy e vallás nem lehet igaz; ellentmondást lát abban, hogy az istent keletkezettnek s változónak képzelik, hogy térbeli mozgást tulajdonítanak neki, mikor azt mondják róla, hogy az égből földre jön, egyik vagy másik helyet, a mely tiszteletére van szentelve, meglátogat, itt vagy ott segítségre jön. Ezek a képzetek nem férnek össze az isten eszméjével, úgymond Xenophanes; az isten nem jár ide vagy oda, ő csak mozdulatlanul egy helyen maradhat; neki nem lehet emberi, vagy egyáltalában külső alakja. Az emberek — úgymond — isteneiknek saját alakjukat, érzelmeiket és hangjukat adják kölcsön; a szerencsének isteneiket feketéknek és lapos orrúaknak, a thrakok kékszeműeknek és vöröshajúaknak képzelik; és ha a lovak és ökrök festeni tudnának, kétségtelenül lovaknak és ökröknek ábrázolnák azokat² Még botrányosabbaknak találja az istenek erkölcsi lényét. Homeros és Hesiodus az istenekre — úgymond — mindent rá akgatnak, a mi az embereknél gyalázatul szolgál és rosszalást hí ki, lopást, házasságtörést és hogy egymást megcsalják.³ Az istenségnek — úgymond — a legtökéletesebbnek kell lennie, de nem

¹ Aristos. Rhet. II. 23.

² Clemens Alexandrinusnál, Stroniata V. 601.

³ Sextus Empiricusnál Adversus Mathetnaticos 1, 289. IX, 193.

lehet uralom alá vetve, a legfőbb, mindenek fölött uralkodó Isten mellett tehát nem lehetnek más, neki alárendelt istenek. Ő maga tehát csak egy istent bír elképzelni, a ki minden végesnek magasan felette áll. «Egy Isten» — úgymond — «isteneknél és embereknel a legmagasabb, halandókhöz sem alakra, sem gondolatokra nem hasonlítható,» «egy isten, a ki egészen szem, egészen fül, egészen gondolkodás, a ki fáradság nélkül minden felett uralkodik, értelmének belátásával.»¹ Xenophanesnél lép a monoteizmus a sok isten-hittel s az isteninek emberiesítésével először teljes tudatosan és elvszerűleg szembe az isteninek fogalmából egyszerű következtetéseket vonva meg, a melyek a meglévő vallást legmélyebb alapjaiban rendítették meg. Tényleg Xenophanes támadásai a görög polytheismuson oly sebeket ütöttek, a melyeket az többé nem hevert ki. De nem ez az, a mi méltó csudálatunkat e férfiú iránt felkelti, hanem az istenség ama tiszta és emelkedett eszméje, a mely az ő tudatában élt, ötszáz évvel Krisztus előtt, oly korban, a melyben a tudományos kutatás még alig kísérletté meg az első ingadozó lépéseket. Az ő szavait olvasva, valóban érezzük Alexandriai Clemens szavainak igazságát: «Világos, hogy ugyanazon Isten, a kinek az Ó- és Új testamentomot köszönjük, a görögöknek görög bölcsészetüket adta, a melyben a mindenható önmagát megdicsőítet.»²

Míg így egyes bölcsészek tanítása majd az istenek többségében való hitet, majd a vele összefüggő istentiszteleti szokásokat, az állat-áldozatot, a

¹ Aristoteles de Xenophane, Zenone et Georgina 3.

² Stromata XVII. 5. 42,

képek tiszteletét stb. rosszalta és ásta alá, de még csak az egyes iskolák szűk körére szorítkozott: a sophisták észjárása és gondolkozás módja a peloponnesusi háború idejében a művelt görögök uralkodó világnézetévé lőn. A sophisták mint minden állami intézményben, úgy a vallásban is önkényes conventió eredményét látták, mert — úgymond, — ha az istenekben való hit az emberi természetből eredne, akkor minden emberek egyforma isteneket. imádnának.¹ Hogy a vallások különfélesége épen az emberi szellem természetéből és annak természetes föltételeiből származik, az iránt a sophistáknak nem volt érzékük. De tanúk rohamosan hódított, különösen a drámai művészet segélyével. Sophokles ifjabb kortársánál Euripidesnél már egész sereg dogmatikai kételylyel találkozunk s a mythosok oly naturalistikus feldolgozásával, a mely mutatja, hogy a költő a régi hit álláspontjáról messze eltávozott. Aristophanes szenvedélyes hévvel kel ki ellene és valamennyi újíto ellen, a kik közé Sokra test is számítja, de ő maga komédiáiban a nézők gúnykacajának tárgyává tette a régi isteneket, rikítóan és durván leplezven le emberképűségük meztelenségeit, s lerántván őket az alacsonynak és közönségesnek pizsokjába. A peloponnesusi háború első évtizedében Athénben már elmaradottnak és műveletlennek tekintetett még az istenekben hinni, ezt magától Arístophanestól tudjuk. A történelmi fejlődés különféle tényezői által lett ez az eredmény előkészítve, azért nagy rövidlátás volt az államhatalom kezelői részéről, midőn egyesek be-

¹ Diogenes Laertiusnál IX. 51. V. ö. Sextus Empricus adv. Math. VII. 65.

vádolása és elítélése útján akartak ezen áramlat elé gátat vetni. Az egyesek áldozatul estek; Sokratesnek ki kellett a mérge poharat innia, de a régi népvalásnak visszaállítása előbbi jogaiba már lehetetlen volt.

A skeptikus nihilismusból, melyre a sophisták a görög gondolkozást sodorták volt, Sokrates vezette ezt ki. Sokrates elvszerűleg tartózkodni akart minden theologiai kutatástól; az emberi ész, úgy vélte, — nem képes az istenség lényét és műveit kikutatni, s ezen kutatásnak nincs is semmi haszna; s ezért rosszalta a természetbölcészek törekvését, kik azt hiszik, hogy az istennek nyomára jöhetnek. Ő azokra a kérdésekre akart szorítkozni, melyek az emberi életet és az emberi kötelességeket érintik. De mivel ezen kötelességek közé sorozta az istenek iránti kegyességet is, mégis határozott nézetet kellett alkotnia magának az istenségről,¹ s mivel csak saját elvei szerint járhatott el, akarata ellenére is egy új theologianak alkotója lett, a mely tudományos hiányai daczára a következő korokra nagy hatással volt. Az emberi cselekmények értékét céljuk észszerűsége szerint ítélte meg; ennek megfelelőleg a világ egészében is kereste a célt, a melynek minden szolgálni tartozik; ezt pedig az embernek j a v á b a n vélte fölismerni. így jutott azon meggyőződésre, hogy a világ csak egy mindenható, jóságos, bölcs és mindentudó lénynek műve lehet, a kinek esze a mienket ép "annyira felülmúlja, mint a világ nagysága, a melyben lakik, a mi testünkét; a kinek szeme mindent áttekint, gondviselése mindent, a legnagyobbat

¹ Aristol. Metaphys. A. 6.

és a legkisebbet körülfogja.¹ Ezen lénynek viszonyát a görög nép vallásához, a melynek őszinte híve volt, Sokrates nem vizsgálja, kortársainak szokása szerint majd istenekről, majd istenről vagy istenségről beszél. Hiszi, hogy az istenek mindent javunkra igazgatnak, hogy rendeléseikbe föltétlenül bele kell nyugodnunk, parancsainak föltétlenül engedelmesskednünk; hogy a kegyes érzület a legjobb istentisztelet, s hogy egyébként az istenséget mindenki saját népének szokása szerint tartozik imádni.² Népének hitétől nem szakad el, a sok isteneket egynek alárendeli, úgy, hogy azok a világnak egyes részeiben s az emberi élet egyes viszonyaiban ugyanazon észt képviselik, a melyet, mint az egész világot átölelő hatalmat a legfőbb isten képvisel.³ Sokrates vallása tehát, jóllehet népének vallását nem tagadta meg, az istenség egységének hitén alapul.

Ezen alaphoz hű maradt a görög bölcsészet további történetének legtöbb képviselője is. Az istenség világhoz viszonyának módosulásait, a mint az a kisebb iskolákban mutatkozott, nem követjük részletesebben. Ezen iskolák egy része a monotheismus ügyét közvetve csak annyiban vitte előre, a mennyiben a meglevő vallások felbomlasztása által egyengették útját egy új, jobb vallásnak. A Sokrates utáni kor legnagyobb bölcsészei a néphittel szemben sokkal szabadabb állást foglaltak el, mint ő s határozottan sürgették a néphit megtisztítását a philosophia segítségével. E tekintetben egy sem gyakorolt közöttük

¹ Xenophon Memorabilia Sokratis 1, 1, 19.

² Ugyanott I. 1, 1.

³ Plató Theaetatos 149. C.

oly mély századokra kiterjedő hatást a vallásos tudat fejlődésére, mint Sokrates nagy tanítványa Plató, a kinek vallásos világnézete alapján tiszta és szellemi monotheismus. Ki van fejtve bölcsészete Dialektikának nevezett részében. A tüneményvilág felett és megett van Plató szerint az örök, testnélküli változatlan lényeknek, az ideáknak országa¹ s az ideák egész világának élén áll a jó és végtelen lény, a mely alapja minden gondolkozásnak s minden létnek; a mely a dolgoknak valóságukat s képzeteinek igazságukat adja, a ki felé minden gondolatunk és ténykedésünk irányul, habár mi őt tiszta alakjában csak nehezen s legtöbbször csak képmásaiban és hatásai-ban szemléljük.² Ez a jó, ez a végtelen lény az isten; a jóság az istenség leglényegesebb tulajdonsága; jósága következtében alakította a világot, jósággal és bölcseséggel igazgatja az emberek sorsát, egészében és részeiben; a ki tiszta életével az isten jóságát és tökéletességét utánozza, annak végül minden dolgok javára szolgálnak. Az istenség nem féltékeny az emberek boldogsága miatt, mint ezt a régibb költők állították, mert a jó irigységet nem ismer. Nem változhatik s nem mutathatja magát másnak, mint a mi, mert a tökéletes változhatatlan, s tőle minden hazugság idegen. Egészen szellemi természetű, kedv és kedvetlenség felett álló, bajoktól érintetlen; a mythosok, a melyek az istenek gyengéiről, szenvedélyeiről és vétkeiről szólnak, méltatlan mesék; az igazi istentisztelet tiszta érzületben és erényes életben áll, nem az imákban és áldozati adományok-

¹ Plató, Cratylus 439. C.

² Philebos 14. C. Phaedrus 96. A.

ban, a melyekről az értelmetlenség azt hiszi, hogy velük az isteneket megtiszteli, a gonoszság azt reméli, hogy velük őket megvesztegeti. Ezen tételek tisztábban a keresztyén talajon sem találhatók fel s tényleg Plató ezen nyilatkozatai a keresztyén egyház tanítóinak századokon át irányadóul szolgáltak az istenség eszméjének kifejezésénél s bibliai elbeszélések magyarázatánál. — Ennek dacára a görög polytheismust Plató sem adja fel, sőt mint a nevelés alapját megtartandónak véli; mert úgymond az embereket előbb hazugsággal kell nevelni, csak azután igazsággal, előbb mythosok, azután tudományos ismeret által, a ki tehát az utóbbihoz nem jut el, mint tényleg nem jut el az emberek nagy tömege, az egész életén át a mythosokra s a megfelelő istentiszteleti formára van utalva.¹ De annál komolyabban sürgeti Plató, hogy mythosokból s a vallásos hagyományból, cultusból, minden erkölcsileg hátrányos s az istenséghez méltatlan, el távoli ttassék; ezért ítéli meg oly szigorúan népének nagy költőit, a kik közül Homerost és Hesiodost nem is engedné az államba. Mint költőket talán túrné, de mint vallástanítókat el kell vetnie őket.

Az isten egységének tana éleesebben ki van fejezve Aristotelesnél. Valamint a világ csak egy, úgy legfőbb mozgató okának is egynek kell lennie; ez az ok csak a világon kívüli, tiszta, soha nem szunnyadó gondolkozású, szakadatlanul működő szellem lehet — Az a gondolat, hogy az istenség csak személyes lény lehet, határozottabban elő térbe lép

¹ De Republica II. 369.

nála, mint Platónál, s mélyebben gyökerezik rendszerében, ellenben a gondviselésről szóló tan módosítást szenved. Az istenség a legfőbb mozgató ok, mely az ég forgásának indítást ad, a mely felé minden törekszik; a természetben célszerűség uralkodik s az ember életében meg van az összefüggés az erkölcsi érték és a belső boldogság között.¹ A legfőbb isten mellett Aristoteles szerint a csillagok sphaeráiban más örök lények is vannak; ez a polytheismusban az igaz mozzanat, a többi úgy mond csak a törvényhozás és a közönséges haszon miatt lett hozzá toldva, a tömeg megnyerése végett. Aristoteles monotheismusa szigorúbb mint Platóé, a nép vallására szüksége nincs, de politikai tekintetből tűri azt, és saját rendszerében bizonyos kapcsolódási pontokat hagy számára.

A legközelebbi nagy görög bölcsészeti iskolában a stoiknsoknál e monotheismus pantheismussá lesz. Tanuk szerint egy lény az, a mely minden dolgok alakját és anyagát létrehozza, s ezen világ idejének végén ismét magába fölveszi, hogy egy bizonyos időszak leteltével ugyanezt a világot újra megteremtse s a dolgok körfutását, mely öröktől fogva tart, örökké folytassa. Ez a lény az őanyag és őserő egyszerre; ez a teremtő tűz, a mely átalakulásaiban a többi elemeket létrehozza, de egyszersmind a legfőbb szellem, a világnak esze és törvénye, az istenség.² Minden természeti erők és szellemek csak részei ezen egy erőnek, a mely minden felett ki van öntve. Amennyiben immár mindenben ugyanazon isteni erő mű-

¹ Aristot. De Coelo 11, 3. Hthica Nicomach. V. 3.

² Diogenes Laertiusnál. VII, 134. kk.

ködik, mindent a vallásos tisztelet tárgyává tehetni, istenné personificálhatni; de mivel a valóságban csak az őserő az, mely mindenféle dolgokban különféle formákban megjelenik, amaz isteni alakokat nem szabad önálló személyes lényeknek tartanunk, hanem csak a természeti erők mythikus ábrázolásainak. A stoikusok vallásfelfogása egyrészt az epikureizmus és a skepsis ellenében védelmébe veszi a nép hitét, kimutatva, hogy a mythosoknak, még azoknak is, a melyek az istenekhez nem méltók és látszólag egészen képtelenek, megvan a maguk jó értelme, s védelmébe fogadja a jövődölésekben való hitet s hasonló dolgokat. Másrészt azonban nem helyeselhetik mindezt olyan értelemben, a milyent a néphit tulajdonított neki; az istenek helyére ők természeti dolgokat, az égi testeket, az elemeket, a föld gyümölcseit, az emberiség nagy embereit és jó tevőit állítják. A nép vallását tehát symbolikusan átmagyarazzák; ők megalapítói amaz allegorikus magyarázási módnak, a mely görögöktől a zsidókhoz s azoktól tovább a keresztyénekhez terjedt s mindenütt oly sok tévelynek lőn szülője.

Plató, Aristoteles és a stoikusok képviselik azon három vallásos világnézetet, a melyből sok századon át táplálkoztak a görög és római birodalomban mindazok, a kik a nép vallását nagyon zavarosnak, a valástalanságot nagyon vigasztalannak és üresnek találták. Az eklektikus római bölcsészetben e férfiak tanai a legkülönbélebb arányban keverődtek egymással és más tanokkal, s az isten egységének tudatát bele vitték a keresztyénség fellépésének ideje körül a római birodalom lakosságának összes művelt köreibe.

A talaj ekként egy egyszerűbb, tisztább és igazabb istenhit számára a görög szellem fejlődése által hatalmasan elő volt készítve. A nemzet nagy költői, főleg a tragoediaírók továbbra is gyakorolták a vallási eszmék terén nemesi fő hatásukat; az Aristoteles utáni bölcsészeknél pedig mindég erősebb lesz az az óhajtás, hogy isteni kijelentés útján nyerjék meg az igazság ismeretét, a melynek önálló és öntevékeny felkutatását az elbágyadó gondolkozás lassanként lehetetlennek kezdte tartani. Ez a kettős érzelem, egyrészt az elcsüggedő lemondás, sőt kétségbeesés az emberi szellem ereje felől, másrészt a vágy és epedés az igazságot feltáró isteni kijelentés után, ez képezi az idők teljességének alaphangulatát a görög és római világban.

De bármily hatalmasan készítette elő a görög költészet és bölcsészet az elméket és szíveket az egy, szellemi és erkölcsi istenben való hit befogadására, ez a hit a maga éltető erejével nem belőle és nem általa lett az emberiség nagy részének közös birtokává. A világosság, a melynek fényében Hellas ege alatt csak egyes nagy ihletett szellemek szemei gyönyörködtek, kelet felől tündöklött fel, hogy legyen — mint Jesaias mondja — «népeknek világosságává.»¹ Kis-Ázsiában, Syria és Aegyptom között, a partvidék lakóinak egy része, a philisteusok után Palestinának nevezett kised országban lakott egy évezredes ősnépecske; az egy istenben való hit azon tiszta alakjában, a melyben Mesterünk tanítása után mi is valljuk, innen terjedt el az ó világ népei közé. Ez által Izrael azon népek közé jutott, a melyek az

¹ Jes. 42, 6.

emberiség történetére a legnagyobb befolyást gyakorolták. Mi ennek titka, hogy a pálmát még Hellas elől is magához ragadta?

Nem csak nagy és harcias nemzetek, hatalmas világbirodalmak alkotói, hanem kis népek is sokszor világtörténeti hivatást töltenek be, habár fennállásuk ideje alatt nem sokat számítanak is. Náluk nem jut az emberi élet minden oldala teljes kifejlődésre. Az emberi, a maga teljességében csak nagy, az az nagyszámú népnél fejlődhetik ki, mert egy kis népben éhez nincs meg a tehetséges egyének különfélesége és nagy száma. Ha a kis nép jelentőségre akar jutni, akkor specialitássá kell lennie. De akkor aztán ezen egy tehetségének odaadó és kitartó ápolása, egyetlen talentumának tökéletes kiművelése által kiváló helyet foglalhat el a nemzetek sorában, s a műveltség történetében, kivált a vallás erkölcsi téren fontosabb szerepet tölthet be, mint a milyenre nem egy, sokkal nagyobb nép képes.

Ezen az úton jutott nagy jelentőségre Izrael, a kinek földje az ó világ más nagy birodalmaihoz, Assyriához, Persiához, Chaldaeahoz, vagy Aegyptómhoz hasonlítva a legparányibb államokhoz tartozott, s a ki fennállásának ideje alatt majd Assyriának, majd Chaldaeanek, majd Persiának s a görögöknek alattvalója volt. A műveltség és vallás történetében mégis sokkal nagyobb jelentősége van, mint az említett birodalmak akármelyikének. Vallása fejlettség és emelkedettség tekintetében nemcsak felülmulta a rokon népeket mind, hanem diadalmasan túlélte minden megrázkódtatást s magának a népnek nemzeti önállóságát is; s az emberiség három legnevezetesebb

vallása közül kettőnek, a keresztyénségnek és Islamnak szintén életet adott. Izrael népének egész ereje, egész dicsősége vallásában van. Más téren, a mely ezzel nem függ közvetlenül össze, jelentősége nem több a semminél.

Ezen kizárólagos vallási irányának magyarázata azon viszonyokban van, a melyek közt történetén átment és főleg azon módban, a hogyan néppé lett Történetének élén egy vallási herosnak, Mózesnek alakja áll, a ki népének vallását reformálta, nemzeti egységének alapjául a Jahvéval¹ kötött szövetséget tette. A kit az ősapák «el saddai» név alatt imádtak, az Mózesnek Jahve név alatt jelentette ki magát.² Nem csuda, ha e vallási heros, «a kihez hasonló próféta nem támadott Izraelben, a kit ismert volna Jahve színről-színre,»³ reá nyomta a maga jellemének bélyegét Izrael történetének egész további folyamára, s Izrael, valamint legnagyobb nemzeti alakja, úgy maga is első sorban a vallásnak élt.

¹ Izrael istenének tulajdon neve, a melyet Jehova alakban tanultunk ismerni, az Ó T. modern népies fordításaiban, a mint ismeretes mindössze valami három vagy négy helyen fordul elő, a többi esetekben Istennel vagy Úrral van helyettesítve. Ez az eljárás nem helyes, mert a tulajdonnév nem fordítható. E tekintetben a fordítások következetlenek. De következetlenek abban is, hogy azon néhány helyen, a hol meghagyták, nem correct, hanem eltorzított alakjában közlik. A tulajdon név helyes formája Jahve, a mint ez az Ó T. szövegének számtalan bizonyítékából kitűnik; a Jehova alak csak körülbelül 1520. óta jött szokásba, és már Le Mercier, Drusius és Cappellus kimutatták annak helytelen voltát.

² Ex. 6, 3. kk. 3, 13. kk.

³ Deut 34, 10.

Története kevés kivétellel csupa szenvedés volt. A kisded nép Dávid és Salamon mintegy hetven évig tartó dicsőségteljes uralkodása után ketté szakadt, és majd egymást irtotta véres pártviszályban, majd a szomszédos nagyhatalmak, Assyria, Damascus és Chaldaea rabigája alatt nyögött; s ha olykor rövid időre lerázta bilincseit, csakhamar annál súlyosabbakat kapott helyettük. Az éjszaki törzsek országát mintegy harmadfélszáz évi fennállása után Salmanassar 722. Kr. e. végkép megsemmisítette, lakosainak színe-javát Assyriába hurcoltatta, a hol az a környező idegen népekbe egészen beleolvadt, s vele természetesen a Jahve-vallás elveszett. A megmaradt Juda, a mely ezentúl egymaga képviselte a Jákobnak adott ígéret örökösait, számtalanszor lett idegen hadseregtől elárasztva, feldúlva, városai felégetve és romba döntve, lakossága megtizedelve, míg 588. Kr. e. a nagy Chald hódító Nebukadnezar a Dávid városára is üszköt vetett, fölégette a Jahve lakóhelyét, a Sión templomát is és a tartomány lakosságának nagyobb részét Babyloniába hurcoltatta. Valóban, ez az egész történet vérrel-könnyel van tele s nagyon alkalmas arra, hogy a benne szenvedőleg szereplők lelkét a világ hiúságától elterelje, s befelé irányítsa a lelket saját mélységei felé, a hol a vallás igazságai megfogamzanak; hogy oda irányítsa őt minden létnek, saját létünknek is örök, változatlan alapja felé, a kit Istennek nevezünk, s a ki után földi létünk vergődései között szünetlenül vágyódik lelkünk, mert békét csak nála talál. E történet képe valóban érthetővé teszi előttünk, hogy Izrael legjobbjai népük több mint ezer éves története alatt lelkük egész ere-

jével a vallásnak éltek, s hogy így általuk Izrael a vallás népe lőn.

E vallásnak legemelkedettebb, legtisztább alakját erkölcsi monotheismusnak nevezzük. Az út, a melyen a nemzetnek végig kellett mennie, míg befogadására egészében megérett, hosszú és sokszor fájdalmas volt. Történetét leírják az ótestamentom szent könyvei, a melyek mind vele állanak többé vagy kevésbé szoros vonatkozásban, s körülbelül ezer évről tartalmazznak írott emlékeket. Ezen történet lefolyása, legalább egyes nevezetesebb részeiben és hőseiben a bibliai történetekből ismeretes előttünk. Azt látjuk belőle, hogy ama tisztult és szellemi istenhit, a melyet Mesterünk tanítása után mi is vallásunknak vallunk, nemzeti önállóságának folyamán szinte soha sem volt Izrael népe egészének, hanem csak a nemzet egyes jeleseinek, vagy a legjobb esetben a nemzet egy kisebbségének vallása.

Ezen ihletett lelkek, a kiknek olykor-olykor sikerült nagyobb pártot szerezniök eszméik megvalósítására, Izrael prófétái voltak. Míg népük a zöld dombokon és berkekben Jahve oltárai mellett áldozott a kánaáni Baalnak, Aseranak, Kamosnak, Moleknek, Astartenek, s az apák egyszerű vallását mindenféle idegen szokásokkal keverte, Izrael prófétái fölemelkedtek az egyedüli, szent és igazságos istenben való hithez, a ki az ő akaratát, vagyis a jót a világban megvalósítja. Ezt a hitet szózataik és irataik segítségével, soha nem csüggedő lelkesedéssel igyekeztek népük szívébe vésní s így közvetve az emberiség közös kincsévé tenni. Ezen hitüknek egyéni

kifejezései és hirdetői azon eszményi képek is, a melyeket a történetnek folyásáról maguknak alkottak s a melyeknek megvalósítását a jövődtől várták.

Nekik maguknak nem sikerült saját tiszta vallási tanaikkal népüket minden ízében áthatni. A profetismus kihalt, mielőtt a monotheismus Izrael egész népének vallásává lett volna. Sem a lánglelkű Illés és Elizeus csatakiáltása, a mellyel Jahve híveit a Baal ellen harcra szólította, sem Jesaias fenséges bizonyágtételei, sem a száműzetés szenvedései nem voltak képesek a hűtlen Izraelt az egy élő Istennek szolgálatában megtartani. Juda állami létének végén, vagyis Kr. e. 6. század elején, mikor Nebukadnezar seregei Jerusalemet megszállva tartották, a próféták Jahvismusának hívei csak egy pártot képeztek és pedig nem is nagyot. Jeremiás majdnem egészen magára hagyatva áll ellenfelei között s hogy milyen kevés hatással voltak szózatai környezetére, azt megdöbbenően mutatják ama szavak, a melyekkel az Aegyptomba menekült judaeaiak, a kiknek feleségei idegen isteneknek áldoztak, Patrosban a prófétának feleltek: «A szót, a melyet szólottál volt nekünk Jahve nevében, nem akarjuk hallani tőled. Hanem kétség nélkül azt cselekeszszük, a mi kiszármazott a mi szánkból, hogy áldozatot tegyünk az ég királynéjának, s neki italáldozattal áldozunk, a miképen cselekedtünk mi és apáink, királyaink és fejedelmeink a Juda városaiban és Jerusalem utcáin és jóllaktunk kenyérral és gyönyörűségben voltunk és semmi gonoszt nem láttunk. De a mióta az ég királynéjának megszűntünk áldozni és neki italáldozatot hozni,

minden nélkül szűkölködünk, a fegyver és éhség miatt veszünk el.»¹

Igen vonzó és sok tekintetben épületes volna mélyebben belebocsátkozni azon küzdelmek vizsgálatába, a melyeket Izrael prófétái a maguk tiszta vallásának hirdetésében végig vívtak. De már a tárgynak szinte kimeríthetetlen bősége és gazdagsága is lehetetlenné teszi, hogy ezen rövid óra határai között abba beleereszkedjünk. Különben is ezen — kerek számmal mondjuk — hatszáz éves küzdelem történetét az ótestamentum elbeszéli, de főleg prófétai irataiban mindnyájunknak kezében itt vannak, s ha olykor csak töredékes közleményeket nyújtanak is, viszont annál részletesebben világítják meg a küzdelem egyes fordulóit, a melyek többnyire magának Izrael történetének is forduló pontjai voltak. Hanem e helyett — kitűzött themánknak megfelelőleg, — forduljunk inkább ama kérdéshez: mi volt ezen izraeli monotheismusnak jellemző és megkülönböztető sajátossága szemben amazzal, a melyet a görögöknél tanultunk ismerni, s mi volt az oka, hogy a vallásnak ez a formája Izraeltól s nem a görögöktől kiindulólag lett a nyugati népek sajátjává?

A próféták erkölcsi monotheismusa nem az isten egységére és erkölcsi tulajdonságaira vonatkozó elméleti, tudományos meggyőződést jelenti. A próféták nem mint bölcselkedők, hanem mint vallásos egyének tűntek ki; az tehát, a mit náluk erkölcsi monotheismus névvel jelelünk, az ő vallásuknak sajátos kitűnő voltát jelenti. Vallásosságuk éltető forrása az igazság és jog istenében való rendíthetetlen hit és bizalom

¹ Jer. 44, 16. kk.

volt, a mely bátorsággal övezte fel őket a világ hatalmasaival szemben is, úgy, hogy azok nem egyszer remegve kerülték a találkozást Jahve ítéletének és akaratának hirdetőivel.¹ Ezen hitnek gyümölcse az erkölcsi komolyság, a mely a bűnbánatnak e hirdetőit eltöltötte és vezette egész életükben; az istenükkel való benső egységnek tudata, mely oly eleven és oly erélyes náluk, hogy egyenesen Jahve követeinek s az ő igéje hirdetőinek nevezték magukat; a tisztelet és félelem, a melytől népük istenével szemben magukat áthatva érezték. Ekként Jahve szent akaratára volt egész belső életük törvénye. Csak ez, az Izrael istenében való mély és erős hitük, az ő parancsairól való szigorú felfogásuk adta nekik az erőt és bátorságot, hogy válságos és reájuk nézve veszedelmes viszonyok között sem el nem hallgattak, sem a tömegnek és hatalmas vezetőinek akaratához nem alkalmazkodtak. Ez a hit óvta meg őket a veszélytől, hogy azon kísértések között, a melyek őket időnként körülfojták, el ne essenek és benső elhivatásukhoz hívek maradjanak. Így lettek a Jahve vallásának megőrizőivé, végre erkölcsi monotheismussá nemesítve azt.

Ez az erkölcsi monotheismus tehát saját vallási életüknek terméke. Az egy istenben való hit, a mint fentebb láttuk, Izrael prófétái nélkül is megszületett volna; de az a körülmény az ő nagy érdemből és történeti jelentésükből nem von le semmit. A görög költők és bölcsészek egy istene más volt, mint az izraeli prófétáké; nem volt oly minden

¹ Kir. 21, 20.

ízében erkölcsi. Ám annak is voltak erkölcsi tulajdonságai és nem egy bölcsésznek tanában világosan előtérbe is lépnek. De nagyon kétséges, hogy úgy lett volna-e ez a nép hitében is, ha a monotheizmus a bölcsészek gondolkozása útján abba átmehetett volna. Ellenben a próféták istenének legbensőbb lényegét alkotta a szentség, igazságosság és könyörületesség. «Irgalmasságot akarok és nem áldozatot, és istennek ismeretét inkább az égő áldozatnál,» így szól már egyik legrégebb követője által, a kinek irata az ó-testamentumban reánk maradt¹ és hasonlóan egy kortársának szája által: «Folyjon mint a víz, a jog s az igazságosság, mint ki nem szikkadó patak.»² De a legfontosabb, hogy a mi a prófétákat eltöltötte, a mi valójukat átmelegítette, s éppen azért másokban is hasonló meleget tudott kelteni, az az élő vallás volt. A bölcsészet hatása inkább negatív maradt, aláásta a polytheizmust, de nem tudott annak romjain valami jobbat fölépíteni. S bármily jelentékeny is a szolgálat, a melyet a görög bölcsészet a keresztyénség elterjedésének az elmék előkészítésével tett, midőn az utóbbi a történetben föllépett s a régi polytheistikus vallások ellen síkra vonult, ugyancsak ez a bölcsészet volt a pogányság utolsó és legmaka- csabb harczosa. A Kr. utáni 4. század közepén a görög bölcsészet Julianus Apostata császári védnöksége alatt minden még megmaradt erejét összeszedte, hogy leverje a győztes hatalomként előnyomuló gyűlölt keresztyénséget. De az újat, a jobbat az izraeli profetizmus hozta a világba s a próféták legna-

¹ Hos. 6, 6.

² Atnos 5, 24.

gyobbika juttatta teljességére. S éppen mert vallás volt az, a mi után a kor epedett s a mi a profetizmusban tökéletességre jutott, azért talált a próféták vallása, a mely az írástudók iskoláiban, de még inkább a Jahvével való egységért imádkozó kegyesek lelkében a profetizmus kihalása után is tovább élt, fogékony talajra s azért lett sok népnek sajátjává.

Mivel ez a vallás a próféták saját lelki életének kifejezése, azért értéke és igazsága megmarad, akár mennyire bővüljenek is ismereteink a világra és annak törvényeire vonatkozólag. Vallási életüknek megnyilatkozásai, szózataik és irataik örökre vonzóak, az épülésnek forrásai és az állítatnak táplálói maradnak számunkra, éppen azért, mert hitben erős lelkeknek megnyilatkozásai. Ugyancsak ez az oka, hogy felfogásuk az isteni világkormányzásról alapjában tiszta és emelkedett, habár részleteiben ma már korlátoltnak és particularisticusnak kell is azt neveznünk; s hogy az erkölcsi világrend legemelkedetteb rajza is a mit elképzelnünk tudunk, az általuk vázolt kép keretében marad.

Miután feladatukat megoldották s hűségük és bizalmuk a Jahve-vallást az egy, szellemi isten lélemben és igazságban való imádásává nemesítette, letűntek a történet színteréről, munkájuk folytatását a papokra és írástudókra hagyva. De a ki igazán él, az ha meghal is, dicsőbb alakban új életre kél. Ilyen új és dicsőbb alakban kelt életre a profetizmus a Nazarethi Jézusban, a ki izrael prófétáit maga is elődeinek nevezi és tanításának számos alap gondolatát tőlük veszi. Kortársai közül is sokan, épúgy mint

Keresztelő Jánost, prófétának tartották őt¹ s azt hitték, hogy benne Illés. Jeremiás, vagy más régi próféta kelt új életre.² Az ő vallása, a keresztyénség, alapítójának személye nélkül nem érthető; de azok a tények, a melyekre főntebb madártávlatból rámutattunk, bizonyítják, hogy az ő fellépése a történetben nem volt előkészítés hiányában, hanem ellenkezőleg főleg Izrael vallásában sok jelenség előre mutatott az ő eljövételére.

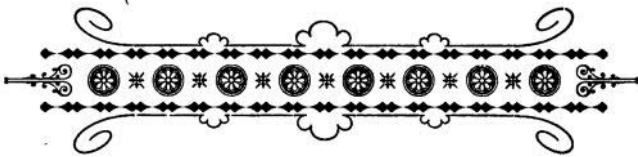
Az a szoros összefüggés, a mely az ő tanítása és Izrael prófétái között van, az magyarázza, hogy gondolataink és érzelmeink, hitünk és cselekvésünk sokkal inkább vannak befolyásolva a régi Izrael, mint más culturnépek, Hellas vagy Róma szelleme által. Az ősapák, a patriarchák istenét a magunkénak valljuk. Az erkölcsi monotheismus tova plántálása képezi Izrael nagy jelentőségét az emberiség történetében, az emelte e maroknyi népet azon nemzetek közé, a melyek az emberiség történetére a legnagyobb befolyással voltak. Izrael vallásában az emberi szellemnek egy oly megnyilatkozása jutott a fejlődés legmagasabb fokára, a mely sokkal általánosabb, mint a művészet és tudomány. A görög műveltség ismerete, a görög művészet élvezése csak egy aránylag kicsiny osztálynak sajátja; ellenben a vallás minden osztály, minden kör szellemi életének központját képezi.

Idők jönnek s az örökkévalóság tengerébe le-tűnnek; új világnézetek és tanok lépnek föl a régiek helyén s az igazság igényével, hódítanak és jársza-

¹ Mát. 21, 11, 47. Márk 6, 15. Luk. 7, 16.

² Máté 16, 14. Márk 8, 28. Luk. 9, 19.

lagukra fűznek nagy tömegeket Az örökös változás és erjedés között mindig üdvös visszamenni a múltból örökölt szellemi javaink forrásához és tisztán föltárni azok eredetét. Ezen javak között a legdrágábbak egyike az egy istenben való hit Ez órában, a melyben a hétköznapi élet zajától visszavonulva, annak poros és fojtó légköréből, fölemelkedést kersett lelkünk, igen alkalmas elmélkedési tárgyul kínálkozott e théma: az általunk vallott egy isten-hitnek eredetét néhány vonásban megvilágítani. S ha sikerült, tisztelt hallgatóim, önök egy némelyikénél fölébreszteni a vágyat, ezen elmélkedést tovább folytatni, az itt nyújtott vázlatot az ó-testamentomi szent könyvekből, főleg a próféták irataiból és történetéből bővebb és részletesebb tartalommal megtölteni, akkor kitűzött célomat elértem!

A fejedelemasszony udvara,

Írta KOVÁCS SÁNDOR.

I.

Ezelőtt mintegy 250 esztendővel fényes ünnepségre készült a gyulafehérvári fejedelmi udvar. 1643. tavaszán kelt egybe II. Rákóczy György ifjú fejedelem menyasszonyával, a szépséges és dúsgazdag Báthory Zsófiával. A menyegző hét országra szólt; megjelent rajta a hű Erdély s az anyaország aristokrátiájának színe-java, elküldte képebeli emberét a magyar király, ajándékokkal kedveskedett a moldvai és havasalföldi vajda, sőt a szomszédos,-hatalomban, fényűzésben királyával versenyző lengyel nemesség sem maradt távol. Az alkalom és a család egyiránt méltó volt erre az általános érdeklődésre és figyelemre. A menyasszony az egykor virágzó s kora száradást ért Báthoryház törzsének utolsó hajtása, a kiben föléledt enyésző fajának minden kiváló erénye, minden félelmes, romboló szenvedélye, minden végzetes hibája: a féktelen uralomvágy, szigorú felekezeti jellemű, türelmetlen, kegyeskedésbe vesző hitbuzgóság, pompaimádás, változékony szeszély. A vőlegény

anyja L,orántfy Zsuzsanna volt, a kit a kor lelki nagyságáért, szelíd, igazán nőies jelleméért a magyar asszony eszményeképp tisztelt. Az öreg Rákóczy György is kiváló alak, bár a nagy stílú államférfiak e századában nem válhatott elsőrendű csillaggá. Mint fejedelem a Bethlen törte ösvényen járt, a nagy elődhöz méltó lelkesedéssel és buzgalommal harcolt nemzete jövőjéért, vallása szabadságáért. Udvara pedig ez idő tájt első tűzhelye a magyar nemzeti életnek és kultúrájának; a rajt lobogó láng fénye elhat messze napnyugatig, még a török hódoltság szomorú, letarolt vidékeire is. Érthető dolog ennél fogva, hogy a magyarságnak minden rétegét átjárta a fejedelmi család öröme; még azok is részt vettek az ünnepelésben, a kiket politikai és vallási meggyőződés elválasztott a Rákóczyaktól, de hódolattal hajoltak meg a családi élet szeplőtlen tisztasága előtt.

A gyulafejevári menyegző után másfél év múlva 1644. nyarán következett a murányi nász, a murányi Vénus, Széchy Mária násza Wesselényi Ferencsel. Egybekelésöket érdekes részletekben, fordulatokban, gazdag, izgalmas regény előzte meg, a minek emlékéket Wesselényiék udvari költője, Gyöngyösi István szállatta át az utókorra. Ez a lakodalom nem volt sem fényes, sem zajos, hanem inkább csendes, komoly, a hogy özvegyekhez illett. Széchy György erélyes jellemű, kaland éhező, férfias élvezetek után sóvárgó leánya, a kit az egykorúak «jó lóhái és szemes asszony» néven ismernek, megtagadja egész múltját s neme természetének megfelelő körben, a családi tűzhely felszított lángja mellett keres tisztább örömeket, nemesebb ingert szívének. Murány bástyáján, abban

a percben, a mikor az elszánt asszony a fölérkezett Wesselényinek kezét nyújtja, bukik el végkép, föl támaszthatatlanul történelmünkben a renaissance korának nőideálja, az amazon-typus, mely egyéniségét szertelenségig érvényesíti, élete módjában a férfiak csapásán indul, lovagol, vadat üz, tivornyákra jár. A régi ideál bukásakor már megjelent a következő korszak, a katolikus renaissance klasszikus alakja a kegyeskedő Báthory Zsófiában s épen delelőjén ragyog a reformatió nőeszméje. Ez utóbbinak megtestesítője Lorántfy Zsuzsanna, a gazdasszony és családanyaj a kinek egész földi pályája csupa lemondás, önfeláldozás, kifogyhatatlan szeretet. Talán nincs életének egyetlen pillanata, a melyben kizárólag magára gondolt volna. «Fejedelmi nő, az volt bizonynal, világ szerént, lélek szerént.» De. a szelíd s családjában boldog fejedelemasszony egyben megegyezik a murányi szerelmi kaland hősével: mind a kettőnek tekintélyes, nagyhírű ember volt a férje s mégis leánykori nevet tartotta fenn a néphagyomány. Erősen kifejlett egyéniségök kiirthatatlanul belevésődött a nemzet lelkébe s bár, a kik őket látták, rég porladoznak mohosult sírokban, a költészet és a hála alakjukat, ne vöket megövtá a romlandóság enyészttő hatalmától.

II.

Ha kiváló egyéniséggel találkozunk, az első kérdés, a mire felelnünk kell, milyen törzsből hajtott ki az ág? és milyen föld táplálja életnedvével a családfát? A nemzet, vallás, társadalmi osztály, család, mely az ősoktól örökölt hagyományt eltékozolhatatlan kincseképpen őrzi s éber gondossággal plántálja

az ifjabb nemzedék lelkébe, az egyén belső életéből, törekvéseiből és gondolkodásából sokat megmagyaráz, fejlődésének sok rejtélyét föloldja.

A Lorántfyak eredete homályba vész. Bár a család nagyon régi, országos jelentőségre egyetlen tagja sem emelkedett. Nem érdekelték őket a nemzeti élet nagy kérdései, visszavonultak családi fészükbe s nemzedékről nemzedékre szigorúbb takarékossgal gyarapították örökölt vagyonukat. A XVI. század végén nagy hatalom a Lórántfyház a felvidéken, reája szállt a Dobók uradalmaival együtt az ősi Perényi birtok: Sárospatak s még néhány vár. A gazdálkodás, takarékossg ösztöne élt az utolsó sarjban, Zsuzsannában is, a ki a Rákóczyház birtokainak értékét körülbelül megháromszorozta, de a vagyon, a mit munkájával fölhalmozott, nem irtotta ki lelkéből az élet ideális javainak szeretetét; egyház, haza, szegény nép drága volt szívének s jobb keze el nem fáradt a jötevében. A Hernád és Sajó vidékét, a Lorántfyak birodalmát ősidőktől fogva tiszta magyar nép lakja, szabadságát, hazáját szerető. Ezen a tájon születtek utóbb II. Rákóczy Ferencz és Kossuth, a magyar szabadság nagy vértanúi; ez a vidék szülte és nevelte költővé Tompát, a nemzeti megalázás és szenvedés korának érzékeny lelkű lantosát. A haza földjének szeretete, a nemzeti nyelvhez, a nemzeti élet és művelődés legfőbb symbolumához való törhetetlen ragaszkodás, a mi e nagyjaink lelkét megragadta, egyik főalkotó elem a XVII század nagy asszonyának Lórántfy Zsuzsannának leveleiben. E levelek nehézkes, ritmustalan prózája költészetté dicsőül, a midőn a hazaszeretet, szülői

aggodalom, lelki nemesség lángja csap ki belőle. Az a tulajdonsága, hogy lelke a föld kisszerű küzdelmei közül fel bír emelkedni olyan álláspontra, a honnan az élet jelenségeinek összefüggését látja s értéköket, viszonyukat megítélheti, költővé avatja őt Bár nem írt verset, lelkében hullámot ver minden érzés, a mi a század nagy magyarjaiban élt. Csupán a munkatér, a szerep különbözik, az ihlet, a belső rugó közös.

Zsuzsanna korán árvaságra jutott 12 éves múlt, a mikor anyja meghalt, 15 sem volt egészen, a midőn atyját is elvesztette. Bár nevelését aránylag rövid ideig intézte a gondos szülői kéz, az apa és anya hatása meglátszik a gyermekleány s a későbbi úrnő jellemén. Mihály úr, Zsuzsanna atyja egyszerű, de mély érzésű, becsületes s mindenk felett vallásos ember volt; bár sok csapás érte, vallásos érzése sohasem rendült meg, Istenbe vetett bizodalma nem ingadozott A reformatió híve volt, szerette üldözött egyházát, a pataki iskoláról bőkezűen gondoskodott Vallási dolgokban teljesen udvari papjának tanácsán járt; mint ezen korbeli főuraink általában, jól érezte magát a gyülekezetben, a melylyel együtt épült a buzgó éneklés, imádság és prédikáció által. Jellemének ezen egyházas vonása örökségkép szállt leányaira, legfőképp Zsuzsannára, a ki bár «mint nő s anya hordott keresztet s fogyatta kétség, siralom», élete minden idejében a felséges Úrnak árnyékában nyugovék, az Úr neve zengett ajkain halálig, belőle fakadt öröme s benne enyészett el fájdalom. Anyjáról Zeleméri Borbáláról s mostohájáról, Andrassy Kátáról, a kivel atyja 1613-ban kelt egybe, kevesebbet tudunk, korán elhaltak, de bizonyára nemes, szere-

tettel gazdag lélek volt mind a kettő, mert Zsuzsanna mindvégig, éltes korában is a hálás gyermekszív kegyeletével gondol reájuk.

Lórántfyék, míg a családfő élt, többnyire Patakon és Ónodon laktak, a nagy nemzeti temető szomszédságában. Ezen a vidéken múltak el Zsuzsanna gyermekévei, a hol minden rög a múlt nagy válságairól, nemzete nagy szenvedéseiről beszélt. A vár körül száguldozó török martalócok eszébe juttatták a haza égő sebét, a félhold uralmát. Különben a végházak változatos élete, a mit Balassi megragadóan ír le egyik szép katonanékeiben, gazdag táplálékot adott a serdülő leány munkás képzeletének. Bizonyára gyönyörűséggel nézte Ónod bástyáiról a véres zászlók alatt kopjáikat viselő vitézeket, a mint a sík mezőségen jó sólymok módjára széjjel nyargaltak; örömmel és büszkeséggel telt meg, a midőn látta őket alkonyattájban vagy virradatkor fárasztó csataviselés után megtérni diadalmas fővel, bőséges zsákmánnyal. Csodálta atyjában a rettenthetetlen hőst, a ki félelmes karjával távol tartja a martaléokra leső ellenséget s mikor a vészfelleg elvonul, jó felesége mellett, gyermekei között vidul föl. A végeken szükséges éber vigyázás, az örökös tábori élet látása hozzászoktatta a harc izgalmaihoz s gyökeret vert lelkében az a gondolat, hogy a magyar férfi katonának született s nemes emberhez legjobban illő életpálya a hadviselés, a haza védelme. Mint anya így nevelte később két szerelmes fiát, Györgyöt és Zsigmondot; gondja volt rá, hogy a táborozás fáradalmainak elviselésére, megedződjenek, hideget, sanyarúságot békével tűrjenek. 1635. dec. 1-én férjének írt levelében meg-

pirongatja idősebb fiát, hogy annyira fázékony. Írja kegyelmed, hogy hideg volna oda és Rákóczy György (t. i. a fiú) megsokallotta volna az vállba vágott mentébe az templomba az hideget, de bár máskor is úgy öltözzék, ha kegyelmed olyan mentét ad neki, de mégis szégyen volt neki, ha az templomba adták reá, ifjú legény lévén és megfázott.»¹ Egy év múlva pedig, a mikor Rákóczy Borosjenő táján várta seregével Bethlen Istvánék támadását, arra kéri, ereszsze a két fiút maga mellé a táborba. «Azt akarom kegyelmednek jelenteni, édes uram, tudja azt kegyelmed, hogy immár Isten kegyelmessége által annyi ideje vagyon az gyermekeknek, hogy az mit látnak, megemlékeznek róla, azért ha kegyelmednek tetszenék és akadályára nem lenne kegyelmednek, talán nem ártana, ha kegyelmed elvinné őket csak egy hálásra is, mégis látnák meg mind az két tábort, írja kegyelmed, hadd tudnám őket készíteni, lám, nem messze vagyon módja kegyelmednek.» Sőt asszony létére maga sem riad vissza a fáradalmaktól; hadjárás idején valóságos jobb keze urának, az élelmezés jó részt az ő vállaira nehezül. Újra meg újra biztosítja férjét: «En édes Uram, Isten segítsége velem lévén, valamire elégséges leszek, semmi fáradságot nem szánok, valamit vékony elmével fölérek.» Ezt a jelenséget mély hitvesi szeretete mellett a gyermekkor emlékei magyarázzák meg. A nevelés a Lorántfy fészekben a XVII. század szokása szerint házi nevelés volt Akkoriban nem voltak nevelő intézetek, ismeretet, jó modort, gazdálkodást, táncot, mindent a szülői házban kellett el-

¹ Főforrásul szolgáltak a Rákóczykorról kiadott gazdag levelezésés okiratgyűjtemények. Idézeteimet is onnan-szedem.

sajátítani. A leányt nem a közéleti szereplésre nevelték, hanem a családi tűzhely őrévé, gazdasszonynyá, feleséggé, anyává. Ez lévén a kitűzött cél tanulás dolgában a XVII. századbéli leányokat nem nagyon erőltették meg. Az udvari pap megtanította őket írni, olvasni, megismertette velök a Bibliát, vallásuk alapigazságait, a gyönyörű zsoltárokat s ha arra valók voltak, fölébresztette bennök a költészet, az eszményi világ szeretetét. Valószínűleg tőle tanulták meg a zenét is, a tambura és gitár kezelését. A nevelés sikere jelentékeny részben az «öreg asszonyoktól» függött. Ez «öreg asszonyok» nem tartoztak a cselédséghez s nevöket nem korukról kapták; afféle mindenesek voltak, az úrnő bizalmasai, segédei, ápolói és szórakoztatói s többnyire elszegényedett, előzvegyült nemes asszonyok, a kik támasz nélkül állva élemedett napjaikra egy-egy hatalmas főúr várában húzódtak meg. Tulajdonképen ők vezették be a sarjú leánykát a háztartás titkaiba, tőlük tanulták a társadalmi érintkezés formáit, sőt az ízléses öltözködést is. Időjárással bizalmas, belső barátság szövődött köztük; mennél szigorúbban éreztette az anya úrnői hatalmát gyermekeivel, annál jobban vonzódtak ezek öreg asszonyaikhoz, a kik gyakran elkísérték őket a férj házába s velük maradtak, mint tanácsadók az új viszonyok közt. A nevelés vallásos jelleme azonban mindenütt érvényre jutott; a Biblia ismerete nélkül a leányt szülei férjhez nem adták. Egy fennmaradt szerelmes levélben a távol levő vőlegény aggódva tudakolja szerette menyasszonyától, olvassa-e szorgalmasan a Bibliát. Az életnek és vigasztalásnak e legfőbb könyvét a menyasszony magával vitte férje

házába, mint hozományának legértékesebb részét s házas életének felhős napjain belőle merített vigasztalást és erőt. Oda írta be egymásután gyermekei nevét, születésük napját, úgy hogy a családi Biblia idő multával családi emlékkönyvvé vált s becse emberöltőről emberöltőre növekedett

Atyja és mostoha anyja halála után a 15 éves Zsuzsannára maradt két húga nevelésének s a nagy terjedelmű birtokok kormányzásának gondja. Nagy teher volt, de az ifjú hajadon vállalai megbírták. A családfő elhunytának hírére megmozdult a rokonság s megpróbálta elperelni az árvák örökségét. A XVII. század mágnásának úgy szólva egész tetterejét a tábori élet, vadászat, végtelen tivornyázás és perlekedés merítette ki; tudományos viták, vallási kérdések, nemzeti érdekek kevésbé ragadták meg. Minden menyegzőn, temetésen megjelent az örökké éhes rokonhad, hogy igazi vagy képzelt jussát követelje. Wesselényi Ferencz keserűen fakadt ki egy levelében: «Mint az éhebek a koncot, sokan úgy lesik, ha ki javát kaphatják.» Pedig a perlekedés akkor is költséges multság volt; évek múltak el, míg egy-egy per eldőlt, ha ugyan a felek a várankozást meg nem unták s ki nem egyeztek. A Lorántfypör 13 álló esztendeig tartott s egyezséggel végződött Zsuzsanna, igaz, jelentékeny áldozatok árán, megmentette a családi vagyon legnagyobb részét, a Lorántfjóságok szemefényét, Sárospatakat is.

Ezt a mondhatni élet-halál harcot különben már nem egyedül küzdötte végig. Mostohája halála után pár hónapra férjhez ment Rákóczy Györgyhöz, Szerencs, Lednicze és Zboró urához. Lakodalmukat

1616. április havában (18.) Sárospatakon tartották két ország nemességének részvétele mellett. Milyen országra szóló dáridó volt egy XVII. századbeli magyar főúri menyegző, arról tájékoztatnak a fennmaradt számadás könyvek. 1612-ben Thurzó Borbála nászán Nagy-Bitsén annyi volt a vendég, hogy a lovak száma 4324-re, az idegen inasoké és cselédeké 2621-re rúgott, a menyegzői ebédet 21 szakács készítette s elfogyott 234 köből liszt, 60 tehén, 140 borjú, 350 bárány, 200 disznó, 16 oldal szalonna, 1000 tyúk, 400 kappan, 400 lúd, 6000 tojás, 600 császár- és fogoly-madár, 400 nyúl, 30 őz, 2500 pisztráng, 100 galacsa, 400 menyhal, 1000 fehérhal, 60 nagyobb, 120 kisebb csuka, 15 pulyka, 20 angol tyúk, 30 bölény, 20 páva, 649 akó bor, 295 akó pálinka, 20 akó ecet. «Szarvasokat és vaddisznókat — úgymond a jegyzék — adni fog az Isten;» a többi a szegény jobbagynak kellett előteremteni izzadsága árán. Fűszerre 485 forintot adtak ki, mi a mai érték szerint körülbelül 5000 írtnak felel meg, még pedig vásároltak 100 font borsot, 50 font gyömbért, 4 font szerecsendiót, 4 font fahéjat, 1 mázsa rizst, 48 font mandulát, 6 tonna figét, másfél mázsa cukrot, 1 mázsa mazsola szőlőt, 80 font tengeri szőlőt, 80 font gesztenyét, 4 font sáfránt, 500 narancsot és 1000 citromot. A vaj, sajt, méz a belső gazdaságból került ki.

Ezek az adatok mutatják, mennyi nép sereglett össze egy főúri menyegzőre. Alkalmasint így volt a pataki várban is, ámbár nem lehetetlen, hogy a fiatal pár takarékosága határt szabott minden nagyobb költsézésnek. De bizonyos, hogy nagy hír nélkül nem esett meg. Rákóczy Szerencsre röpítette a fiatal

menyecskét, de utóbb visszatértek Patakra, ezt az ősi várat tették birodalmuk székhelyévé.

III.

Rákóczy 23 esztendő volt, a mikor mint «jó személyes ifjú úrember» Lorántfy Zsuzsannát eljegyezte. Már akkor a hír szárnyára vette nevét s Borsod főispánjává, étekfogóvá nevezte ki a király. A kik ismerték, fényes jövődöt jósoltak neki, benne látták a Tiszavidék s az elnyomott evangélikusok menedékét. A Lorántfyakkal atyafiságot tartott s ezen a réven gyakorta átjárogatott Szerencsről Patakra a magára hagyott hajadont vigasztalni; időről-időre tanácsaival is segítette a perlekedő rokonságtól zaklatott leányt. Végre egymásba szerettek s házaspár vált belőlük. Valószínű, hogy Rákóczyt nem pusztán a szeretet vezette, hanem számítás is. A XVII. század főurainak szokása szerint emelkedni akart házassága, menyasszonya által. Bár különben is gazdag volt, a Lorántfyjóságok a vidék leggazdagabb urává tették. Az előkelő és gazdag házasság mindenha népszerű módja volt az emelkedésnek, de talán soha sem annyira, mint a XVI. és XVII. században. Eszterházy Miklós, az Eszterházyak nagy hatalmának megalapítója, első nejével Dersffy Orsolyával, a Dersffy és Mágócsy javakat, a másodikkal Nyáry Krisztinával a Várday- és Nyárybirodalom jelentékeny részét s a Thurzó árvák örökségét szerezte meg. Bercsényi szintén kétszer házasodott, mind a két ízben gazdag, előkelő menyasszonyt keresett, a Homonnay- és Csáky-családból. Az első már kétszer özvegyen maradt s kora jóval megha-

ladta a vőlegényét, de a családnak utolsó, egyetlen sarja volt s ez döntött Nádasdy Tamás Kanizsay Orsolyában nem csupán a szűzies tiszta lelkű nőt szerette, hanem a Kanizsay-uradalmakat is, a melyek a család férfi-ágának kihaltával reá szállottak. Rákóczy házasságában lehetett számítás, de az a tiszta, nem felhőtlen, de mindig boldog s vonzó családi élet, mely belőle fakadt, bizonyítja, hogy frigyök nem az érdekek, hanem a szívek frigye volt

Viszonyuk mindvégig zavartalan és meleg, míg a férj halála föl nem bontotta. Keletkezését nem tanulmányozhatjuk közvetlen forrásból, mert rá vonatkozó levelezés nem maradt fenn. A XVII. században ritkaság a szerelmes levél, pedig ennek a századnak fia is tudott érezni, epedni a kedves után, bánkódni hidegségén. Néhány igazán szép lírai költemény szállott reánk ez időből, a mi tele van vágygal, érzéssel s gazdag lelki világot tükröz. De szerelmes levél csak elvétve akad. E jelenség főoka az, hogy a nő többnyire csak férjhezmenetele után kezdte meg a levelezést, a mikor már családján, birtokszerzésen, gazdálkodáson kívül más nem érdekelte s az érzelmek kizárólagos uralmát a komoly megfontolás váltotta föl. Különben szükség sem volt reá, mert a mátkaság ideje nem tartott sokáig s a vőlegény annak is java részét menyasszonya mellett töltötte. A szomszédvár, Patak és Szerencs urai között a levelezést bőségesen pótolta a személyes érintkezés gyakorisága. Rákóczy vőlegénykori világát eléggé föl-tárja egy levele, a mit 26 év múlva 1642-ben György fiának írt, mikor Báthory Zsófiát eljegyezte. «Atyai szeretetből azt adjuk tanácsul: mind most s mind

ezután tisztán igazán tökéletesen szeressed mátkádat és feleségedet, de csak úgy azért, hogy ahhoz való szereteted hazádnak, nemzetednek, kiváltképpen az Isten tisztességének szeretetét feljebb ne haladja, mert ember tanál feleséget, de Istent, nemzetet, hazát nem többet egynél.» E sorokat az öreg, hanyatló erejű fejedelem írja, de a melegség, mely leveléből árad, világot vet ifjú korának felfogására, érzelmeire is.

A szerencsi s utóbb a pataki várban nyugodtan, boldogan folyt az élet Rákóczyékát semmi mozgalom nem csábította ki a családi fészekből; barátságos, marasztaló fedél volt az, lakója nem kívánczolt ki alóla a világ zord levegőjébe. A regényes fekvésű Sárospatak abban az időben nevezetes erősség; alját a Bodrog vize mossa, köröskörül mély árok s hatalmas bástya fal védi. Az úrnő lakása a vár éjszaki részét foglalta el. A boltíves vastagfalú szobákban egyszerűség, csín, de semmi fény; tölgyfa bútor, mennyezetes ágy, a falakat és földet török szőnyeg borítja. Az ablak a Bodrog áldott vidékének arany kalászu vetéseire s a Hegyalja szőlőire nyílt. Ez a vár volt Rákóczyné legboldogabb éveinek tanúja, itt születtek gyermekei s ide tért vissza élete estéjén végig álmodni az eltűnt szép időket s nyugodtan meghalni. A kertben naphosszat elidőzött, mert a kertészkedés kedves foglalkozása volt; még a fejedelmi udvarból is vissza-vissza vágyott a pataki kert árnyas fái alá, veteményei és virágágyai közé Rákóczynak, midőn 1641-ben Patakon járt, első dolga volt Zsuzsannáját tudósítani: «Házadat, kertedet ugyan tegnap megjártam, de még eddig az kertben

igen keveset munkálkodtak; az szőlőhegy is fedve vagyon, ha az Úristen jó időt szolgáltat, hozzáfogatok az héten.»

Ha Rákóczyt a kötelesség szava elszólította családja köréből, dolga végezte után sietett haza; a pataki otthon volt az ő kedves világa. Bethlen 1619. őszén némi nehezteléssel írja Alvinczyuak, a híres kassai papnak Pozsony alól, hogy legelőször Rákóczy uram jöve haza feleségének feje fájására is avagy partusára.» Ez a ragaszkodás a hűséges és szerető feleséghez állandó nála, sőt évről-évre fokozódik. Mennél jobban elfoglalja a közügy, fárasztja az ország kormányzása, annál becsebb, drágább kincs reá nézve a nő, a ki együtt érez vele, sikerein örül, fájdalmán, csalódásaiban osztozik. Akármerre jár, feleségéhez száll első gondolatja; a vadászsákmány legértékesebb része mindig a fejedelemasszonyé. «Nekem tegnap szép multságom vala — írja egy ízben Barakonyról — csak ebéd után fogattam 90 nyulat, 3 őzet, fácánt keveset, mert nincs tanúit cenk, ma 15-öt fogattam. Ím tízet, édesem, szépeket küldtem, adja Isten, egészséggel elköltened. 3-at magam lőttem.» Más alkalommal így ír: «Az kecségét, édesem, kedvesen vöttem. Én is Pálfitól szép fácánokat, narancsokat, citromokat küldtem, édesem.» A férj gondos kézzel elhárít minden csapást, a mi a drága otthont, a szerette feleséget érhetné, sokszor bosszúságait, bánatát is eltitkolja, hogy a fejedelemasszonyt ne búsítsa. «Kérlek, édesem, ne búsulj, mert ha nyavalyád léssen a miatt, mi haszna az én életemnek is. Kérlek, édesem, békét hagyj a bánatnak. Lám az előtt másokat is te biz-

tattál s bátorítottál.» Rákóczy gyöngédsége szinte feltűnő jelenség abban a korban, a mikor az örökös tábori élet a családba is beplántálta a durvaságot, nyers szokásokat. A kornak e vétkét, mely közös tulajdonsága minden társadalmi osztálynak, csupán az egyház ostorozta kíméletlen szigorral. Pázmány Péter imádságos könyvének 1665-iki kiadásában az előszóban azt olvashatni: «Férfiak, okosan lakjatok felesétekkel s mint az asszonyi gyarlóbb edénynek tisztességet tegyetek.» Bizonyosan rájuk fért a férfiakra a komoly intés.

Rákóczyné férje ragaszkodását és figyelmét hasonló gyöngédséggel viszonzta; mondhatni egészen férjének él, akarata előtte szeghetetlen törvény. Azt tartja legnagyobb dicsőségének, hogy a fejedelmi méltóságban is engedelmes feleség tudott maradni. Míg ura távol van, naponként tudósítja egészsége s a gyermekek állapota felől, hogy ne aggódják. Ha a fejedelem látni kívánja, azonnal útnak indul, nem tartja vissza rossz idő, háború, pusztító járvány, az udvari nép készületlensége. Ilyenkor ura szinte aprólékos gondossággal jelöli ki útja irányát, a szállóhelyeket; megtisztítja, elegyengetted a köves utakat, hogy hitvesét semmi baj ne érje. Általában levelezésük hű tükre viszonyuk bensőségének, nem borúi reá semmi félreértés, semmi neheztelés árnyéka, egymásért élnek, egymás kedvét keresik. Mennél korosabbak, mennél több közös öröme, közös szomorúságra tudnak visszaemlékezni, leveleik hangja annál melegebb. A férj édes szívének szólítja nejét s tegezi, a nő kegyelmednek, szerelmes urának hívja férjét, de a tisztelet, a mit iránta érez, nem engedi

meg, hogy te-nek szólítsa. De ez nem zavarja belső életük harmóniáját Noha Zsuzsannának a maga vallomása szerint «nagyobb hajlandósága az .bánatra, hogy nem az vigasságra,» olykor-olykor áttör a komoly hangulat sűrű fellegén a jó kedvnek egy-egy sugara. Rákóczy temérdek levelet írt és siettében néha nagyon szerte hánytá betűit. A türelmes szelíd feleség tréfásan kéri: «Kérem kegyelmedet, édes Uram, hogyha lehet ne vonjon oly hosszat, mikor nekem ír, mert nagy bajjal olvasom.» A fejedelem jót nevetett rajta s ezentúl gondosabban írt. A fejedelem-asszony is elhalmozta férjét kedveskedő ajándékokkal, egyszer gyönyörű keszkendőt hímez számára s utána küldi a jenéi táborba, máskor a pataki kert terméséből remek pomagranáttal lepi meg. Rákóczy nem tud hová lenni örömeben s kísérete oda van a csudálkozástól. Rákóczynénak nagyon jól esett az elismerés, mert egész szenvedélylyel űzte a kertészkedést. Lelkének szerelme majdnem egyenlő arányban oszlott meg családjá és kertje között.

A barátot, feleséget a szenvedés nehéz napjai próbálják meg. S Lorántfy Zsuzsanna lelki nagysága ilyenkor tündöklék legfényesebben. Igazi őrangyala a Rákóczy-háznak. A mikor férjét fejedelemnek hívják Erdélyországba, a midőn Bethlen István török segítségben bízva el akarja hódítani fejedelem-ségét, vagy Felső-Magyarországon harcol a vallási és nemzeti szabadságért, a hű feleség folyton oldalán van bátorító, biztató soraival; hadakat fogad, pénzt szerez s távol küzdő ura után küldi; ágyúkat öntet, lovakat vásárol s a táborba szállíttatja, a határszéli várakat fölszereli, a foglyokat elszállásolja, a szöke-

vény katonákat összefogdosztja, a portára ajándékokat készít s e mellett vezeti az egész gazdaságot. A félelem és aggodás nem bírta levetni, inkább fáradhatatlan tettvágyat ébresztett benne. Örömmel hallja a csataterőről érkező diadalhíreket s buzgó szívvel hálákat ad Istennek jóvoltáért. Néha azonban csüggedést olvas ki a fejedelem leveleiből. Ilyenkor elnyomja lelke aggodalmait s Rákóczyt fölemeli szikla hitének erejével. «Nem mondhatom, édes uram, hogy a kegyelmed állapotján sokféle gondolatom nem volna, de az én kegyelmes Istenemben bízom, ki eddig gondját viselte kegyelmednek, most sem rövidült meg az ő karjának ereje. Mit rendelt Isten felőlem, nem tudom, mind az által édes Uram, ha én halálommal is próbálná Isten kegyelmedet, mégis nem kellene kegyelmednek az Isten tiszteleti mellett való szolgálatban megállani; elhigye kegyelmed, nem is igen érkezem most sokáig búsulni, mert sok felé kell választ tennem, az gondot pedig, valamire Isten segít, jó szívvel viselem.» Teljesen együtt érez urával, örömük, bánatjuk, reményük, csalódásuk közös. 1644-ben késő ősszel útra kel, hogy a fejedelemmel s kisebb fiával, Zsigmonddal találkozzék. A pár heti együttmulatás elfeledtette a hosszú távollét minden keservét, a háború viselés kellemetlenségeit s az ifjú Gyögyről szállongó rossz híreket. Az édes anya, a családban minden vétkesnek hivatalos közbenjárója, megkérlelte a haragos apát s Rákóczy megbocsátott a meggondolatlan ifjúnak. Az engesztelő szerepre csupán a szívével gondolkodó édes anya volt alkalmas, a kinek köny és szelídség minden fegyvere; A szigorú, kemény keblű fejedelem, akit az ellenség

kíméletlennek, még a jó barát is ridegnek ismer, a ki gyermekeivel is gyakran érezte haragját, ellágyul neje előtt, nincs ereje megtagadni kérését Valóságos Isten áldása volt a családon ez az érzőszívű, okos észjárású asszony. A fejedelem politikai tehetsége és energiája egymagában, a fejedelem asszony-szívének munkája nélkül, bajosan alapította volna meg Erdélyben s a részekben a Rákóczy-ház hatalmát.

IV.

A magyar embernek az a tulajdonsága, hogy szeret szerezni, a földhöz ragaszkodik s biztos vagyonnak csak az ingatlan birtokot tekinti, szokatlan nagy mértékben volt meg Rákóczyékban. Férj és nő vetélkedett egymással a birtokszerzésben. Rákóczy hatalmas energiával, Zsuzsanna páratlan szorgalmával és takarékoságával dolgozott a családi vagyon gyarapításán. A birtokszerzésnek akkor is különböző módjai voltak: öröklés, zálogba vétel, pörlekedés és vásárlás. A vásárlás nem lehetett nehéz olyan korszakban, a mely hidat képez a termékgazdálkodásból a pénzgazdaság állapotába. A nagy uradalmak a XVII. évszázad derekán már nem bírták fedezni a főúri udvartartás nagy költségeit. Termékekben elegendet jövedelmezett a birtok, de a földesúr nem tudta búzáját, borát, termését eladni, mert a folyton tartó háborúk miatt a kereskedés megakadt. A búza köble egy forinton kelt. A megszorult főúr kölcsönhöz folyamodott, ami újabb bajjal járt, mert nem győzte adósságának 6%—10% kamatját fizetni, vagy elzálogosította egyik-másik jószágát. Wesselényiék örökös pénzzavarral küzdöttek. Midőn már hitelük

kimerült, a fényűző nádorné zálogba tette ékszereit s egész ezüstkészletét. Végtere az asztalnemű is zálogba vándorolt Lippay érsekhez. Mikor az országgyűlés idején a nádor nagy vendégséget adott, Széchy Mária zavarában az érsekhez fordult asztalneműért. Iyippyay nagy esre-hitre kiadta, de a büszke nádornénak térítvényt kellett adnia, hogy a szereket visszaszolgáltassa vagy pedig a zálogváltást fizeti le. Épen ilyen pénzsűkében volt az állampénztár is, tisztjeit és katonáit nem bírta fizetni. Wesselényit egy ízben több évi tartozásáért ingatlannal elégitette ki, a mi a nádornak csak gondját növelte. Ezért írta egy ízben a győri püspöknek, hogy «a nagy gazdagság koldussá teszen a közszolgálatban.»

Rákóczyékat közmondásszerű takarékoságuk megóvta az eladósodástól. Évről-évre szerezték az új uradalmakat s e mellett garmadával állt az arany és ezüst a pataki tárházban. Nagy könnyebbségük volt, hogy az erdélyi hadsereg és hivatalok szükségletét a Rákóczyuradalmak termékeiből fedezték, míg más földes urak nem tudtak mit csinálni az évről-évre felgyülemlett gabonával. A gazdaság vezetése még fejedelemnő korában is Zsuzsanna gondja volt; mindent számon kért tisztartóitól, alkuszik a sárosi takácsokkal, hogy olcsóbban szőjjék a vásznat, a székelyhídi parasztságot ráveszi, hogy bor árába fogadja el a búzát, a lenáztatás, kendertilolás úgyszólván szeme láttára megy végbe, kertjeit a morva kertészek utasítása szerint s személyes felügyelete alatt művelik, sőt a pincékről sem feledkezik meg. Rákóczy hűségesen kezére jár a «gazdaszszonynak,» a hogy feleségét leveleiben nevezi. A

munkácsi tisztartónak meghagyja: «Az gazdasszony ha miből parancsol, azt magunkénál is inkább be igyekezed teljesíteni, bizony, könnyebben szenvedem, ha a mi parancsolatunk múlik el, mintha az övé!» Akárhol időzzék, szorgalmasan tudósítja a gazdaság állapotáról; fakad-e a szőlő rügye? lehet-e kaszálni a szénát? hányja-e fejét a gabona? Megírja, hogy Páliban 86 borjas tehenet talált, a termés egy részét a várak és udvarházak fölszerelésére fordítják, a többi része vásárra kerül. Állandó pénzforrás volt a barmokkal, apró jószággal és tojással való kereskedés. A hegyaljai dézsma-bort Lengyelországba szállították a szüret után beözönlött lengyel zsidók, pedig rengeteg mennyiséget hordott össze a jobbágy nép. A baji Eszterházy-pincében még ma is meg van egy 2035 akós hordó, mely két kisebb öcscsével a baji, neszélyi és bánhidai dézsma befogadására szolgált. Rákóczyék dézsmabóra jóval több lehetett ennél, hiszen az övék volt a Hegyalja nagyobb része s ezenkívül az Érmelléken s Erdélyben is voltak szölleik.

A gondos gazdálkodásért, a szigorú takarékoságért fősvény hírét költötte Lorántfy Zsuzsannának a világ, pedig ez a vád nagyon igazságtalan. Sem ő, sem férje nem sajnálta a pénzt, ha igazán nagy célról volt szó. A pataki iskolát ők tartották fenn, állandóan segélyezték a váradit, debreczenit, kolozsvárit és fejevárit. Háború idején megnyíltak a tárházak, hogy a sereg szükségét ne lásson. «Küldd édesem éjjel-nappal az tízezer forintot, írja a fejedelem nejének a tordai táborból, az hatezer tallért is hozasd be minél hamarébb. Most kell költenünk édesem, mást

ad az Úristen érette; csak szolgálhassunk Istenünknek, hazánknak s nemzetünknek édesem.» Különben a fejedelmi kincstárnak annyi állandó jövedelme volt, hogy a magyarországi háború egész ideje alatt nem kellett a derékpénzhez hozzá nyúlni, sőt még valamivel szaporodott.

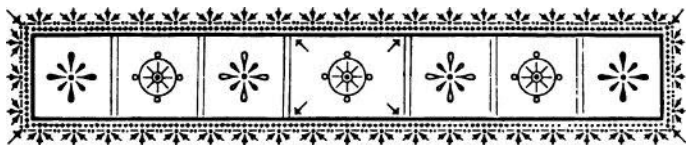
Azonban a XVII. század főurának vagyona nem csupán ingatlan birtokból és készpénzből állt Drága kincset ért az asztalnemű, ezüstkészlet, a ruházat, a mit a menyecske hozománykép vitt férje házához. Széchy Mária ékszereit 15,000, ezüstműveit 40,000, asztalműjét 10,000 írtért zálogosította el, a mi napjainkban tízszeres értéknek felel meg. Thurzó György egy-egy leányával 120—150,000 forint értékű hozományt adott, családi kincstára pedig a harmadik menyegző után még oly gazdag maradt, hogy csupán ezüstjét 2000 márkára becsülték. Néhány adat feltünteteti egy főúri kincstár mesés gazdagságát Thurzó Borbála hozományában volt egy nyakbavető s 5 drágábbnál drágább násfa, az egyikben 13 gyémánt, 41 rubint, 16 gyöngyszem volt; 8 arany lánc, 1 arany öv, 13 gyűrű, 1 aranyozott mosdó medence, 1 aranyozott kivert kanna, 9 pohár, 1 aranyozott csésze, 10 ezüst tál, 2 tonnás tál, 12 ezüst tányér, ugyanannyi sávosan aranyozott kés és villa, 1 aranyozott mosdó medence, aranyozott födeles pohár, egybejáró aranyozott vert kupa, szőlőgerezd alakú pohár. Hasonló a fényűzés a ruházatban. Thurzó Borbála 24-féle szoknyát vitt magával a bitsei háztól, például egy meggyszínű sima bársonyszoknya, fejér gyöngyös prémmel, az aljakat renddel, az elei négygyei prémezett, — ehez egy fekete bársony virágos hosszú janker, virágos vont

bélelt az ujja és az elei, melyben vagyon boglár nyolczvannégy, mindegyik boglárban egy rubint s két gyöngyszem; — egy sárga virágos vont arany szoknya hosszú újjá két renddel paszománttal prémezett; egy tengerszínű virágos bársonyszoknya, rövid arany paszománnal, az alja hét renddel s az elei tízzel prémezett A vele adott subák száma 14, hét téli, hét nyári, 3 stucli, 9 gyöngyös főkötő, 7 fejdísz, 8 süveg, egy sereg fehérruha, aranynyal varrott selyem lepedő, fátyol, 66 selyem kamuka abrosz, 190 asztalkendő stb.

E töredékes leírásból is láthatni, milyen fényt üzött a magyar nemesség drágaságban, ruhában, mekkora érték hevert gyümölcstelenül egy ilyen családi kincstárban. De e jelenség magyarázatául meg kell jegyeznünk, hogy ez időtájt még nincsen pénzintézet, mely a letétbe helyezett pénzt kezelné, hiányzik a közhitei. A városok szorgalmas, takarékos, kézműves polgársága is ládába gyűjti veritéke gyümölcsét vagy drágaságokat vásárol rajta, a forgalom ritkán látja hasznát. Bár a felfedezett ércerekből hajószámra özönlik az ó-világba Amerika aranya és ezüstje, az ott reked a nyugati iparúzó népeknél, a tengertől elzárt magyar nem érzi hatását A XVII. század nagy gazdatalentumai nálunk még a régi eszközöket használják. Rákóczyék is ezen az úton járnak, szerzik össze óriás vagyonukat. Ez a felhalmozott óriás vagyon, a rengeteg uradalmak jövedelme tette lehetővé, hogy a fejedelmi udvar pótolja magyar földön a rég hiányzó királyi udvar fényét

V.

Lorántfy Zsuzsannát élete vége felé sok csapás érte; 1648-ban meghalt a fejedelem, négy évre rá ifjabbik fia Zsigmond követte. Utóbb Györgyöt is veszélybe sodorta a lengyel háború, elveszte fejedelemségét s földönfutóvá lett. A gyászoló özvegy és kesergő anyja sebhedt szívvel adja meg magát sorsának: «Megérdemelj ük Isten ostorát, mert megsokasodtak a mi sokféle gonoszságink», írta menyének. Látnia kellett fejedelmi háza hatalmának összeomlását, a miért egész életében hangya szorgalommal fáradott Csalódva, de Isten akaratán megnyugodva hunyt el 1660. április 18-án, ugyanaz nap, a melyen szerette férjével 44 év előtt egybekelt. Nyugalma nem lehetett háborítatlan, kegyeletlen kezek feltörték koporsóját s szétszórták drága hamvait. De neve, emléke örök^ időkig él. A nagy nők hatása hasonlít a sivatag folyójához; időnként el-eltemeti a sivár korszellem homokja, de újra meg újra előtör a mélyből, hogy öntözze és termékenyítse az egymásra következő nemzedékek gondolkodását, lelki életét

A női kéz.

Írta: dr. HEGEDŰS ISTVÁN.

Dologtalan kis kéz, melynek tündér ujjá
Ábrándos dalt keltve kap bele a húrba,
Holdsugaras éjen, magányos erkélyen,
Míg a kedves ifjú sóhajt alatt mélyen:
Világok összhangja, álmok birodalma
Ébred te általad, női kéz hatalma.

Büszke kéz, hideg kéz, mely szerelmi vágynak,
Gyémántos ujjával tiltva emel gátat,
Világok összhangját, álmok birodalmát,
Szerelemnek jogát, örök s szent hatalmát
Egy érintésével széttöri, egy élet
Poklok világa lesz, női kéz, teérted.

Férfihomlok nehéz verítéket ejthet,
Nap heve perzseli, hol találjon enyhet ?
Egyre súlyosabb lesz az életnek járma,
Szívén mind sötétebb, nehéz gondok árnya . . .
Női kéz, letörlöd azt a verítéket,
Hideg árnyat szétűz meleg érintésed.

Halál és élet közt csak egy vékony palló
Lebeg, alatt tombol örvénylő, morajló
Gyötremnek pokla, lázalmok iszonya . . .

A beteg gyermeket a természet vonja.
De az anya keze homlokát érinti
S az élet fuvalma véle meglegyinti.

Verőfényes élet, ragyogó arany-nap,
Holott vidám jókedv, örömök fakadnak,
Barátságos lakban boldog minden arc még
Reménytől sugárzó, szent szülői hajlék!
Zord tél közepett is drága, meleg fészek,
Legszentebb műve vagy drága női kéznek.

De a lak pusztá lesz, fészek elhagyatva,
Ki halva, ki élve, tőle elszakadva;
A fiút, a lányt a sors úgy elvetette;
Anyakéz a sírban éjnek közepette
Rég pihen ... de nem, nem: ha sötét az élet,
Drága kéz, onnan is gyermeked vezérled.

Mert nehéz az élet, java jut kevésnek,
Ritka láttatja van sűrű verítéknek;
Sok gyermek szegénység, holott áldás volna,
Ha terhes nem volna megélhetés gondja;
Beköszönt az inség, hideg lesz a hajlék,
Dermedő női kéz akkor sem lankad még.

De ölt, de tűz, de varr ... tűvel hősi harcztot
Folytat nem pihenve . . . óh, szegény nő, arcod
Sápadt lesz, elhervad, ragyogó verőfény
Szobában körülted szerte özönölvén,
Te küzdesz egy szörnynyel, iszonyú árnyképpel,
Melynek neve: Nyomor, gyenge női kézzel.

Oh értem a költőt,¹ ki nem hősök harcát
Zengte már kobozzán, de fonnyadó arcát
Munkában sorvadó szegény varrólánynak.
A hangot ő adta fájó «ing-dalá»-nak,
Mely a gazdaghoz szól szívet oldó hévvel:
Becsüld meg a munkát, esdekelve kérlel.

¹ Hood Tamás, angol költő.

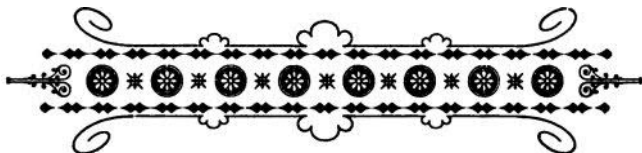
Óh értem a költőt, ki a dús fülébe
 Ezt súgja: magadra nem vásznat öltél te,
 Drága emberéltet, olcsó áron adva,
 A kéz elszáradott, a mely neked varrta:
 Becsüld meg a munkát: ez az emberélet,
 Ne öld más életét, míg magadét éled.

Britt földön ott pihen az a költő régen
 Ki az ingdalt zengte, pihen sírölében.
 Dicsősége ennyi, sírjára van írva:
 «Itt pihen a költő, ki az ingdalt írta.»
 Én előttem ma is ragyog még az a név,
 Szívemben él ma is, lelkesít az a hév.

Az a hév, mely olvaszt, hideg jégbilincset,
 Közöny jégbilincset, melynél fagyosb nincsen.
 Óh, ha hevem, lángom szíveket átjárna
 S érezné mindenki, mi a gondnak árnya
 A szegénynek lelkén ; jönne segítséggel
 És szoritna kezét munkás női kézzel.

Uram, téged áldlak, ki e női kézzel
 A szegényt ruházva csuda dolgot végzel!
 És Fiadat áldom, ki, midőn fedetlen,
 Szenvedély viharjában, vészes fergetegben
 Fázik a mi lelkünk, e női kéz által
 Betakar, befedez isteni jósággal.

Szókratész.

Írta: STROMP LÁSZLÓ.

A⁷⁷-ik Olympias 4-ik évének Targelion hava 8-ik napján, vagyis ker. időszámításunk szerint a Kr. e. 469. év május hó 20-án, a fazekas negyed lakói Athénében arra virradtak fel, hogy Sophroniskos szobrász házának bejárata felett egy friss olajfakoszorút láttak kitűzve, a miből megtudták, hogy szomszédjuk házába gólya köszöntött be és pedig egy kis fiúval, különben ha a kis jövevény leány lett volna, a kapu feletti póznáról bizonytalán gyapotcsomó lóg vala alá.¹

A kis porontyot, alig hogy világrajötte feletti örömeiben elvakkantotta magát, rögtön megkenték olajjal, a termékeny életerő symbolumával s aztán könnyed fehérműbe takarva — nem illik a gyermeket elkényeztetni! — fűzfavesszőből font kosárba fektették, a melyet egyébként a gabnászórásakor szoktak használni. Ezt pedig bölcsen cselekedték, mert

¹ Az olajfakoszorú a föl dini velés, férfi foglalkozás symboluma. A gyapotcsomó a kézi munka, női foglalkozás jelképe.

ez a kosár majd gazdagságot s szaporaságot hoz arra, a ki benne pihen . . . Ötödnapon aztán szépen megmosdatták, megtisztították a kis fiút. Egy asszony karjára vette s a háznép által követve többször körüljárta vele a házi oltáron égő tüzet, hogy az istenek áldása nyugodjék a házon s új polgárán; a kinek születésekor egyébként is már (a szülői boldogságában aggodalmas apa megkérdezésére) a Pythia azt a gazdag reményekre jogosító feleletet küldötte Delphiből: «Hagyjad a fiút tenni a mit akar s ne kényszerítsd őt semmire, csak imádkozzál érte Zeüshöz és a Musákhoz ... A többit aztán elvégzi majd az, a mi benne rejtőzik.»

A boldog édes anya, Phainarete, Sophroniskos mester hűséges élete párja, hivatására nézve bába-asszony volt s mint ilyen nagyon jól tudta, hogy a gyermek legjobb tápláléka az édes anyatej! Nem fogadott hát — mint azt az előkelő vagyonos athenei polgárok szokták — vaskos lakedémoni dajkát, hanem maga emette, táplálta szíve gyermekét . . . De fejlett is az istenadta s midőn a születése utáni 10-ik napon Sophroniskos mester őt az összegyülekezett rokonok, jóbarátok s törzsbeliek előtt kezecskéinél fogva a földről felemelte, megbizonyosodásul, ha életre való-e s lábujjaival a földet megérinti-e, a kis pajkos oly vígan rúgkapált, hogy édes papája túlárado örömmel constatálhatta életrevalóságát s nyomban ünnepélyesen ki is jelentette, hogy fiának a Szókratész nevet adja, mely ünnepélyes alkalmat nyomban nagy lakomával s áldozattal ülték meg. Néhány nap múlva aztán beavatták a gyermeket az eleysisi mysteriumba, hogy miként az Eleysisben tisztelt Persefone évről-évre

tavaszbredéskor a Hadesből megújulva visszatér, úgy egykor majd ő se maradjon az alvilágban, hanem halottaiból támadjon fel . . . S aztán kezdetét vette a csendes házi nevelés, a bájos, a szelíd Aphrodité Uránia istennő védelme alatt, ki lábaival a teknősbékára támaszkodva szépen példázza, hogy az athénei nő hivatása otthon van — a csendes házfedél alatt, a gyermekszobában . . .

Fainarete asszonyt ugyan élethivatása el-el szólítgatta a gyermekszobából, de hát akkor ott volt az öreg cseléd, gondját viselte a kis fiúnak, a kinek így két anyja is volt, a kik őt tejjel, mézzel táplálták, majd mikor már erősebb lett, gyümölcsöt, édességet, hús- és foghegyen apróra megrágva gögicselő csókkal szájába loptak, szokják így az erősebb eledelhez. Mikor aztán lábrakapott, hej mi zajos lett az a gyermekszoba! A dongó csiga pergett, búgott; labda, korong szaporán váltakoztak; közbe olykor felhangzott a bájos chelidonisma, az ábrándos gyermekdal, melylyel a görög gyermekek tavaszkor a csicsergő fecskék jöttét üdvözölték. Majd eljöttek a játszópajtások is s vége-hossza nem volt a táncnak, a dalnak, mankóugrálásnak, fővénytúrásnak vagy a fazékjátéknak, nagy öröme Fainarete mamának; ki, ha egyébként a kis fiú olykor rakoncátlankodni kezdett, nem volt rest lerántani papucsát s avval kapacitálni őt illendőségre. Az öreg dada ilyenkor inkább a számlálóbú, emberfaló popáncokkal állott elő: «Csitt gyerek, a Mormo és Akko eljön s megharap . . . » S mikor aztán a zaj elült: megeredt a mese, a csodás, a bűvös-bájos regekor mythosainak szívaltató, szívébresztő elbeszélése . . . Mert így volt az szokás Athénében.

Hanem az édes anya és a dada szerepe a fiú-gyermek hatodik életével véget ért s helyüket elfoglalta a rabszolgából promoveált paedagogus. Ő viselte immár a fiú gondját a házon belül és kívül; ő kísérte őt 10 éven keresztül a gymnasiumokba, palaestrákba, lykeionokba, a hol mindent megtanult, a mire egy szabad görög ifjúnak testi, lelki tökélye, nemessége érdekében szüksége van, mely tökély csakis a kettőnek teljesen harmonikus szépségében valósulhat meg. Aztán következett a politikai «ephéb»-kor, a midőn — megelőző vizsgálat után, a melyen megállapították, vájjon ifjú Szókratészünk valóban polgári származású-e s elég erős-e a fegyverviselésre — nevét a «démosz» (község) lajstromába írták, őt magát pedig többi kortársaival együtt a színházba vitték, ott az összegyülekezett népnek bemutatták, paizszsal, dárdával ünnepélyesen felfegyverezték, hogy aztán ujjongó díszmenettel Athene Agraulos istennő templomába vezessék ünnepélyes polgári eskütételre: «Esküszöm, hogy e fegyverekre soha gyalázatot nem hozok s bajtársamat a csatában soha el nem hagyom; hogy harcolni fogok szentélyeinkért és a közjóért, úgy egyedül, mint társaságban; hogy a hon nem marad meggyengülve utánam, hanem szárazon és vizén oly hatalomban s nagyságban, a milyenben azt védelmembe vettem; hogy a törvényeknek s törvényosztóknak engedelmeskedni fogok s ha ki a nép által hozott törvényt felfogatni akarja, az ellen ezt megvédem s ha kell egymagam; hogy honi isteneinket s szentélyeinket mindig tisztelni fogom. — Tanúim legyenek maguk az istenek! ...»

Mikor az ifjú Szókratész az esküt letette, hogy ennek alapján mint «peripólosz» két éven át határőrszolgálatot tehessen s majd a határon kívüli harci szolgálatra is jogot nyerjen s ez alapon polgári jogainak is teljes élvezetébe juthasson: Athéné hatalmának, ragyogásának tetőpontján állott. Azon büszke időszak volt ez, a melyet a történelem «Periklész századának» nevez; időszak, a melyben a görög nép, mondhatnók egy emberöltő alatt, évszázadoknak nagy eseményeit, fejlődését, dicsőségét, gyalázatát élte át. ... A persa háború ragyogó haditettei után Athene, mely akkor magát joggal «Hellasz Helladosz»-nak (Görögországban Görögországnak) nevezte, mint a görög világ klasszikus királynője ragyog; miként jelképe, a mesés ragyogású Akropolison, Pallas Athene istennőnek vértezett, sisakos ércszobra, — a 200 láb magas érckolossus, az államhatalom és nagyság beszélő symboluma . . . Úgy nevezték, hogy «Pallas az előőrsön.» S valóban az egész Attika e pontot uralta. S a hajósnak, ki a félsziget legdélibb csúcsán, a sunniumi foknál a phalerumi öböl felé fordult, 16 órányi távolságból szemébe ötlött az istennő feléje intő alakja: Athene hegemoniájának e rettegett, ez imádott, e fenséges képviselője ....

A hatalmas anyagi fellendülés, melyet Görögország s első sorban Athéné a persa háborúk szerencsés s diadalmas befejezése után nyert, természetes befolyással volt a népelet minden ágazatára, a politikai, társadalmi, irodalmi s tudományos fejlődésre egyaránt Athéné valósággal szellemi világkorát éli. . .

A nagyszerű nemzeti fellángolás, mely minden egyest rendkívüli önfeláldozásra képesített, s mely

ama fényes sikert eredményezte, e siker eredményeként viszont büszke önértetet, duzzadó tetterőt szült s szenvedélyes törekvést a dicsőség, szabadság és hatalom után. A régi aristokratikus alkotmányformák szűkké váltak. Az addig az alkotmány bátyáin kívül hagyott negyedik rend («thétesz»), mely ama dicsőséges harcokban férfias elszántsággal s sikerrel vett részt, most megkövetelte részét a béke áldásai-ban, gyümölcseiben is s egy csapással kivívta magának a polgárjogokat, melyek őt az államvezetés és kormányzás részeseivé tévék. Immár mindenki minden hivatalra egyaránt jogosult, — fel egészen az archoni méltóságig. Az egyedüli qualificatio a személyes derékség, melylyel magának a t. polgártársak bizalmát megnyerni képes. S nem csodálkozhatunk, hogy pl. mindjárt Pericles halála után ennek örökén, a hatalmon, egy börkereskedő (Kleón) egy szatócs (Eukrates) és egy marhakupec (Lysikles) osztoznak meg ... Az areopag, ez a régi aristokratikus bíróság, a törvények megőrzőjéből közönséges fenyítő törvényszékké alakul át; a törvényeket immáron a nép maga őrzi meg, a mely hozta s a mely az azok végrehajtására s az igazság és jog oktatására jogosított archonokat, bírákat, tanácsosokat és esküdteket egyszerűen sorshúzás által nevezi ki. Jusson a hatalomból része mindenkinek.

Hát hiszen ez, igaz, a demokráciának teljes diadalát jelenti, ámde másrészt elmerülését is — a féktelen demagógia örvényébe. S az eredmény — rövid fényes dicsőség után a gyászos pártoskodás, testvérháború, a legkalandosabb s legképtelenebb vállalkozások; s a 27 évig tartó peloponnesusi háború

után Athene teljes megaláztatása, inség, nyomorúság. S mindennek forrása a lázas önzés, a dicsőség, hatalom és pénzsomj, mely a népet elragadta, a fény és ragyogás napjaiban elhízottá, balsorsban elcsüggedtté s kishitűvé tévé, s a melyet a sophisták, e kor demagóg bölcselei a végletekig fokoztak, tanítván, hogy nincsen törvény — csak megegyezés, nincsen jog — csak subjectiv önkény: csak az jó, a mi nekem jó, csak az igaz, a mit én tartok annak, csak az szép, a mi engem gyönyörködtet; a kik nyilván kijelentették az eddigi egész görög bölcsélet banquerotteját, tanítván, hogy lét és gondolkozás mind csak agyrem, hogy semmi sincs, csak én vagyok — s mindennek mértéke én magam vagyok egyedül.

Íme a fény és az árnyék együtt: a fellendült szellemi, erkölcsi élet, — mely e kor parasyta bölcseleinél a nihilbe, a legegoistikusabb materialismusba, a legkétségbeejtőbb skepsisbe vezet . . .

Van-e ebből kibontakozás az egyén s a nép számára ?

Van-e biztos igazság, van-e igaz erkölcsiség, a mely embert s emberiséget megtartson s a fertőből, melybe bukott, kiemeljen?

Volt egy ember: a ki érezte s kimondta, hogy — van! S ez az egyetlen ember Szókratész volt. És itt, e ponton érthetjük meg csak az ő igazi nagyságát, jelentőségét. Mikor elkövetkezett «az idők teljessége» — s népének új igazságra, új erkölcsre volt szüksége: akkor fellépett az a csodálatraméltó ember s nem is lett volna a történelem következetes, ha ennek az embernek szinte megváltás számba menő munkájáért nem juttatta volna a kor által a — méregpoharat . . .

Szókratész tulajdonképpen szobrásznak készült. A hagyomány említést is tesz egy szoborművéről, a Gráciák csoportjáról, a mely a Propyleumok feljáratát századokon át díszítette volna; azonban ugyancsak a hagyomány szerint egy gazdag athenei polgár, Kriton, felismerve benne a kiváló bölcselet, elvonta őt a szobrászműhelytől s arra készítette, hogy az ifjúság tanításával foglalkozzék. Hogy e Kritonnal Szókratész később bensőbb barátságban élt, az kétségtelen tény, hogy azonban a tanításhoz ennek ösztönzésére fogott volna, lélektanilag kielégítő motívumnak nem tarthatjuk, mert egy Szókratészt nem egy bármily befolyásos barát szava, de a korszellem intése s saját benső lelkiülete teheték csak azzá, a mi lett.

Ő nem volt iskolaszerű értelemben vett philosophus; rendszert nem adott, nem teremtett. Kora sophistáival együtt tisztában volt avval, hogy az előző természetbölcselet, mely a lét nagy problémájával foglalkozott, valójában nem egyéb, mint a Sysiphus kövének görgetése, a mely midőn vele az elme csúcsra jut, nyomban a mélységbe visszagurul. Meg aztán úgy vélekedett, hogy a természet titkainak kutatása az embernek nem sokat használ, mert ezért épen nem lesz jobbá, bölcsebbé . . . Különben is minek kutassam én a természetet s emészszem fel e magában megoldhatlan kérdés vizsgálatával minden időmet s erőmet, holott még önmagamot sem ismerem, a ki pedig sokkal közelebb vagyok magamhoz, mint a kövek, a fák, a csillagok . . . «Ismerd meg tenmagadat — mondja a delphosi jósdá felirata; lám az istenek maguk intenek, hogy forduljunk már a hosszú, kifelé való kalandozás után vissza magunkba s

keressük ott kételyeink számára a bizonyosságot, az istenséget ... Az 6 vizsgálatának tárgya tehát nem a külvilág, a természet, hanem a mi saját benső világunk, az ember, a lélek ... Itt — e titokteljes mélységben keresi ő az igazat, a jót; itt akarja a világosságot meggyújtani mások számára is, hasonló keresésre, kutatásra sarkalva őket. Folytonosan kutatja a maga jó és rossz tulajdonságait, ugyanerre igyekszik készíteni másokat is s meggyőzni őket, mint maga szentül meg van győződve arról, hogy az olyan élet, a mely e kutatásokat nem végzi, nem is élet, hanem az élet paródiája, nyomorúság!

A sophisták léha, önző egoismusával és materialismusával szemben íme a maga is «sophistának» gúnyolt Szókratésznek mély erkölcsi individualismusa, a mely az önvizsgálat, az önmegismerés és önbírálat önmaga vállalta erkölcsi kötelezettségében s törekvésében fog szükségszerűleg megnyilatkozni. Ez erkölcsi komolysággal és szigorral szemben minden, a mi az egyéni önzés érdekét szolgálja, teljesen háttérbe szorul: a lélek itt önmagával van egészen elfoglalva — s önmagából fogja önmaga számára napfényre hozni a megvilágosító, a boldogító igazságot

A mi tehát Szókratészt különösen jellemzi: az, mondhatnók, a teljesen befelé, a lélek mélységébe irányított gondolkozásnak különös energiája, intuitiója. Plató beszéli róla, hogy egyszer, hadjárat közben, Potidea alatt, «elgondolkozván azon egy helyen állott reggeltől fogva s midőn nem találta ki, a min gondolkodék, nem hagyott föl vele, hanem tovább állva folytatta az elmélkedést Már dél vala, midőn az emberek észrevették s csodálkozással beszéltek egy-

másnak, hogy íme Szókratész valamin gondolkozik ott reggel óta. — Végre midőn este lett, a délestinek elköltése után — volt pedig nyár — néhány iónbeli katona kivivé a földre terítendő ruháit s a hűvösben ki aludt, ki meg Szókratészt leste, ha éjjel is ott fog-e állani. S ő addig állott, míg reggel a nap fel nem jött. Ekkor a naphoz imádkozván, elment onnan ...»

Ezen mély intuitió erejével függ össze nyilván a Szókratész lelkületének egy sajátságosan rokonszenves s érdekes vonása, a melyre ő felette gyakran hivatkozik, mondván, hogy őt lelkében gyermekségétől fogva valami sajátos isteni erő — daimonion — kíséri, a mely rögtön felemeli szavát, mihelyt olyas valamihez akar fogni, a mit nem kellene tennie. Ilyenkor Szókratész rögtön engedelmeskedett neki és abbahagyta szándékát; ha pedig ez erő hallgatott, akkor mintegy a szándékának csendes helyeslését hallotta ki belőle s úgy cselekedett. — Szókratész lelkének e sajátságos állapotát sokan pathologikus alapon igyekeztek magyarázni, azt állítván, hogy a nagy elmélkedő olykor érzéki csalódásoknak volt kitéve. — Mi a felmaradt s elég bő és hiteles adatok nyomán Szókratészt nagyon is normális lelkű embernek ismerjük s azt hisszük, hogy a jó lélek (daimonion) mindnyájunkat egyaránt kísér, de hangját nem halljuk mindig, mert sokszor a szenvedély azt elnémítja. — Szókratész megtanulta a szenvedélyt némítani el, s ezért hallotta mindig, válságos időkben, azt a jó lelket: a lelkiismeret intő, óvó szavát.

Hogy mennyire volt ura, megfigyelője s meg-bírója önönmagának: érdekesen illusztrálja a követ-

kező kis episod. Egy bizonyos Zophyrus nevű egyén azt hirdette, hogy mindenkinek külsejéből, szemeiből s koponyája csontalkatáról leolvassa a lelki állapotát, benső lényegét. Szókratész kíváncsi volt a tudományára s barátai jelenlétében megvizsgáltatta magát általa. Azonban a vizsgálat vajmi tragikusan ütött ki, mert a nagy physiologus bölcsünket hülyének s kicsapongásokra hajlónak találta. Szókratész barátai a különös felfedezésre nagyot kaczagtak, ő azonban nyugodtan rendreutasította őket — «Zophyrusnak — barátaim — igaza van, természettől tényleg meg voltak e fogyatékoságaim, csak a bölcselkedés tett jobb emberré.» E bölcselkedés tette őt mindenben önmaga urává: Ételben, italban mértékletes s igénytelen volt. Más emberek — úgymond — «azért élnek, hogy egyenek; én azért eszem épen, hogy éljek.» Ruházata télen-nyáron ugyanaz volt. Plató beszéli róla azt is, hogy egyszer téli táborozás idején, nagy fagy lévén, a többiek ki sem mozdultak, a ki meg kiment, a leggondosabban felöltözködött s melegbe bújtatta lábait; csak Szókratész volt, ki akkor is, ugyanazon egy ruhát viselte s mezítláb könnyebben járt a jégen, mint mások bepólyázott lábbal. — Testének edzésére általában nagy gondot fordított, de csak azért, mert meg volt győződve, hogy erre a lélek erejének fokozása érdekében van szüksége. Egy reggelen egy ifjú barátja Charmides belép hozzá s szemtátva áll meg, a mint látja, hogy a bölcS Szókratész teljes erővel — táncol. Azt hitte hirtelen, a mester megőrült. Szókratész azonban nem zavartatta magát, táncolt nyugodtan tovább s a mikor elvégezte, sietett megnyugtanni aggódó barátját, mily «pompás eszköz ez

arra, hogy ne csak lábainkat, de karjainkat, sőt egész testünket a legüdvösebb mozgásba hozzuk, ezáltal azokat egyenletesen izmosokká tegyük, aggkorunkra a bénaságtól megóvjuk, az étvágyat fokozzuk s az egészséget megerősítsük.» — Kívánságai kielégítésében a lehető legmértékletesebb volt, sokkal többre becsülve minden élvezetnél a függetlenséget. Ezért is, bár sok előkelő házhoz hívták, a meghívást soha el nem fogadta. S midőn Archelaus, Makedónia királya hívta udvarába, ezt azzal utasította el, hogy «nem fogadhat el jótéteményt, a melyet viszonzni nincs módjában.» Meggyőződése volt, hogy minél kevesebbre szorul valaki, annál közelebb áll az istenekhez . . . Önuralma sohasem hagyta el. Egyszer felemelte rabszolgájára a kezét, de — le is bocsátotta nyomban: «Hej, ha nem haragudnám.» . . . S nem bántotta. Kérte is a barátait, hogy figyeljék meg s figyelmeztessék, ha bármikor arcán vagy hangján változást vesznek észre . . .

Ily állandó önmegfigyeléssel s fegyelmezéssel bámulatos nyugalomra s flegmára tett szert. Midőn meghallotta, hogy a híres költő Aristophanes «Felhők» címén komédiát írt, a melyben őt élesen kigúnyolja, az előadásra maga is elment s a mint észrevette, hogy a közönség mind feléje fordul, felállott, hogy jobban gyönyörködhessenek benne. Magára a darab gúnyolódásaira csupán annyit jegyzett meg, hogy «meg kell javulnom, ha a szerző szemrehányásai alaposak; s ha nem azok, meg kell vetnem őket.» Egy más alkalommal tudtára adták, hogy valaki rosszat beszélt felőle. «Ez onnan van — válaszola egykedvűen — mert az illető nem tanult meg jól beszélni ...» De

legklasszikusabb példa philosoph flegmájára s türelmére, élete párjához, Xanthippe asszonyhoz való viszonya, a ki maga, tudjuk, a házsártos feleség valószínűs typosává s neve az erősebb nem valószínűs rémévé lett Barátai, kik a jó lelket alaposan ismerték, sehogysem tudták elgondolni, hogyan élhet vele Szókratész, míg végül ez egyszer tépelődésükre megadta a feleletet «Látjátok, a ki jó lovas akar lenni, az a legbokrosabb lovat fogja választani; ha ezt sikerült neki megfékezni, azt hiszi, hogy a többit valamennyit is megfékezheti. Már most az lévén a kívánságom, hogy emberekkel éljek és társalogjam, elvettem e nőt, erősen meg lévén győződve, hogy ha vele meg tudok férni, megférek aztán akárkivel.» S — a körülményekhez képest — boldog családos életet élt . . . Ily jellem, a mely egy minden fényessége dacára is corumpált társadalomban a maga függetlenségében akart derék lenni — természetes, hogy nem szívesen elegyedett a mind demagógabb jellegű államügyekbe, a melyeket gyakorta kíméletlen bírálat alá vett s kigúnyolta az atheneieket, kik az államkormányra s a törvényhozásra egyedüli kvalifikációul a «babozást» állapították meg, (a hivatalokra t i. babbal szavaztak.) Ámde azért hazafi kötelességeinek teljesítésében, esküjéhez híven, hű volt a példányszerűségig. Mint harcos rettentetlen bátorságot tanúsított, a peloponnesusi háborúban 3 csatában vett részt. Potideánál az ifjú Alkibiadészszel egy sorban küzdött Az ifjú a csata hevében sebet kap, elesik s nyilván ott marad, ha Szókratész saját testével nem védelmezi meg és pedig oly sikerrel, hogy Alkibiadész fegyverestül menekülhet a csatahelyről Csata után

a vezérek azon tanakodnak, hogy melyikőjüknek adják a hadi kitüntetést és Szókratész úgy feldicséri ifjú bajtársát, hogy ennek juttatja azt, a mit maga érdemlett meg. — A szerencsétlen deliumi ütközetben ő a legutolsók között volt, kik a harczmezőt elhagyták s míg a többiek hanyathomlok futnak, ő a vezérel Lakhésszel együtt folytonos küzdelem között nyugodtan hátrál, mígnem az ifjú Xenophont lováról lehanyatlani látja. Odarohan, ifjú barátját, ki a kimerüléstől összerogyott, vállaira veszi és úgy menekíti ki a csatából. Ekkor mondta Lakhész: «Athénéről a deliumi súlyos csapás bizonynyal elmaradt volna, ha a többi katonaság is úgy viselte volna magát, mint Szókratész.» Halálmegvető harczy bátorságánál azonban tán még nagyobb erkölcsi bátorsága, a melyet a zsarnoki tömeggel, avagy a demagóg népvezetőkkel szemben tanúsított. 406-ban az, 500-ak tanácsának tagjává választatván sors által, épen az napra lett ugyancsak a sors által tanácselnökké, a melyen az ötszázak az arginusaei csata után a győzelmes admirálokat azért akarták elítélni, mert ezek a halottaknak összeszedéséről, eltemetéséről nem gondoskodtak. A prytanok, élükön Szókratésszel, eleinte ellenszegültek a népnek, mert bárha a halottak el nem takarítása nagy bűn is, de a tengernagyok beigazolták, hogy összeszedésük a vihar miatt lehetetlen volt: ámde a nép zúgott, követelt, halállal fenyegetőzött, mire a prytanok is meghajoltak, csak Szókratész maradt hajthatatlan. Mint bíró igazságot szolgáltatni s nem igazságtalanságot elkövetni volt ő ott hívatta! És daczára az ostromló áradatnak, megállt rendületlenül s a szegény vádlottakat megmen-

tette — egy napra; mert másnap más lett az elnök s az kimondta a halálos ítéletet . . . Más alkalommal meg a 31 zsarnok őt ötödmagával Salamisba küldte Leonért, hogy hozzák Athénéba, a hol ennek veszte el volt határozva. A 4 elment — de Szókratész nem! Eletével lakolt volna e bűneért bizonynyal, ha a zsarnokok hirtelen el nem buknak.

*

Valóban cseppet sem csodálkozhatunk, ha ily viszonyok között egyáltalán nem vágyott a polgári életben való szereplés babérjai után . . . Nemesebb kötelezettséget tűzött maga elé, hona ifjúságának egy jobb jövő számára való nevelését. «Ha én jó polgárokat nevelek — úgymond — akkor megsokszorozom szolgálataimat a haza iránt». Hogy pedig ezt tehesse, nem cselekedett úgy, mint a sophisták, nem bérelt külön helyiséget, a melyben tanítványainak a maga kész bölcsességét drága pénzért kitalálja: ó nem; az ő egész bölcsessége csupán annyiból állott, hogy belátta, hogy semmit sem tud s hogy minél mélyebbre halad az ismeretben, annál kevesebbet tud . . . Meggyőződése volt az is, hogy az igazság megismerésére, lelki természeténél fogva, mindenki képes, s hogy arra kinek-kinek magának kell eljutnia, a minek azonban elengedhetlen alapfeltétele az, hogy kiki — és bármi tudósnak tartsa is magát — elsöben is meggyőződjék arról, hogy ő sem tud még semmit, hogy legnemesebb életfeladata az igazságra, a világosságra való szakadatlan sóvárgó törekvés. Szókratész azért valójában nem is tanítani, de polgártársaival, az ifjúsággal együtt tanulni akart, velük

együtt keresni az igazságot Meggyőződése volt, hogy az emberi elme igazságokkal terhes, s csupán az a feladat, hogy ez igazságokat napfényre hozzuk. E feladatot ismerte ő fel élete céljának s azért humorosan — anyja hivatása után — bábának nevezte magát, kinek egyetlen dolga, hogy a vajúdó elméknek a gondolatok megszülésében segítségére legyen. Természetes, hogy így Szókratész a maga bábaművészetével nem szorulhatott valamely intézet négy falai közé, de mint lelkiismeretes bábának ott kellett lennie mindenütt segítségül, a hol valamely elme vajúdott . . . Már pedig a bölcsesség csírái — mint mondtuk — minden elmében ben vannak. Szókratész hát mit tesz? Korán reggel felkel, s első dolga kimenni a vásártérre a fazekasok, vargák, fuvarosok, szatócsok s adó-vevő nép közé s szóbaáll bárkivel bármily dologról. Azután elment az ifjúság játszótéereire s iskoláiba, a lykeionokba, gymnasiumokba s palestrákba s ott mindjárt ezeket faggatta . . . Most ott látjuk a köz-sétányokon, majd a törvény-székek előcsarnokaiban, szóval mindig és mindenütt emberek között.

Az utca volt az ő igazi eleme, a nyilvánosság a tápláló levegője. «A mezők és a fák odakünn nem tanítanak engem semmire, de igenis az emberek a városban» — mondogatta — s Athént nem is hagyta el soha. Az embereket kereste mindig és az emberben az embert. A kibe belebotlott, ez bizonyos lehetett felőle, hogy Szókratész megállítja . . . Egy alkalommal egy szűk utcán szembe jön vele egy ifjú, Szókratész nyomban görcsös botjával eltorlaszolja előtte az utat s azt kérdezi, hogy hol árulják itt a

jó kenyeret, sajtot ... Az ifjú megmondja. «Hát a nemes és jó embereket, mondd, hol nevelik itt?» Az ifjú elpirulva feleli, hogy biz ezt ő nem tudja . . . «Nos hát — kövess engem és tanulj»... S ez órától fogva Xenophon, mert ez volt a kéredezett ifjú, Szókratésznek mindhaláláig leghűbb tanítványa maradt... A kit aztán elfogott, azt el sem is bocsátotta addig, a míg alaposan ki nem faggatta s meg nem puhította. Különösen szeretett azokkal kötődni, a kik magukat művelteknek, tudósoknak tartották. Hogy hát ő bizony tanulni akar tőlük. Tárgyat keresni nem kellett, az alkalom, a beszélgetés mindig megadta s mikor rábukkant, Szókratész naiv őszinteséggel bevallotta, hogy ő bizony e dologban tájékozatlan s felvilágosítást kért. Az ipse lépre megyés buzgón magyarázni kezd. Szókratész néhány kérdésére gyanútlanul megadja a helyeslő választ s aztán csak természetes dolog, hogy az így helyeselt tételekből levont következtetéseket is elfogadja . . . Hanem e pillanattól aztán el volt veszve. Mert Szókratész most nagy logikai erővel, szellemes és agyas finomsággal, némelykor vakmerő álokoskodással is, oly hálót font — melyből az többé magát ki nem ránthatta s végül is habozva, megszégyenülve vallotta be tévedését, vagy hagyta ott faggató — tanítványát . . . Szókratész pedig ott állott tovább a nevető csoportban, látszólag nem is gondolva arra, hogy felkért tanítóját nevetségessé tegye (Lewes.) Az a szelíd tudatlanság és tudni vágyás álarca, a melylyel fellép, hogy majd tudására büszke áldozatát rettenetes keresztül-kasul való vallatásaival vélt tudása haszontalanságáról meggyőzze s az igazságnak újból való

keresésére utalja: íme ez a híres szókratészi gúny, a mely ama szellemi bábázzattal együtt az ő párbeszédés tanításmódjának oly sajátságos s elbűvölő zamatját képezi.

Ott ógyeleg pl. a királyi tornácz körül, hol a bűnperekben ítétek s egy főpappal Eüthüphrónnal találkozik.

— Mi dolog ez, Szókratész, hogy a lykeionbeli társalgást elhagyván, itt időzöl, csak nincs tán pered ?

— De van ám, Eüthüphrón, és pedig nem is per, hanem bűnper!

— Mit mondasz?! Még bizony valaki vádat emelt ellened, mert, hogy te vádolnál valakit, lehetetlen!

— Nem is én!

— Hát akkor csakugyan más vádolna téged ?

— Úgy van!

— És kicsoda?

— Magam sem ismerem azt az embert, Eüthüphrón. Úgy látszik valami ifjú az, ha nem csalatkozom, Meletosznak hívják. Pittisz községbeli, ha tudsz valamit pittiszi Meletoszról, nyilván hosszú hajú, nem nagyon szakállas és fitos orrú . . . (Mennyi lenézés, mennyi finom gúny az éretlen fűzfa poétával szemben, ki ellene vádat mert emelni! Mert ez a jelenet már Szókratész tényleges bevádoltatása után játszik.)

— De hát milyen váddal lépett fel ellened?
— kérdi tovább Eüthüphrón s Szókratész elmondja, telve finom iróniával Meletosz ellen, hogy bizony súlyos a vád, s Meletosz derék férfiú, hogy a várost ily mételetől meg akarja szabadítani, mert hát Szókratész nem kevesebb bünt követett el, mint hogy az

isteneket gúnyolja s az ifjúságot megrontja. Eüthüphrón megnyugtatja, ne féljen, nem lesz komoly kimenetelű a dolog.

— De nini Eüthüphrón, hát neked miféle porod van? fordul most hozzá Szókratész. Üldöznek, vagy te üldözöl valakit?

— De én üldözök!

— Ugyan és kit?

— Apámat!

— Apádat, jó ember?

— Az ám!

— S ugyan mi okon ?

— Emberölés miatt, ó Szókratész!

Szókratész csodálkozik, mire Eüthüphrón elmondja, hogy atyját egy rabszolgájának halála terheli, a kit megköztetvén, egy verembe csukatott s ott felejtett, hol az elpusztult. Neki tehát most vád alá kell helyeznie saját édes atyját, mert ezt követeli a szentséges isteni törvény. Szókratész most dicsérettekkel halmozza el Eüthüphrón s tanítványává szegődik. — «Derék Eüthüphrón, engedd, hogy tanítványoddá legyek, hogy Meletoszt a pervitálás előtt még egyezkedésre szólíthassam fel, elmondván neki, hogy ha eddig tökéletlen volt is ismeretem abban, hogy mi a szentséges, az isteni törvény, de immáron megtanultam Eüthüphrónról». . . A pap persze nem veszi észre az iróniát: felül neki és most megkezdődik a bábáztatás — s a vége az, hogy Eüthüphrón teljesen megzavarodik, mert Szókratész, összes állításait közbe vetett kérdéseivel s következtetéseivel ad absurdum vezet, úgy, hogy a faggatott pap végül is formálisan megszökik tőle: «Majd máskor Szókratész,

most sietős dolgom van, mennem kell» . . . «Mit csinálsz ó ember, — kiált utána Szókratész — itt hagysz s megfosztasz a reménytől, hogy megtanulván tőled, mi a szentséges, Meletosz ellenében a vádtól megszabaduljak!» ... Az egészben a leghumoristikusabb az, hogy Szókratész egy papot szégyenít meg, a kinek pedig tudnia kellene, mi a szentséges; s ha ez sem tudja, ugyan hogyan ítéltetik el akkor őt szentségtörés címen, mikor e fogalommal a hivatottak sincsenek tisztában . . .¹

Szókratész azonban nem elégedett meg pusztán azzal, hogy az addigi képzetek hamis vagy tarthatatlan voltát kimutassa, hanem — és épen itt jut érvényre accoucheur szerepe — igyekszik mindenkit az igaz ismeretre vezetni, oly formán, hogy ez a kérdezősködés eredményeképen mintegy maga jöjjön a helyes fogalomra s szülje meg azt elméjében. Ez őt szükségszerűleg az induktio módszerére utalta, a melynek lényege a konkrét tapasztalati dolgokról összehasonlítás s elkülönítés útján emelkedni fel a fogalmakra. Például Eythydemossal a jogtalanság fogalmáról beszélget Eythydemos szerint jogtalan az, a ki mást megcsal, meglop, hazudik stb. — «Jó — mond Szókratész — de hát az ellenséggel szemben mindez, nincs-e megengedve?» Eüthüdemos hajlandó oda módosítani ítéletét, hogy hát jogtalan az, a ki barátját megcsalja stb. — «Helyesen mondod Eüthüdemos, de hát nézzed, bizonyos körülmények között nincs-e ez is megengedve? Avagy az apa, midőn gyermekének a keserű orvosságot valamely apró

¹ Plató: Eüthüphrón. Ford. Hunfalvy Pál

csalás útján adja be, vagy a vezér, midőn katonáit valamely cselfogás útján lelkesíti a harcra, jogtalanságot követ-e el?» — Eüthüdemosz izzadni kezd, elfogják a szülési fájdalmak ... és végül is megszüli a helyes gondolatot, hogy jogtalan tehát az, a ki barátját kártévő szándékkal csalja, lopja meg stb . . .

Cseppet sem csodálkozhatunk rajta, hogy ilyen sajátosan gondolkozó s tanító egyénnek milyen nagy hatást kellett a sophista retorok kongó frázisaihoz szokott kortársaira gyakorolnia. Pedig maga — külső megjelenése szerint — egyáltalán nem volt megnyerő. Lapos orra, széles és felfelé álló lyukaival, kidülő szemgolyói, vastag és érzéki ajkai, formátlan alakja, nehézkes terjedelmes teste, mezítlábas, kampós botos járása inkább nevetségessé tették, mint rokonszenvessé. Hanem ha aztán beszélgetésbe eredt, hogy elfeledték külső rútságát s hogy megszerették benső szépségét! S a ki aztán lelke tüzetől lángot fogott, nem hagyta volna ott semmiért. Aischinész, midőn egyszer hallotta, odaveti magát elé s így szól hozzá: «Szegény vagyok, Szókratész, nem adhatok egyebet, im — magam egészen a tied vagyok!» — «Netn tudod, barátom, hogy ajándékom mily értékes» — volt a bölcs magához bilincselő válasza. Megarai Eyklidészről is tudjuk, hogy mióta egykor Szókratészt hallotta, ellenállhatlan vonzódás ragadta őt közelébe s mert akkor a megaraiaknak halálbüntetés alatt tiltva volt Athén kapuját átlépni, hát csakhogy Szókratész társaságát élvezhesse, éjidőn, női álruházatban szökött be gyakran, életének folytonos veszélyeztetésével. De legszebben jellemzi Szókratész egyé-

niségének báját és varázsát, genialis tanítványa Pláto, ki a «Vendégség» ez. dialógusban¹ így beszélgeti Alkibiadészt: «Szókratészt képek által igyekszem dicsérni, barátaim. Ezt is nevetésre méltónak hiszi majd: pedig igazság és nem nevetésre való kép. Leghasonlóbbnak mondom őt azon Silenosokhoz, a melyek a szobrászműhelyekben állanak s a melyeket a művészek nádcsővel vagy síppal faragnak ki. Ha kinyitod, azt látod, hogy belül istenek szobrait tartalmazták. S hasonlít még Marsyas satirhoz is, sőt sokkal különb Marsyasnál. Mert az szerszám segítségével igézi meg szája hatalma által most is az embereket, ha valaki az ő dallamait sípolja is. Te csak abban különbözöl Marsyastól, hogy szerszám nélkül, merő szavakkal teszed ugyanazt . . . Én, ha nem látszanék nagyon részegnek, eskü alatt mondanám meg nektek, barátaim, hogy mit szenvedtem az ő beszédétől és mit szenvedek most is. Mert ha őt hallom, beszédétől inkább megindul szívem s hullanak könyeim, mint az őrjöngő korybantoké s látom, igen sok más szintazt érzi magában. Mikor Periklészt vagy más jeles szónokot hallottam, tudtam, hogy jól beszélnek, de olyasmit nem szenvedtem, lelkem nem háborgott s nem bosszankodott soha, ellenben ezen Marsyas által nem egyszer olyan kínba estem, hogy az élet sem volt kívánatos előttem. Szókratész, tagadod-e, hogy ez nem igaz? S jól tudom, ha reá akarnék hallgatni, most sem volnék képes magamon erőt venni s ugyanazt szenvedném. Mert ő megvalanom kényszerít, hogy még igen sok nélkül szüköl-

¹ Ford. Hunfalvy Pál.

ködöm s magamat elhanyagolom, pedig az atheneiek ügyét viszem: befogom tehát füleimet, mint a sirenáktól s úgy ragadom el magamat erővel is ő tőle, csakhogy odamaradva ne vénüljek el. Azután egyedül előtte tapasztalom azt, a mit senki bennem nem is gyanítana, hogy valakitől tudnék szégyenkezni: én Szókratész előtt szégyenlem is magamat. Ezért sokszor szívesen látnám, ha nem volna többé az élők közt s megint ha az történnék, jól érzem, még inkább fájlalnám, annyira nem tudom, mit tegyek ez emberrel. Ilyent szenvedünk én és sok mások ezen Satyrus sípolásától ...»

*

*   *

A sophistákkal feltétlenül össze kellett tűznie. Hiszen egész törekvése az ő önző, subjectiv bölcseletük és erkölcsstanuk tönkretévése volt, és pedig az által, hogy fogalmilag rávezette az embereket az igazságra, a mely igazság azután a jóság, a szépség maga is! «Mindennek mértéke az ember» tanították a sophisták; Szókratész ezt kigúnyolja, lesújtja azzal a megszorítással, hogy igenis, mindennek mértéke az ember, de a lelke bensejébe a gondolkozás intutiojával elmerült ember, ki az igazat és a jót ott találja meg, s nem a sophisták által vallott véleményben s hasznosságban. Az igaznak tudása egyaránt a jónak és szépnek is a tudása. Mint ilyen, mértéke a cselekedetnek is, a mely tehát magára sohasem lehet sem jó, sem rossz, hanem erkölcsi értékét egyedül az határozza meg, vajjon tudva vagy tudatlanul történt-e? Tudva rosszat senki sem cselekedhetik.

Érthető ez alapon, hogy Szókratész szerint a tudás erény is. Az erény tehát csak egy: a jónak tudása; mint tudás pedig tanítható. Sőt tanítandó, mert a rossz — a jó nem tudása. Egyetlen jó van — a tudás; egyetlen rossz — a tudatlanság!! Mindenki boldogságra van hivatva s arra törekszik is, mindenki van is a jóra arravalóság, elméjében: azért mindenkit tanítani kell. Így értjük meg, hogy Szókratész a tanítást isteni hivatásának tekintette, s hogy a tudással azonos erény követelményeit is személyes életében teljesen megvalósította. Nem azt a tudást értette ő, mellyel a tudomány kérkedik, hanem az erény tudását, melynek hátterét az istenségbe vetett feltétlen hit s a lélek halhatatlanságáról való szilárd meggyőződés képezte. Ezt a lelket, isteni halhatatlan részünket megvilágosítani, művelni, tökéletessé tenni életfeladatunk. Ennek pedig eszköze a bölcsesség és az erény. Erről az útról letérni nem lehet, nem szabad. Inkább százszor a halált elviselni, mint csak egyszer azt a benső isteni szózatot megsérteni, hiszen elvégre is ez az élet csak átutazó hely s mint Euripidész mondá: Ki tudja épen, hogy ez élet nem halál-e s a halál — élet! ? . . .

Természetes, hogy ilyen jellem, a ki az istenséget nem künn a természet megszemélyesített erőiben, de a maga bensejében, a maga lelke mélyén kereste s barátait és az ifjúságot is hasonló keresésre ösztönözte; ki erkölcsi komolyságával korának átlagos színvonalán magasan felülemelkedett, kinek nyíltsága, őszintesége s iróniája sokakat különben is megszégyenített vagy vérig sértett; — ki sohasem leplezte el ellenszenvét, megvetését a demagóg cső-

cselékkal s ennek szájas vezetőivel a sophistákkal szemben; s ki mindent értett, csak meghajolni s á felismert igazságtól elpártolni nem: mintegy kiáltva hívja ki magával szemben léha korát s a demagógia legféltelenebb tyrannisa idején akad 3 hitvány lélek, egy varga, egy fűzfapoéta és egy sophista — s vádat emelnek ellene a törvény előtt, melynek veleje, hogy «Szókratész nem tiszteli az isteneket és az ifjúságot megrontja.»

S e váddal aztán megnyílt az út — a Golgota felé.

... Az 500-ak tanácsa együtt ül, előttük Szókratész, egykor maga is esküdt bíró, most vádlott. Lysias szónok felajánlja a védelmet, de ő visszautasítja. Maga fogja magát védelmezni. És hogyan tette azt! «Hitvány magaviseletű ember volnék ám, athe-neiek, ha akkor, midőn a tiszték kirendeltek, Potideában, Amphipolisban, Delionban, nem rettegven a halált megállottam; most midőn Isten rendeléséből bölcselkedve s magamat és másokat vizsgálva kell élnem, halálfélelem miatt elhagynám helyemet. Az volna ám rossz s akkor vádolhatna bárki joggal a törvény előtt azzal, hogy az isteneket megvetem.» «Tudjátok meg, hogy ha engem megöltök, nem nekem ártatok, hanem inkább magatoknak. Nekem semmit nem árthat sem Meletosz, sem Anütosz, mert hiszen lehetetlen az, hogy rossz ember ártson a jó-nak. Ők ugyan halált vagy számkivetést, vagy megbecstelenítést vonhatnak reám s ezt nemcsak ők, de bárki is nagy szerencsétlenségnek tartja: én nem; de azt tenni, a mit ők most tesznek, egy embert igazságtalanul megöletni, azt sokkal inkább tartom szerencsétlenségnek. Azért is, atheneiek, korántsem

miattam, hanem miattatok védelmezem magamat, hogy bűnbe ne essetek, elítélvén engem, ki nektek adományul vagyok adva Istentől.» . . . «Ne gondoltok hát, atheneiek, hogy olyat kellene előttenek tennem, mit sem jónak, sem igazságosnak, sem kegyesnek nem tarthatok; kivált most ne, az istenért mikor isten tagadás miatt vádoltatom.»¹

Ily védelemre, mely a vádat visszafordítja vádlóra sőt bírásra, ugyan mit felelhet egy csőcselék bíróság? . . . «Feszítsd meg!» ... És elítélték Szókratészt, így is csupán 6 szótöbbséggel. A törvények értelmében az elítéltnak hozzászólása volt, hogy az általa elkövetett bűntényre kiszabott törvényes büntetés melyik formáját választja, jelen esetben a halált, a számkivetést avagy a megbecstelenítést-e? És Szókratész e jogával él is s kijelenti, hogy méltó jutalmul bűnére egyedül azt a büntetést választhatja, hogy a Prytaneumba küldessék. Ez a Prytaneum pedig állami közintézet volt, a melyben az olympusi győzőket s az állam legjelesebb férfait államköltségen ellátták. A legmaróbb irónia: az elítélt gonosztevő magának büntetésül a legnagyobb állami kitüntetést választja! Erre aztán el is ítélték nagy szótöbbséggel — halálra. — Szókratész az ítéletet a legnagyobb lelki nyugalommal fogadta. Hosszabb beszéd után, a melyben megjósolja, hogy bárha őt megölik is, de eszméi diadalmaskodni fognak, így szól azon bírákhoz, a kik felmentésére szavaztak: «Ti is bírák, legyetek jó reménységgel a halál iránt s tartásatok ez egyet igaznak, hogy a jó embert semmi

¹ Plató: Szókratész védelme. Ford. Hunfalvy Pál.

rossz nem érheti, sem élteben sem holtában s hogy ügyeit az istenek nem hanyagolják el. Az én történetem sem lett vakesetből, hanem világos előttem, hogy jobb már nekem meghalni s az élet bajaitól szabadulni. Ezért nem tartóztatott vissza egyszer sem az isteni jeladás (daimonion) s azért nem is haragszom elítélőimre és vádlóimra. Ők ugyan nem olyan szándékból ítélték el és vádoltak be, hanem ártani gondoltak nekem, s ezért gáncsolást érdemelnek. Mégis azt kérem tőlük: Ti álljatok bosszút fiaimon, mikor megnőttek, úgy bántván őket, mint én bántottalak ... ha valaminek hiszik magukat, pedig semmik, szidjátok meg úgy, mint én szidtalak, hogy arra, a mi kell, nem gondolnak, s valamire valóknak vélik magukat, pedig semmire sem valók. Ha ezt teszitek, én és fiaim igazságot fogunk tőletek tapasztalni. De már ideje, hogy elmenjünk, nekem hogy meghaljak, nektek, hogy éljetek: melyikünk megy pedig jobbnak eléje, az senki előtt nem világos, csak az Isten előtt ...»

Ez volt az istentagadó válasza a reá istentagadásért mért halálítéletre.

Épen aznap indult el a szent hajó Delosba, áldozatot vinni Apollonnak, hogy egykor Theseust szerencsésen visszahozta Krétából s törvény szerint Athénében addig, míg a megkoszorúzott hajó Deloszból vissza nem tért, a halálra ítélteteket kivégezni nem volt szabad. Szókratésznek tehát még 30 napja volt — a siralomházban, a hová derült arccal lépett be, barátait, kik sírva követték, szelíden megpirongatván: «Avagy nem tudjátok-e, hogy a halál, már születésemmel ki volt reám mondva? . . .» S a mint

Apollodorosz megjegyezte, hogy csak az fáj neki, hogy Szókratésznek büntetlenül kell a halált elszenvednie, mosolyogva kérdezte őt: «hát kedvesebb volna neked, ha a halált megérdemelted volna? ...»

Napok jöttek, napok múltak, Szókratész pedig barátaival a legnagyobb lelki nyugalommal elmélkedett, — többnyire a lélek halhatatlanságáról. Mert erről ő szentül megvolt győződve, s ép ezért inkább száz igazságtalanságot kész volt elviselni, semhogy maga egyetlenegyét kövessen el. Egy alkalommal, kora reggel belép hozzája hű barátja és tanítványa Kriton ...

— Ilyenkor jössz Kriton, avagy nem volna még korán ?»

— Sőt inkább!

«Mennyi idő lehet most?»

— Alig szürkül.

«Most jöttél vagy régen vagy itt ?»

— Meglehetősen régen.

«Miért nem költöttél fel mindjárt, miért ültél halgatva mellettem?*

— Zeüsre! nem én, Szókratész. Bár én se volnék oly álmatlanságban és búban. De téged régen csodállak, nézván mily édesen tudsz aludni s akarva nem költöttelek fel, hogy időd minél kellemesebben múlték. Azelőtt is egész életedben boldognak ítélttem elmédet, de még inkább annak ítélttem ezen reád szakadt szerencsétlenségben, hogy mily nyugodtan viseled azt . . .

«Kár is volna, Kriton, az én koromban azért bosszankodni, hogy már meg kell halni! ... De hát miért jössz ily korán ?»

— Szomorú hírt hozok Szókratész . . .

«Mi hír az? Tán Delostól megjött a hajó? . . .»
 Kritón megvallja, hogy már közeleg . . . Azért jött, hogy Szókratészt szabadulásra hívja. Az őrt megvesztegette, kész az út . . . Szókratésznek ez alkalmat ad, hogy most Kritónnal a kötelességről elmélkedjék . . . s kimutassa neki, hogy nem szökhet el, mert megsértené a törvényt, a mely őt elítélte s meg önnönmagát ... A megható párbeszéd végén aztán így szól barátjához: «Légy meggyőződve édes barátom Kritón, hogy azt, a mit neked mondtam, folyton mint a korybantok sípját hallom belsőmben s viszhangjától nem is hallhatok egyebet. Tudd meg, hogy az ellen, a mint megvagyok győződve, hiába beszélsz . . . Azonban ha mégis gondolsz valamit elérni — ám szólj!»

— Nincs mit mondanom, Szókratész . . .

«Hagyj tehát békét Kritón s tegyünk úgy, miután úgy kalauzol az isten!»¹

Harmadnapra a delosi hajó megérkezett — Ott állott tehát Szókratész előtt a méreg pohár, a melyre 4 évszázzal később a galileai azt mondotta: «Atyám! ha lehetséges, múljék el tőlem a pohár; mindazáltal ne úgy legyen, a mint én akarom, hanem a mint te!» Szókratész is így mondta azt Kritónnak: «Tegyünk úgy, miután úgy kalauzol az isten!» Ezt az órát meghatóan írja le Plató «Phaidon» ez. klasszikus dialógusában² s hiányos lenne ez a kis jellemrajz, ha e részletet mellőzném.

¹ Plató: «Kritón.» Ford Hunfalvy Pál.

² Ford; Hunfalvy Pál.

«Ezeket mondván — beszéli Plató — fölkelt Szókratész s egy szobába ment fürödni; Kritón követé, nekünk pedig monda, hogy maradjunk ott. S ott maradván, beszélgeténk a mondottakról¹ s elgondolkodánk rajta; azután elbeszélők egymásnak a szerencsétlenséget, mely ért, azt tartván természetesen, hogy ezentúl, mint atyjukat vesztett árvák fogunk élni. Miután megfürdött, elhozák fiait, volt neki két kisebb és egy nagyobb fia — s eljövének háza némberei: azokkal Kriton jelenlétében beszélgetett, meghagyván nekik, a mit akart s azután elküldte őket, maga pedig visszatért hozzánk. S a nap már közel vala lementéhez, mert sokáig időzött odabenn. De nem sokáig beszélt még, midőn a Tizenegyek szolgálja belépe s megállván előtte, monda: Szókratész, ellened nem lesz panaszom, mint mások ellen szokott lenni, hogy reám haragusznak és káromkodnak, mikor a tisztviselők parancsából jelentem nekik, hogy már ideje meginni a mérget. Téged különben is ezen idő alatt legnemesebb, legszelídebb és legderekabb embernek tanultalak ismerni: most is jól tudom, nem rám fogsz neheztelni, mert ismered azokat, kik ennek okai, hanem azokra. Tehát, mert jól tudod, mit jövök jelenteni, isten hozzád; tûrd a kénytelen-séget, a mint legjobban bírod. Ezzel könyezvén megfordult és kiment. Szókratész utána nézvén, monda: Isten hozzád is; megteszszük, a mit mondtál. S hozzánk szólván, úgymond: Mi emberséges ember! Az egész idő alatt meglátogatott s néha beszélgetett ve-

¹ A lélek halhatatlanságáról beszélgettek!

lem s legjobb ember volt: most is mi őszintén sirat. De Kriton, hadd fogadjunk szót s hozza valaki a mérget, ha már ki van sajtolva, ha nincs, készítse el az ember. Arra Kriton viszonzza: De gondolom, még a hegyekre süt a nap s nem szállott még le. Azt is tudom, hogy mások igen későn iszszak meg a mérget s miután bejelentették nekik, még előbb jól esznek isznak, sőt némelyek még azokkal is mulatnak, kik után vágyakodnak. Ne siess hát te, van még idő. De, monda Szókratész, azok, kikről beszélsz Kriton, méltán teszik azt, mert nyerni gondolnak valamit, én meg méltán nem teszem azt, mert nem gondolok nyerhetni egyebet, mint azt, hogy nevetségessé válnék magam előtt, hogy ragaszkodom az élethez és fukarkodom vele, mikor már elfogyott. Eredj hát, fogadj szót s ne tégy másképp. Hallván ezt Kritón, inte a közel álló fiúnak. Ez kiment s darab időig ott maradván bejőve, magával hozván azon embert, a ki a mérget nyújtandja vala és azt készen hozá kehelyben. Szókratész meglátván őt: ugyan jó ember — mond neki — te tudod azt, hogy mit kell hát csinálni? Semmi mást, felele, mint ha megittad, járkálni míg lábaid elnehezednek s aztán lefekünni, úgy majd hat az.

S odanyújtá Szókratésznek a kelyhet. S ő derülten fogadá el, nem reszketve, sem színét vagy arca vonásait nem változtatva, hanem szokás szerint szeme közé nézván az embernek, azt kérdé: Mit gondolsz az italról? lehet-e zsengezni belőle vagy nem? Annyit készítünk, Szókratész felele, mennyit elégnek tartunk. Értem, viszonzza Szókratész; de imádkozni szabad és kell is az istenekhez, hogy

Szerencsés legyen az elköltözés oda s imádkozom is azért, hogy legyen úgy.

Ezt mondván, szájához vévé a kelyhet s vonakodás nélkül és nyugodtan kiivá.

Addiglan köztünk legtöbben csak megbírtuk magunkat tartóztatni a könyezéstől, de látván, hogy iszik s ivott, nem bírtuk azt többé. Belőlem legalább erővel tört ki a könyezés és nem csöppenként, hogy elfedvén arcomat, kisírtam magamat; de nem őt, hanem sorsomat siratám, hogy megfosztattam ilyen társtól. Kritón még előbb állt fel, mint én, mert nem vala képes elnyomni könyeit De Apollodórosz már az előtt sem szűnt vala sírni: akkor pedig még inkább sírva fakadt és jajgatott s nem volt ott senki, a kit meg ne indított volna sírásával, kivéve Szókratészt Mert ő: mit csináltok, különös emberek! úgy monda. Leginkább azért küldtem el a némbereket, hogy ilyet ne tegyenek: mért azt is hallottam mindig, hogy csendességben kell meghalni. Legyetek hát csendesen és békével! — Hallván ezt, szégyellettük magunkat s elfojtottuk a sírást.

Ő pedig járkálván, észre vévé utóbb, hogy nehezednek lábai: azért hátára fekvék, mert így parancsolta az ember. Ekkor az, ki a mérget adta vala, megilleté őt időről-időre; megvizsgálta lábfejeit és szárait s erősen megnyomván lábát, kérdé, ha még érzi-e? — Szókratész feleie, hogy nem. Utána megilleté térdeit s feljebb menvén a testen, mutatá nekünk, hogy hül és merevül. Szókratész maga is megtapogatván tagjait, monda, hogy mikor szívét érendi, oda lesz. Midőn pedig a köldökön alul majd egészen meghidegült, kitakarózván, mert be vala takarva,

monda — s ez vala utolsó szava: «Kriton, kakással tartozunk Asklepiosnak, adjátok meg neki, ne mulasztátok el!»¹ — Meglesz az, felelé Kriton, de talán még más mondani valód is van? — De Kritonnak ezen kérdésére már nem felelt s kis idő múlva megmozdult. Az ember kitakará s íme szemei meg voltak törve. Kriton látván ezt, befogá szemeit és száját.

Ez volt a vége a mi társunknak, azon embernek, kit, úgy állítjuk, mind halálában legjobbnak, mind máskép legbölcsebbnek és legigazságosabbnak ismertünk.

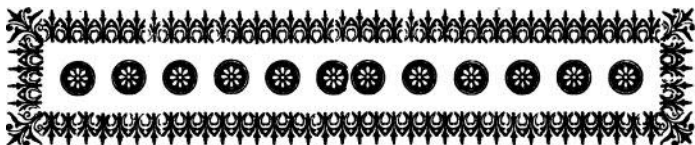
*

Íme Szókratész történeti alakja, a mint azt hű tanítványai Xenophon és Plató lelkünk elé rajzolják. És most, e böjti időszakban, midőn a keresztyén világ tekintete imádos áhítattal irányul a Golgata sötét martirkeresztje felé, a melynek háttérében ott dereng már az eszmék diadalának, a feltámadásnak glória fénye: úgy tűnik fel nekem ez a 'hitből, bölcsességből és lélekerőből gyúrt csodálatos ember, mint annak a golgatai nagy szenvedőnek prototypusa a pogányok között, a ki a Jézus kereszthalála előtt már 400 évvel megmutatta, hogy merre vezet a népek megváltóinak útja . . .

¹ A betegek felgyógyulván, Asklepiosnak, ki a gyógyítóknak s így a betegségből felgyógyulóknak is védistene volt, kakast áldoztak. — Szókratész a halál előtti életet betegségnek tekinti, melyből íme felgyógyul a feltámadásra!

Ez az ember soha egyetlen betűt sem írt, akár csak a názáreti Jézus, csak a lélek az, a melyet örökül hagyott, s melynek halhatatlanságában, feltámadásában oly erős hittel bízott Sőt mondhatjuk, hogy Szókratész életéből a jobb rész — halála után kezdődik.

. . . Asklepios meghallgatta az igaznak áldozatát ...

Versek.

Írta: SZABOLCSKA MIHÁLY.

I.

CSALÓDÁSOK.

Holdvilágos téli éjszakán
Nézek ki a házunk ablakán.

S szobám melegéből csendesén
Merengek a külső képeken.

Olyan szépnek látszik a vidék,
A milyen nem volt tán soha még.

Mintha mind, de mind itt lengene
A nyári éjszakák melege.

Mintha a kert minden bokrába,
Dalos madár volna megszállva.

Mintha könnyű szellők hordanák
Szerteszét a rózsák illatát...

— Pedig ott se madár, se rózsák,
Csak a puszta rideg valóság!

Holdvilágos téli éjszakán
Nézek ki a házunk ablakán.

S szívem melegén át csendesen
Merengek a földi életen.

II.

ÉNEK A SZERETETRŐL.

(Egy nagy pap kicsinyes tette alkalmából.)

Nem vagy a Krisztus követője,
Hiába tudsz mindent felőle,
Ha nincsen benned szeretet.
Ha a bölcsek kövét bírnád is,
S a Könyvet könyv nélkül tudnád is,
Nem vagy a Krisztus követője,
Ha nincsen benned szeretet!

Sőt nem vagy egész embernek sem,
Hiába állsz «köztisztelet»-ben,
Ha nincsen benned szeretet;
Lehet, hogy szolgád millió van,
S jársz fényes üveges hintóban,
Még sem vagy egész embernek sem,
Ha nincsen benned szeretet!

Különb ember a koldus nálad,
S Isten előtt előbbre áll majd,
Ha szíve, lelke szeretet;
S látván magánál koldusabbat:
Félfalatját od'adja annak,
— Különb ember e koldus nálad,
Ha szíve, lelke szeretet!!

III.

HÁROM A TÁNCZ.

(Hír a falunkból.)

Karácsony másodnapján,
Járták együtt az elsőt,
K. Nagy Lidi, meg a Bende gyerek.
A fiúk kiáltozták,

Tánczközben a hogy szokták,
 Hogy valakit ma ej, haj, megverek!
 — Csak egy gondolkozott felőle,
 Joó Sándor, a lány régi szeretője.

Másodszor Vízkeresztkor
 Járták együtt sokáig,
 K. Nagy Lidi, meg a Bende gyerek.
 A fiúk kiáltozták,
 Tánczközben a hogy szokták,
 Hogy valakit ma ej, haj, megverek!
 Csak egy volt bizonyos felőle,
 Joó Sándor, a lány régi szeretője.

. . . Estendet a gyertyákat,
 Alig hogy meggyújtották:
 Hamarosan ki is aludtának.
 — Mégis a bíróságnál,
 Bent a kihallgatásnál
 Verekedő, másnap, alig akadt.
 — Csak egy lépett önként előre,
 Joó Sándor, a lány régi szeretője!

IV.

VÁSÁRBAN.

Nagy a vásár, végig hosszúig járom ;
 Dolgom ugyan nincsen itten,
 Hanem azért tudj' az Isten,
 Jól esik itt elméláznom,
 S kedvem szerint elmulatni
 Egy-egy vásárláson.

Amoda két gubás ember régen,
 Húzódozik, parolázik,
 Mégse tudnak, a hogy látszik
 Megalkudni semmiképen,
 Pedig csak pár hitvány ökör
 Forog a kérdésben.

Lám emidébb,—nem is messze onnat,
 Sokkal drágább portékára,
 Kész a vásár hamarábbra ...
 — Egy legény egy hajadonnak
 Alku nélkül vesz egy «szívet»:
 S összemosolyognak! —

V.

A FECSKÉK.

Messze, messze nagy városba
 Vitt az utam;
 Megérkeztem idegenül,
 Elhagyottan, szomorúan.

Mint a gyermek, ki eltévedt
 A vásárban;
 Úgy álltam ott a pályaház
 Káprázatos csarnokában.

A tömeg közt, ez óriás
 Ivek alatt:
 Nagy magános árvaságom
 Egész súlya reám szakadt.

— De egyszerre csak valami
 Csoda támad.
 Mintha kedves ösmerősök
 A nevemen szólítnának.

Mintha régi, gyermekkori
 Játsszótársak:
 Bátorító, biztatgató
 Nyájas szóval fogadnának . . .

És csakugyan! Ösmerős dal
 Hangját hallom . . .
 Mintha ott, ott üldögnék
 Egy vadszölős ereszaljon.

... Drága dal te! — sok csicsergő
 Fecskeszájon,
 Odafönt az emeletes
 Cifrázatos szarufákon.

Legyen áldott, a ki ide
 Rendelt téged,
 Hirdetni itt e zshivajban,
 Zajló emberáradatban:
 Hogy szeretet csak az élet!

VI.

JÉGVERÉS UTÁN.

Jégverte, bús, halott határon
 A kálvária útját járom.
 S száz tönkre ment remény felett:
 Csak hallgatok, csak könnyezek.

Felettem a kék égen valahol,
 Egy kis pacsirta gondtalan dalol.. .
 E pusztulás, mint nem övé,
 Mintha nem is érintené!

S eszembe jut hazám, sok dalnokod.
 Elönt a gyász, tengernyi a bajod.
 S mi a miről dalolgatunk:
 Saját apró-cseprő bajunk!

VII.

A SZÁZAD VÉGÉN.

Én még hiszek a jó Istenben.
 — Hisz ő vezérel engem!
 Földi elmék száz bölcselmét
 Mit én bánom ?
 Ha a szívem üres volna,
 Mit érne a tudományom.

Én még hiszek az emberekben;
Az örök szeretetben.
Ha néha-nap megbántanak:
Azt se bánom,
Van legalább mit az napra,
Szeretettel megbocsátnom!

Én még hiszek saját magamban ;
Erőmben, igazamban.
Nézzetek le kicsinyelve,
Szánakozva . . .
— Én megyek a magam útján,
Emelt fővel, mosolyogva!

A provencei troubadourok.

Írta: ALBERT JÓZSEF.

HÖLGYEIM ÉS URAIM !

A «Provence dal telt mezőire» szándékozom önökkel egy rövid kirándulást tenni. Nem a hangzatos cím kedvéért választottam ezt a tárgyat, de a költői műfajok történeti fejlődését nyomozva, már régebben megragadta figyelmemet a troubadourköltészet páratlan eredetisége s mivel ugyane költészet egy nagy vallásos mozgalommal, az albigensek harczával is szoros összeköttetésben van, azt hittem, mindezekről nem szólhatok alkalmasabb helyen, mint épen ez épület falai közt. Igaz, az anyag rengeteg, időm pedig ki van szabva; azért bocsánatot kérek, ha az ismeretendő költészet képét nem domboríthatom úgy ki, a mint az a lelkemben él.

A középkort, általánosan elterjedt felfogás szerint, a népvándorlás nyitja meg, azonban nagy időbe telt, míg a népek chaosából új nemzetek válnak ki s az antik világ romjain új műveltség keletkezik és új nyelvek alakulnak.

A román nyelvek például csakis a 11. század elején állapodnak meg végleg, eladdig egyes-egyedül

a latin nyelv a műveltség hordozója. Költők, történetírók és diplomaták egyaránt ezzel élnek s a latin cultura a keresztyénségben mintegy másodvirágzását éli. Azonban e latin műveltségnek már határozottan keresztyén jellege van s nem vonhatta ki magát teljesen a felbuzgó népköltészet hatása alól sem.

Asszonánc és rím tolakodnak be a classicus formák közé s Horatius derűit világnézlete majd mysticismüsba, majd száraz dogmatismusba fül. Hymnusok a felfeszített Jézushoz és a szentekhez, továbbá epigrammák, elégiák és satirák a kedveltebb formák, de mindinkább az iskola és klastrom falai közé szorulva, mert időközben a román és germán nyelvek teljesen kifornak s a hűbér-rendszer megalakultával virágzásnak indul a lovagi költészet, mely a classicus világ hagyományaival együtt a latin nyelvet is végkép kiküszöböli.

Keresztyén hit és pogány bűbájosság, nőimádás és kalandszomj, király iránti hódolat és lovagi nemes önérzet a romantikus költészet jellemvonásai s hozzájárul még bizonyos bánatos sóvárgás egy letűnt szebb kor felé. E sajátságokat főleg az epos tükrözi vissza. A Nagy Károly és Arthus király mondakörének megénekelőitől visszhangzik Európa, azonban több mint kétszáz éven át majdnem tisztán a lyrát művelték a provencai troubadourok, s hatásuk oly nagy és egyetemes volt, hogy az alól egy nemzet költészete sem vonhatta ki magát teljesen.

*

Franciaországot a maga egészében, úgy a mint ma előttünk áll, nem Július Caesar hódította meg

először. — A déli részét már korábban ismerték a rómaik s a II-ik pún háború után egész a Pyrenaeusokig elfoglalva, azt minden más birtokuk felett kiválóan «provincia», azaz «tartomány» névvel ruházták fel. E név azután is rajta maradt s már a 9-ik században több független vagy hűbérvizonyban álló grófságot és királyságot foglal magában. Nemcsak déli Franciaországban, hanem úgy keleti Spanyolországban, nevezetesen Aragóniában és Castiliában, valamint Felső-Olaszországban otthonos a provencai nyelvjárás. Oroszlánszívű (I.) Richárd, angol király, mint Poitiers grófja nagy pártfogója a troubadouroknak, sőt maga is műveli a provencai lyrát, úgy szintén II. Alfons, Aragónia királya. Több fejedelmi udvarnál ez a társalgási nyelv s egyik troubadour Peire Vidal, még I. Imre magyar királynál is, a kinek a neje az aragoniai fejedelem lánya vala, megfordult s hízelt költeményeit rövid életű uralkodónk igen kegyesen fogadta. Nyelvtudósok véleménye szerint is az olasz, spanyol, francia és más román nyelvek közül a provencai a legszebb hangzású, bár a mássalhangzó-torlódás miatt már nem vetekedhetik a latinnal, míg a rímelésre annál alkalmasabb. Magának a troubadour-költészetnek eredetét bajos kinyomozni. Némelyek az arab költészet hatására akarják visszavezetni, mely szintén bővelkedik mesterkéltségekben, s az érintkezés Spanyolországban könnyen lehetséges volt, azonban ezt az állítást semmiféle adat sem bizonyítja s e kérdést csak az dönthetné el, a ki mindkét költészetet alaposan tanulmányozta. Annyi bizonyos, hogy a Provence, ez a napsugaras s a természet minden bájával fölékesített föld, már

az első keresztes háborúk idején felülmúlta Európa minden országát műveltségben és vagyoni jólétben s így nem csoda, ha az élvezetvágy, fényűzés és nőimádással kapcsolatban a műköltészet is csakhamar megszületett

A tartomány egyik szögletétől a másíkg minden várkastély kóbor lovagok, keresztes vitézek s vidám vendégek zajától hangzott; lakoma, torna és vadászat egymást váltogatták s ilyenkor sohasem hiányzott a dalnok, a ki kobzán vagy ,a vár úrnőjét ünnepelte, vagy sziporkázó gúnyját szórta az egyház feslett életű főpapjai s a keresztyéntelen királyok ellen. A déli verőfény megaranyozta a vidéket, a Garonne csillogó habjai szelíden hullámozottak, a lég illattal telt meg s pillanatra Göröghon derült ege alá képzeljük magunkat, a hol egy szabad nép fölként költői ünnepelelék a nemzet hőseít. Azonban ne feledjük, hogy a középkorban vagyunk. Rendi költészet volt ez, melyet csak kiváltságosak hallgathattak s nem hiányzott bizonyos mesterkéltség belőle. Ezért is tartották műköltőnek a troubadourt.

Maga a szó a provengali trobairé, trobar, francia trouver igéből származik s annyit jelent, mint «fel-találó.» Értették rajta, a ki a népiesnél művészből formában maga szerzi a költeményeit A népköltészet ugyanis, mint mindenütt, a Provence-ban is beérte a páros, hármas és négyes rímekkel s szerette a rímmel együtt a gondolatot, meg a versszakot is befejezni. A troubadourok ellenkezőleg egyik versszakból a másíkba is átvitték a rímet, habár bizonyos határjelölő szereppel. A rímelhelyezés és a versalakok tekintetében roppant nagy a változatosság, de viszont

az is előfordul Peire de Corbiac-nál, hogy 840 sornak állandóan ugyanazon -ens végű ríme van.

A mi a troubadourok rangját illeti, fejedelmek, grófok, lovagok, polgári és pórszármazásúak is voltak köztük. Mint egyik érdemes aesthetikusunk megjegyzi, ez volt az első rés, melyet a rendi kiváltságokon ütöttek. Hatalmuk megközelítette a mai szabadsajtó hatalmát. Ama kor gögös fejedelmei és büszke hölgyei előtt éppen nem volt közömbös, hogy magasztalóan vagy rosszalólag szólnak-e róluk e vándor poéták. Akárhány előkelő lovagot ők indítottak a kereszt felvételére s harcban álló uralkodók súlyt fektettek rá, hogy a saját pártjuknak nyerjék meg őket. A lombersi vár szép és ifjú várúrnője, Adalasia, pl. nyájasságával lángra lobbantotta Raimon de Miraval szívét. A költő azonnal dalra gyújt, emlegeti, hogy az imádott hölgy bájai megszegyenítik a kert rózsáit, meg a nyár liliomait s íme a sok apróbb grófon és bárón kívül két fejedelem s maga a lovagias aragoniai király, II. Péter is versenyezni kezdenek a hölgy kegyeért. Ez utóbbi Adalasiát azelőtt nem is látta, de a jámbor troubadour maga sarkalja, hogy csak jöjjön és bámuljon, kérve egyúttal, hogy ejtsen mellette egy jó szót. A király jött, látott és győzött, a szegény Miravalon pedig beteljesedett a régi mondás: «Pénzed — paripád s szeretődöt sohase» bízd másra!» Ellenben Bertran de Born, a legkiválóbb troubadour, maga is lovag és báró, Anglia és Argonia királyát, meg a toulouse-i fejedelmet egyaránt kiütötte a nyeregből Perigord úrnőjénél. Mi több, még el is dicsekszik vele. «Büszke és fenkölt ő — úgymond — a nagyokkal szemben, mintegy égi szűz; se Poitiers,

se Toulouse, se Bretagne, se Saragossa urát nem kedveli, de a szegény nemes lovagot elárasztja szeretetreméltóságával». Ugyanez a Bertran de Born az, a kit Dante a «Pokol» egyik mélyebb körébe helyez, mint konkolyhintőt az angol király és fiai közt Az aquitaniai nagyok — köztük a mi költőnk is, sőt egyenesen az ő dalai által feltüzelve — fellázdak Oroszlánszívű Richárd ellen s felajánlták hűségüket az idősebb fivérnek, a már megkoronázott II. Henriknek. Ez, különben is neheztelve öccsére, a mért az alattvalói esküt tőle megtagadta, kardot ránt s megindult a gyilkos testvérháború. Nemsokára beleavatkozott az öreg Henrik király is. Bertran de Born szilaj kedvteléssel zengi a dühöngő harc borzalmait.

Az ifjú király a Limoges-i várban megostromolni készül atyját, azonban az ostrom előtt való nap lázba esik és meghal. Halálos ágyán lovas követ által kéri agg szülője bocsánatát. Ezt hívei nem eresztik, de engesztelékenysége jeléül gyűrűjét küldi neki. A fiú elhalmozza csókjaival, szőringet adat magára s kötéllal a nyakán egy hamurakáson vezekelve lehelli ki lelkét.

Bertran de Born gyönyörű panaszdalban siratta el, azután bezárkózott hautesforti várába s egymaga daczolt Anglia királyának és szövetségeseinek hatalmával. Aragónia fejedelme, Bertran de Born régi ismerőse, szintén az ostromló táborban volt s mivel a sereg a környéket nagyon kipusztította, beüzent a költőhöz, hogy küldjön ki számára némi élelmi szert. Ez szívesen teljesítette a kérelmet, de a maga részéről viszont kérte a fejedelmet, hogy vára falainak egyik gyöngébb pontjáról távolítássá el szépszerivel

az ostromszereket Nem tette, sőt a sereg zömét oda-zúdította, úgy, hogy a vár s maga a lovag is pár nap múlva Henrik hatalmába esett «Bertran, Bertran — monda neki az agg király — valamikor azzal dicsekedtél, hogy eszednek a felével is beérnéd; ez egyszer azonban az egészre is aligha szükséged nincs». «Uram király! — válaszolt a lovag — igaz, hogy azt mondtam s az akkor úgy is volt, de mióta a mi szemünk fénye, az én bálványom, felséges fiad meghalt, azóta egészen megbomlott az eszem». A király — így beszélnek a történetírók — mélyen meghatva e szavaktól, azonnal visszaadta fia barátjának a szabad* ságát, visszahelyezte őt birtokába, sőt második fiának O. sz. Richárdnak is kegyébe ajánlotta, a kinek később fegyvertársa és udvari költője lett. Bertran de Born pedig alig hogy kiszabadult, legelőször is egy sírventésben gúnyolta ki az aragóniai fejedelmet

Azt lehetne mondani, hogy Bertran de Born mégis csak lovag volt s vitéz katona, nem csoda, ha megbecsülték. Azonban Aimeric de Peguilain, mint egy toulousi posztókereskedő fia, oly előkelő pártfogókkal dicsekedhetett, hogy egy mai költő ugyan megirigyelhetné. Szülővárosából szerelmi kaland miatt menekülni lévén kénytelen, előbb egy catalóniai nemes úr, majd maga a kasztíliai király fogadta kegyébe. Az uralkodó kíséretében állandóan mint lovag szerepelt Később szülőföldére visszatérve, eretnekség gyárnujába keveredett s újra menekülni kénytelen, de egy felső-olaszországi örgróf udvaránál holtig való ellátást talál.

A már említett Peire Vidal, szücs mesterember gyermeke, végtelen kedveltje volt a marseillei algróf-

nak s viszont a jámbor troubadour fülig szerelmes volt a grófnéba, annyira, hogy egyszer csókot rabolt tőle. E miatt aztán kereket kellett oldania s hajóra szállva meg sem állt Genuáig. De arra nem bírt sokáig ellenni nála nélkül s követséget küldött utána. Vidal úr egész fenhéjázón ahhoz a föltételhez kötötte visszatérését, ha a grófné önként megcsókolja s a gróf rákényszerítette nejét, hogy ezt az ártatlan kívánságot teljesítse. Még több példát is tudnék felhozni arra nézve, hogy mily kivételes helyzet jutott osztályrészéül egy-egy udvari költőnek. A honorárium, melyet verseikért kaptak, szintén nem megvetendő volt. Akárhány várúr a saját paripáját ajándékozta nekik; aranyos kantár a kisebbfajta jutalom, míg fejedelmek arannyal fizettek. Igaz, akadt olyan rablólovag is, a ki kiraboltatta, sőt meg is gyilkoltatta a vándor troubadourokat.

A troubadouroktól jól meg kell különböztetni a jongleuröket, mely elnevezés a középlatin «jocus» játékot vagy zenét jelentő szóból ered. Ezek rendszeren valamely troubadour szolgálatában zene kísérete mellett adták elő uruk szerzeményeit s nem riadtak vissza a kötél táncoosi és bűvészi produkcióktól sem. Igazi komédiás nép, léha és céda, a kiknek erkölcselensége ellen sokszor maguk a troubadourok is kikeltek. Egy ilyen jongleurnek kilencféle zenei instrumentumhoz kellett érteni. A melyik költőnek módjában volt, egyszerre több jongleurt is tartott szolgálatában. Minthogy nem mindenik troubadour értette az írás nehéz mesterségét, a játékosoknak hallás után kellett a költeményt elsajátítani s emlékezet után előadni. Különben a költők szellemi felsőbbségök tudatában

nagyon fennen beszélnek jongleureikről. Garin de Apchier a magáéről azt mondja, hogy ha a költeményeit eltiltaná tőle, még betevő falatot vagy éjjeli szállást sem kapna. — «Az Isten szent szerelméért, Bayona — zengi Raimon de Miraval — de pogánymód rongyos és kócos vagy! azonban szerzek neked egy gúnydalt s az majd kiránt a szűkségből».

A jongleurök mesterségéhez tartozott még, hogy madarak énekét utánozták, majmokat táncoltattak, kezökben két éles késsel felszúrdalták a feldobált apró almákat, sőt, mint ma a circusbeli pajácák, néma bohózatokat is előadtak.

*

E tájékoztató bevezetés után ideje, hogy áttérjek magának a troubadour költészetnek ismertetésére. Az eddigi nyomozások szerint minden ízében önálló és eredeti ez. Nyoma sincs annak az ízetlen mithologizálásnak, mely a renaissance-korra következő modern költészetet annyira élvezhetetlenné teszi. Egyik-másik troubadour értett ugyan latinul, hisz akárhány szerzetes volt előbb közülök, de verseikben csak Ovidius olvasásának van némi nyoma. Hasonlataik, metaphoráik rendszeren átlátszók s a legegyszerűbb szemlélet köréből vannak merítve. Peire Raimon pl. így zeng:

«Mint a gyertya, mely világít
 Másoknak, míg maga fogy,
 Úgy vagyok én valahogy:
 Szívem nagy nyomorúságit
 Zengem s rajta más mulat.»

Folquet imígyen:

«Az a szép ábrázat, de hamis, de csalfa,
Sok szerelmes bolond megittasul rajta.
Így csábítja a láng magához a lepkét
S elperzseli szárnyát az oktalan fajta.*

Airneric így szól:

«Mint a tenger minden vizet befogad,
Úgy illet téged minden hódolat*»

Guiraut de Borneil pedig így:

«Ha fogam fáj, tetszik vagy nem,
A nyelvem rajta tartom,
S ha madár zeng a berekben
S tavasz van völgyön, halmon:
Szívem hevesen dobog
S szerelemre kész vagyok.*

Íme még egy egyszerű, szép hasonlat Folquet de Romanstól:

«Mint a csillag rezgő fénye mutatja
A hajósnak, merre menjen nyugatra:
A becsület ép' oly biztos vezére,
A ki szelíd, a ki nemes s tart valamit
A lovagi nevére.»

Megjegyzem, hogy a provençe-i vers többnyire jambusi lejtésű, míg az én hevenyészett fordításom, a könnyebbség kedvéért akárhányszor a magyaros rhythmushoz folyamodik. Ugyan csak a gondolatnak ezen átlátszó egyszerűsége mellett tanúskodnak a troubadourok természetleírásai s ezt a körülményt rendesen mint költészetük szegénységi bizonyítványát szokták felhozni. Rét és erdő zöldül, a virágok illatoznak, a nap tündöklöklik, a madarak dalolnak;

ebből áll mindannyiunkról a leírás s ugyanazon költő képes ezt tízszer-húszszor megismételni. Bemart de Ventadour pl. egyik versét így kezdi:

Ha ki zöldül a levél,
Virágot hajt a fa ága
S kedvesen zeng a madárka:
Szívem is gyönyörre kél.
Ha a kert virágban áll,
S csalogányok hangicsálnak:
Keblem is örömtől árad
S a szerelem rátalál.

Egy másik versének pedig a következő bevezetése van:

Áprilisben, ha minden zöld
S rét és kert virágban áll,
Patak vígan folydogál,
Madárdaltól hangzik a völgy,
Illat tölti a leget,
Hallsz csalogány éneket:
Szíved is gyönyörrel megtölt.

A természet képei inkább csak említve vannak s nem alakul ki belőlök egységes szemléltető tájrajz.

Némelyek ezt a hiányosságot onnan magyarázzák, hogy ama derűit déli égalj lakóinál, hol örökös a napfény, a természet szépsége elvesztette ingerét, míg északon épen a szép évszak rövidsége miatt van nagyobb varázsa a kedélyekre. Tagadhatlan, ebben is van valami, de viszont ne feledjük, hogy a költészet még gyermekkorát éli s a troubadouroktól sem azt a tanulmányt, sem azt a finom megfigyelést nem várhatjuk, mint a modern kor költőitől.

A mi a lyrai műfajokat illeti, a troubadourok különösen hármat műveltek nagy előszeretettel:

1. A canzoné-t v. szerelmi dalt; 2. tenzonét v. vita dalt és 3. a sirventést v. gúnydalt

A canzone rendszeren 5—10 versszakból állott két vagy háromféle rímmel. Tárgya mindig a szerelem, de mint Radó Antal mondja, oly szerelem, mely jobbára inkább csak a költő képzeletében, mint szívében él. «A lovagi élet a szerelemnek valami conventionalis formáját fejlesztette ki, bizonyos chablont, melynek nyilvánításmódja is többnyire egyforma volt. A szerelemnek, ép úgy, mint a bajnokságnak, bizonyos szabályai voltak s a troubadourok e codex szerint ünnepelték hölgyeiket Rendszeren a pártfogó neje, leánya v. nővére volt imádásuk tárgya. Ahhoz a kit szerettek, sokszor nem is közelítettek, sőt akárhányszor csak névről ismerték. így szeret bele pl. Geoffroy Rudel a tripolisi hercegnőbe, vagyis inkább szépsége pusztá hírébe; átkel érte a tengeren, betegen ér Afrikába és ott boldogan hal meg, mert végre megpillantotta az imádott asszonyt.» (ol. ir. t 7 l.) «Ez a költészet inkább okoskodott a szerelemről, mint érezte azt» (v. o.) Különösen kedves themájuk a szerelem allegóriája, Amor, a kit lándzsával vagy nyíllal felfegyverezve, de női lénynek képzeltek.

Peire Raimon pl. így zeng:

Ámornak a dárdája
Mély sebet üt minden órán,
Hanem azt hiába várnám.
Hogy balzsamot hint reája.

De a szerelem egyúttal minden szépnek és jónak a forrása. Szerintök a szerelem erkölcsössé, jámborrá, őszintévé, finommá, alázatossá és fenkölt gon-

dolkodásúvá teszi az embert. Az élet szerelem nélkül csak bosszúságára van a világnak. A szerelem a szépet még szebbé teszi. A költőt nem a madár-ének, zöld lomb és virág fakasztja dalra, hanem egyes-egyedül a szerelem. Ha a szívbe a szerelem beköltözött, még a kopár domb is kivirul.

Mióta újra szeretek,
A sivatag rózsaberek
S hiába borúi be az ég
Kék nekem a boltja mindég.

Énekli Peire Vidal.

A szerelem természetét és jellemét s hogy mi-ként kell vele szemben viselkedni, igen finoman elemzik a troubadourok.

Peire Rogier pl. így zeng:

«Ha a szerelem tart fogva,
Ne hallgass rágalomra!
S ha hibázott a kedvesed,
Ne higyj a saját szemednek!
És ha valamit eltagad,
Eskü nélkül is elfogadd !
Mert mi hasznod van belőle,
Ha kegyvesztett lesz előtte
S örömmé válik az öröm ;
S ne várd, hogy többé visszajön.»

Daude de Prades pedig így elmélkedik:

Nem mondja meg soha azt egy asszony,
Mire vágyik, mit kívánna titkon,
S minél inkább kedve telik benne,
Még neked kell rábeszélned,
Csak fogadja már el tőled,
De szemében ott ül vágya, lelke.

*

A ki tudja a szerelem csínját,
Eltalálja az a nőszív nyitját,

Egy sóhajtás, egy pillantás elég:
 Legyen meg hát a jó szokás,
 A kérelem s a megadás
 Hölgygyel szemben együtt járjon mindég.

Egyáltalán az engedékenység, szerető türelem és alázatosság a szerelmesek arany jelszava. Akárhányszor biztosít bennünket a költő, hogy ő úrnőjének csak oly tulajdona, mint egy rabszolga. Eladhatja vagy elajándékozhatja, a mint neki tetszik. Isten őt csak azért teremtette, hogy úrnőjét szolgálja és imádja s oly alázatos legyen irányában, mint a ki már a bitófa alatt szabadult meg a kötélről. Nem kevésbé fontos föltétele a hű szerelemnek a hallgatás. Peire Rogier még úrnője előtt is eltitkolja érzelmeit. «Enyém mosolya és tréfája» — mondja — «s bizony bohó volnék, többet is kívánva vagy magamat végtelen boldognak nem érezve. Ez nem csalás. Nekem elég már ránézhetni, látásában van az én jutalmam. Nagyobb üdv már nem lehetne részem; oly tisztesség és jókedv szülője ez rám nézve, hogy úgy érzem magam, mintha a világon leggazdagabb volnék. Oly hű szív, mint az enyém, nincs több. Sohasem nyilvánítottam előtte szerelmemet; sem kegyét, sem barátságát nem kértem; de a hol ő időzik, én, barátja, mégis mindig ott vagyok s osztatlanul, csendben, titkon imádom, mert ő semmit sem tud arról, hogy mily víg kedv, mily szerencse és tisztesség árad tőle reám. De ne bírja fölfedezni az irigység se, hadd maradjon titokban néma hódolatom.»

Tehát csak távolról, csak csendben, titkon imádni vagy legfőlebb lélekben mellette időzni az imádottnak, ez már maga is végtelen, öntudat nélküli boldog-

ságba meríti a szerelme Bemart de Ventadour egész naivan énekl:

«Elmélázok epekedve,
S úgy boldogít szívem baja,
Hogyha valaki ellopna,
Talán azt se venném észre.»

De mily félénk, gyáva a szerelmes úrnője jelenlétében, a ki bájainak s szellemi tulajdonságainak árjával szinte elnémítja.

A költő, ha ideálját megpillantja, igent és nemet sem tud dadogni s reszket előtte, mint a falevél a szélben. A szeretőknek vágyaik is nagyon szerények. Az egyiknek egy nyájas tekintet, a másiknak egy mosoly is elég. Guillem de Saint-Didier beérné az imádottnak egy elhullott hajaszálával vagy kesztyűjének egy kifoszlott szálacskájával.

«Egy kis szalag — zengi Peire Vidal —
Egy kis szalag, semmi sem több,
A saját kezéből kapva,
S nem cserélném el, ha érte
Bárki egy országot adna.»

A ki merészebb, az már csókot is emleget vagy hogy az imádott hálókamrájának ajtaja előtt tölthetné az éjét s virraszthatna álmai felett. De hogyan is merészkedhetnék többre a jámbor troubadour amaz égi tüneményekkel szemben. Nincs elég szó a provengali szótárban az ő bájaik leírására. Ha az ideál megjelen, arcuk fénye az éjjelt nappallá változtatja; a ki az ő szépségét le akarja festeni, hazudik, ha a legpompásabb jelzőket használja is. A legdurvább és legostobább ember is illedelmessé és értelmessé lesz, ha ő egyszer reátekint. A mindenható maga elfáradt,

mikor őt teljes szépségében megteremtette. Innen van, hogy a költő magát az Istent véli látni. Arnant de Marneil következőképen szedte versbe imádoztja bájjait:

Szép sötétszőke a haja,
 Liliomfehér homloka,
 Két szeme élénk, nevetős,
 Orra egyenes, tetszetős;
 Orczája üde, virító,
 Virágokra rápirító,
 Szája, foga aranyat ér,
 Ezüst nem oly tiszta s fehér,
 Álla, nyaka s hattyú melle,
 Friss hóval versenyre kelne,
 Keze ragyogó tiszta, szép,
 Ujjai vékonyak, gyöngék . . .
 Ha én csak reá gondolok,
 Bámulásból ki nem fogyok,
 Hogy hol vagyok, azt se tudom,
 S hogy még élek, csodálkozom.

Ha egy ily szépség a költőt kegyeiben részesítené, hajlandók vagyunk neki elhinni, hogy a menyországba se kíváncsoznék. Haj, de az imádoztak a mily szépek, ép oly büszkék voltak. Ők maguk is megvoltak győződve, hogy elég kitüntetés a költőre nézve, ha megengedik nekik, hogy bájaikat énekeljék. Aztán a férj és a folyton résen álló rokonság se vette tréfára a dolgot. Ha a troubadour mégis megfelekezett magáról, — hosszú, hegyes törrel ifjú szívében — könnyen halva találták vad rengeteg közepén. Költőktől sokszor megénekelt megható példa erre Guillem de Cabestaing története.

Raimund de Roussillon, egy jeles és híres lovag, nőül birta azon kor legszebb hölgyét, az imádoztára

méltó Margaridát. Történt egyszer, hogy Raimundot fölkereste egy szegény lovag fia, Guillem de Cabestaing s följánlta magát szolgálatára. Az ifjú megnyerő külseje és kellemes modora megtetszett a lovagnak, felfogadta s ügyessége miatt egyenesen neje apródjául rendelte. Hanem, a mint ez már történni szokott, a szép Margarida szerelemre gyúladt Guillem iránt s egy napon e kérdést intézte hozzá: «Ej, Guillem, ha egy hölgy szerelmes pillantásokat vetne rád, mernéd-e a szerelmét viszonzni?» Guillem, ki a célzást elérte, egész őszintén felelt: «Igen, ha tudnám, hogy az ő arcvonásai az igazságot tükrözik vissza.» «Szent Jánosra!» szolt a dáma, «úgy feleltél, mint egy férfihez illik. Azonban szeretném tudni, hogy igazán meg tudod-e különböztetni az őszinte arcot a csalfától?!» Guillem erre meghajtotta magát s így szolt: «Asszonyom, legyen minden az ön kívánsága szerint.»

E naptól fogva az ifjú szebbnél-szebb dalokat kezdett úrnője tiszteletére zengeni s jutalma a tiltott szerelem édes gyümölcse lőn. Így ment ez egy darabig, mikor egyszer a rágalmazók suttogni kezdtek a viszonyról, úgy, hogy az Raimund úr füleihez is eljutott Mély aggodalomba esett s egy alkalommal sólymászni rándulva, vallatóra fogta az ifjút «Mond csak Guillem, de Istenre, a kit hiszel, szeretsz te valami hölgyet s azt énekled meg verseidben!» «Uram, — viszonzá emez — hogyan dalolhatnék, ha nem volnék szerelmes. A szerelem engem egészen rabul ejtett». «Elhiszem — szolt az úr — másképp oly szép dalokat nem tudnál költeni, de ha szavamat adom, hogy a dolog kettőnk közt marad, nem he-

veznéd meg nekem azt a bizonyos hölgyet?» Gnillel vonakodott, hivatkozott a troubadour törvényre, azonban sok sürgetés után végre így szól: «Az ön ne-jének a nővérét szeretem s remélem, hogy viszonzni fogja. De most mély titoktartást kérek». «Szívesen, sőt mivel azon a tájékon járunk, viszonzá a gróf, mindjárt meg is látogathatjuk imádottadat» Átrándultak tehát Lietbe s ott a férjtől és nejétől Ágnes-től szíves fogadtatásban részesültek. Raimund csak-hamar módját találta, hogy sógornéjával egyedül maradjon s így szól hozzá: «Kedves Ágnes, mondd nekem igaz hitedre, van-e neked titokban szerelme-sed?» A nő gondolkozás nélkül felelte: «Igen, uram!» «És ki az?» — kérdezte tovább. Sok kérdésre kivallotta, hogy Guillem de Cabestaing. Mert, nyájas hall-gatóim, a nők soha ki nem adják egymást s Ágnes előtt nem lévén titok nővére viszonya, maga is segí-tett Raimundot lóvá tenni. A sógor vígan lovagolt haza s otthon első dolga volt nejével tudatni Ágnes vallomását. De bezzeg most Margarida lett féltékeny s daczára, hogy nővére és Guillem felvilágosították, még sem hagyta annyiba. Megparancsolta a költő-nek, hogy egy canzonejában jelentse ki világosan, kit illet a szerelme. Guillem, bár tudta, hogy halálos ítéletét írja alá, megszerzetté a költeményt

Mihelyt Raimund e szerelmi dalt meghallotta, egy szóra a vár elé hívatta az ifjút; egy csapással leszelte a fejét s tányérra tétetette, valamint kivá-gott szívét is mellé. Azután bement a palotába, meg-sütteté a szívet s feltálaltatta nejének, a ki minden gyanú nélkül megette. Mikor készen volt, a férje felállott s megkérdezte tőle, hogy hogyan ízlett a

kedvese szíve s megmutatta neki egyúttal a levágott fejet is. A nő elborzadt, de összeszedve magát, azt mondta, hogy oly jó és ízletes volt, hogy annak az ízet soha semmiféle étel ebben az életben nem fogja a szájából elűzni. Raimund feldühödve kivont karddal rárohant, de a nő az erkélyről a mélységbe veté magát és ott nyakát szegve kilehelte szerelmes lelkét.

A szerencsétlenség híre egész Cataloniában és Aragóniában csakhamar elterjedt. Aragónia fejedelme s a környék valamennyi bárója bosszút esküdött ez embertelen tett miatt. Raimundnak összes birtokát elpusztították, őt magát börtönbe vetek, ott is veszett, a két szerelme pedig egy sírba temették el. Még sok ideig szokásban volt, hogy azon vidék lovagjai Guillem és Margarida halála napját megünnepelték s hű szeretők ilyenkor az elhunytak lelke üdvességéért imádkoztak.

A tenzone a *tensos = vita*, versengést jelentő szóból ered. Tulajdonképen nem egyéb, mint elmés vitadal két vagy három személy között minden komolyabb cél nélkül. Nevezetes sajátága, hogy rendszeren több költő műve s ha a jongleurök előadták, egész kis dráma kerekedett belőle. Hölgyek és lovagok unaloműző multságára szolgált s minden tárgy alkalmas volt, ha a költők kimutathatták rajta elmésségöket. A themák nagy tömegéből jellemzésül bemutatok néhányat:

Mi nagyobb, kéje vagy kínja-e a szerelemnek?

Ki inkább szerelmes, az-e, a ki ellen nem állhatvá hölgyéről mindenfelé beszél, vagy a ki néma hódolattal gondol reá?

Mi jobb, férje vagy kedvese lenni-e az imádottnak ?

Melyik kevésbbé ócsárolni való: a szép nőt félteni-e vagy a csúnyát?

Ha a vitatkozó költők nem bírtak megegyezni, gyakran megtörtént, hogy választott bíróság elé terjesztették az ügyet. Egyik ténzzoneban három udvarló azt kéri egy hölgytől, hogy mutassa ki kegyét irántuk. A hölgy egyikökre bájos tekintetet vet, a másiknak gyöngéden megszorítja a kezét, a harmadiknak megérinti a lábát. Az első szerint legnagyobb kegy a tekintet, mert a hölgy akármikor kezét fog velünk s a lábérintés csak üdvözlés. A másik szerint ellenkezőleg a tekintet mindenkivel közös, de a titkos kézszorítás, az csak a boldogító. A harmadik végre azt vitatja, hogy a lábérintés fejezi ki legjobban a meghitt egyetértést. Még tovább is foly a vita, utoljára nem tudva megegyezni, mindegyik hölgyére hivatkozik, hogy az tegyen ítéletet.

A troubadourok másik kedvelt műfaja a «sirventés» a «servire = szolgálni» igéből származik s oly költeményt jelent, melyet ura szolgálatában szerez a költő. Rendszeren vagy harci dal, vagy gúnydal, mely politikai, morális vagy személyes támadásokat foglal magában. A történetíróra kétségkívül ez a legfontosabb része a provencai költészetnek. Lehetetlen elismerésünket megtagadnunk ama bátor lovagoktól, kik oly nyílt kritikát gyakoroltak koruk visszaélései fölött. A sirventés mintegy a társadalom magasabb lépcsőjére állítja a költőt. Az udvari troubadour barátja, tanácsadója, védője s hírneve terjesztője volt a fejedelemnek. Sokat utaztak, nagy világ és ember-

ismeret birtokában s különféle uralkodók udvara titkaiba beavatva érdemes volt rajok hallgatni.

Peire Vidal maga mondja egy helyt, hogy őt Imre magyar király barátságába fogadta, de nem fogja megbánni, mert híret az egész világon el fogja terjeszteni. Különben a troubadourok tekintélyét igen emelte, hogy sirventéseikben pártatlan erkölcsbíró gyanánt lépnek föl:

Guillem Anelier ezt világosan kijelenti:

«Az üdvezítő nevébe',
Ki a keresztfán szenvedett
S eltörlé mi bűneinket,
Igazat szólok, nem félve*.

Bernard de Rovenac így zeng:

Se adomány, se jutalom,
Se hála, se kedvezés,
— Nem, az nekem mind kevés,
Hogy gátolja bírálatom.
A hatalmas, nagy urak
Épen mert oly gonoszak,
Rendre szidást kapnak tőlem.

A sirventést a jongleurök szintén zene kíséretében adták elő. A mi hatásukat illeti, a világ ugyan akkor se hagyta magát a költőktől igazgatni, de a keresztes harczokra buzdító dalaik vetekedtek a Remete Péterek prédikációival. Bertran de Bornról pedig már említettem, hogy egy tartományt fellázított dalaival. Mert ezeknek az eszményi szerelemtől epekedő troubadouroknak a harc volt a tulajdonképeni elemök. Nagy számmal vettek részt a szent sír védelmében s akárhol tört ki háború, siettek abban résztvenni. Bertran de Born ilyen vallomást tesz magáról;

Legyen étel, ital, álom,
 Gyönyöröm úgy nem találok
 Semmiben, mint ha két sereg
 Vad hurrá-val harcolnak ered.
 És a gazdájavesztett mén,
 Fölnyerít az erdő szélén,
 A jó barát segélyt kiált
 Aratni látod a halált.
 Nagyot, kicsit halomba vágva,
 Soknak mellében még a dárda;
 Vére a fűt pirosra festi
 S testét a vad madár kikezdi.

Ebből a féktelen bátorságból valamit átvittek politikai dalaikba is. «A pápa és a doktorok csapattja — mondja Peire Vidal — oly nyomorba döntik az egyházat, hogy az Isten könyörüljön meg rajta! . . . A frank király se hű és éber: cserben hagyja a szent sírt s eladja, elzalogosítja a javakat, mint valami szatócs vagy szolgál. Az egész világ felfordult, napról-napra rosszabbul megy minden. A császár hatalmát nem tiszteli senki a béke óta. Anglia kigúnyolja, a mért Richárdot szabadon ereszté. Panaszom van Aragóniára is, mivel megfélemezik tulajdon véréről s sárga és pejmeneket küld a móroknak tróbitum gyanánt. Bizony kedvesebb volna én előttem, ha a hűség és igaz hit mindenfelé virágoznának». A sirventés tartalmi változatosságánál fogva rendesen hosszabb volt s szabadabb formákban mozgott, mint a canzone.

Peire Cardinal, ki eleintén maga is a papi pályára készült, különös előszeretettel ostorozza az egyházi rendet. «Királyok és császárok, — mondja — hercegek és grófok szokták a világot igazgatni; most ellenben papok gyakorolják a hatalmat árulás-

sal és rablással, hízelgéssel és erőszakkal s előbb-utóbb minden a kényők szerint történik. Minél magasabban állanak, annál esztelenebbek, hazugabbak és tudatlanabbak. A mórok ő tőlök békében maradhatnak, de itthon csak romlást okoznak Istennek ez ellenségei.» Különösen magasztalja VI-ik Raimund toulouse-i grófot, a ki az albigensek fő pártfogója volt s erélyesen szembeszállt a hierarchia túlkapásaival. Az albigensek ábrándos felekezete Albigeois délfranciaországi tartománytól kapta nevét, de bogumil néven a dalmát tengerparton is el voltak terjedve. Tanaik sok pontban érintkeznek a troubadourok világfelfogásával. Míg ezek az eszményi szerelmet hirdetik, amazok mintegy kibővítve e gondolatot, elvetik a házasságot, mint érzékiest. Szerintök a test, mint a gonosz vágyak székhelye, nem támadhat fel. Istent lélekben kell imádni s ezt mindenütt meg lehet cselekedni, azért el a templomokkal és a harangokkal, az ördögnek eme trombitáival. Elvetették a szentségeket s a papokat is csak a sátán szolgáinak tekintették. Végre III. Ince pápa elhatározta, hogy erélyesen lép fel ellenök. Minthogy az említett toulousei gróf, a ki alatt 50 város és sok helység állott, szövetkezve a beziersi gróffal, Roger Raymunddal a papokból gúnyt űztek és tizedeiket elszedték, a toulousi püspök, Foulquet, korábban maga is életvidám troubadour, most pedig sötét eretnek gyűlölő, jelentést tett ellenök a szent széknél. A pápa 1203-ban Péter de Castelnau cistercita szerzetest küldte ki, hogy rendet csináljon. Ezt azonban a gróf egyik csatlósa miseolvasás közben a templomban leszúrta. Elérte azt, a mit óhajtott, a martyrt-

halált és szentté avatást, a gróf azonban, hiába tagadta bűnrészességét, egyházi átok alá vettetett javaival és híveivel egyetemben s a pápa fölhívta Fülöp Ágost francia királyt, hogy keresztes hadat vezessen az eretnek ellen. Raymund megijedt a feje fölé gyülemlő zivatartól, kikérte a francia király közbenjárását s követei által kegyelemért könyörgött Rómában.

A St Gilles-i templomban kellett a grófnak az eretnekséget esküvel letagadni. Félig mezítelen a templom udvarán egy oltár előtt esküdött meg, majd a néptömeg szemeláttára megkorbácsolta a pápai követ s a meggyilkolt szerzetes sírjához hurcolta vezekelni. Csak ezután kapta meg a teljes bűnbocsánatot, de oly föltétel mellett, hogy szintén részt vesz az eretnekek ellen indítandó háborúban. Szt. János napján 1209-ben 50 ezer ember gyűlt össze Lyonban. A sok püspök, apát, szerzetes csak úgy hemzsegett a táborban. Világi vezérül Monfort Simon grófot választják, a ki ép úgy kitűnt hitbuzgalma, mint daliás termete által, míg egyházi hadnagy Arnold citeaux-i apát volt. A sereg átkelt a Rhone folyón és Montpellier városának tartott. Roger beziersi algróf nem bízva erejében tárgyalásokba bocsátkozott s kijelentette, hogy él-hal a kath. egyházért. Azonban nem hittek szavának, mire visszalovagolt a városba s a lakosságot úgy feltüzeltte, hogy még a katolikusok is a védelem mellett szavaztak. Az ostrom csak 3 óra hosszat tartott s iszonyú vérfürdő lett a következménye. 20 ezer embert az utcán, 7 ezret pedig a Magdolna-templomban koncoltak fel. Mikor Arnold apát urat megkérdezték,

hogy nem kellene-e legalább az igazhitű római kath.okat megkímélni, azt felelte: «Vágjatok le mindenkit! Isten majd kiválogatja az övéit.» Roger gróf azonban serege zömével elsáncolta magát Carcassoneban. Szilárdsága megnyerte az aragoniai király tetszését s azt az ajánlatot tette neki, hogy kieszközli személyes szabadságát, ha embereit kényre-kegyre kiszolgáltatja. «Inkább nyúzzatok meg elevenen,» — válaszolta nemes önérzettel — «semhogy egyet is feláldozzak.» Mindhiába! katonái megunták a védelmet s ők szolgáltatták ki a gróft, míg nekik maguknak ingre vetkőzve megengedték az eltávozást Roger gróf börtönében még ugyanazon évben meghalt. Hűbérét Montfort Simon kapta meg, a ki rövid idő alatt a többi eretnek bárókat s magát Albi városát is meghódította.

A pártos troubadourok csapatostól menekültek Olaszországba, a hol szíves fogadtatásban részesültek s a hol az ő hatásuk következtében nemsokára a nemzeti nyelvű irodalom is virágzásnak indult.

Mondják, hogy Foulquet püspök, a hajdani troubadour, öregkorában megbánta tettét, mert ő idézte fel az albigensek fejére a veszedelmet s utolsó dalában meghatóan vezeklik érte. «Nagyon is szerettem — úgymond — a visszavonást s kapzsiságban telt az örömem, komor ridegségben az ördög műveit gyakorolva. Hozzád kiáltok azért, uram; ne gúnyold ki méltatlan szolgálodat s ragadj ki engem az örök kárhozat örvényéből!»

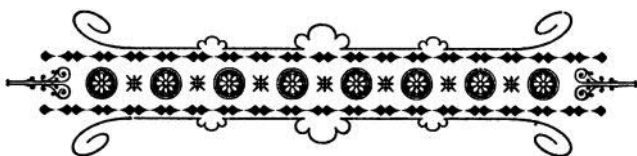
* * *

*

Íme, tisztelt hölgyeim és uraim, egy- elnagyolt kép a letűnt korok szellemi életéből. Nem a kritikus

szemüvegén keresztül mutattam be azt önöknek, hanem az irodalombúvárén, a ki első sorban meg akarja érteni a múltat: hogyan éltek, hogyan gondolkoztak, miért lelkesedtek s mit gyűlöltek az akkori századok gyermekei.

Ezt pedig nem a krónikák, vagy akár terjedelmes monográfiák tárják fel előttünk, hanem leghívebben az egykorú irodalmi emlékek, úgy hogy igaz lélekkel aláírhatjuk az ókor nagy aesthetikusának, Aristotelesnek a mondását: «A költészet igazabb, mint a történelem.*

Az evangélium Japánban.

Írta: PRÖHLE VILMOS.

Amaneku szokai vo megunté
szubete no hito ni fukuin vo
nobecutae-jo.

Márk. 16. 15.

Még mielőtt az emberek története kezdődött — így szól a japán hitrege — sok ezer évre szóló történet játszódott le az istenek birodalmában. Az utolsó isten-pár, mely az emberek előtti kort bezárta, a két testvér Izanagi¹ és Izanami volt.

Egy napon a két isten az ég hidján üldögélve nézegette a véghetetlen tengert. Izanagi a hullámokba mártotta lándzsáját, s midőn visszahúzta, sziget támadt mindenütt, ahová egy-egy vízcsepp hullott róla. így támadt az ezer-sziget, a Kelő Nap Birodalma, Japán, vagy Nippon.

Izanagitól új istenek származtak s azoknak ivadékaiból a japán nép, s az Izanagi balszeméből kipattant Amateraszu napistennő unokájának Niniginek unokája, Jimmu tennó, lett a japánok első

¹ A japán nevek a magyar helyesírás szerint olvasandók.

fejedelme (660-ban Krisztus születése előtt) s megalapítója a ma is uralkodó dyuastiának.

Erről a mesés országról, melynek természeti szépségeit, gazdag földjét, lovagias életvidám népét az utazók alig győzik magasztalni, a velencei születésű Marco Polo hozta az első hírt Európába. Kublai khán udvarában hallott róla, midőn Hodzso Tokimune a Japán meghódítására kiküldött tatár hajóhadat 1281-ben tönkrevverte.

1542-ben a portugál Serpo Pinto hajóját vetette Kiusú partjára egy nagy tengeri vihar s ezen időtől fogva indult meg Portugalliának, később Németalföldnek kereskedelmi összeköttetése Japánnal.

1549-ben már jezsuita és ferenczrendi hittérítők érkeznek Japánba Xavér Ferencz vezetése alatt. Ekkor már a tennó (mikado) világi hatalmat nem gyakorolt, hanem a helyett a legelső főúri családok czivódtak véres háborúban a Minamoto Joritomo által 1185-ben alapított sóguni hatalomért.

Midőn Xavér Ferencz és társai térítési munkájukba fogtak, a sóguni hatalom a gyámoltalan Asikaga család kezében volt, s mivel az egyes tartományok kormányzó hercegei, a daimiók, arra számítottak, hogy a sóguni méltóságért szünet nélkül folyó harczokban jó hasznát vehetik az európai tűzi fegyvereknek, nem állották útját az idegeneknek, úgy, hogy a keresztyénség rohamosan terjedt, különösen Kiusú szigetén.

Még kedvezőbb viszonyok ígérkeztek, midőn Ota Nobunaga, a mikado híve 1573-ban elűzte az utolsó, tehetetlen Asikaga sógunt s a keresztyénségben keresett támaszt némely hatalmaskodó buddhista

secták és szerzetesek ellen, kik akkortájt már világi hatalmat is kezdtek gyakorolni, háborúskodtak s már-már az állam egységét veszélyeztették. Ily körülmények között a keresztyénség hamarosan hatalommá fejlődött Kiusú szigetén, úgy, hogy a jezsuiták vérszemet kaptak s arra kezdték biztatni a megtérített daimiókat, hogy pogányságban maradt alattvalóikat immár karhatalommal térítsék a keresztyén hitre. Így hintették el maguk a jezsuiták a viszálykodás magvát a keresztyén és nem keresztyén bennszülöttek között, így idézték fel ők maguk azt az óriási viszhatást, melynek vihara rövid idő múlva egész munkájukat elsöpörte a föld színéről; pedig már 1584-ben oly hírrel küldhettek követséget Rómába, hogy Japánban a keresztyének száma száz megszázezerre rúg. E követségben két megtért ifjú herceg is részt vett.

Az üldözés 1587-ben indult meg Hidejosi sógun kormánya alatt. Azt mondják, hogy egy portugál tengerész, látva a jezsuiták munkájának fényes eredményét, így szólt egy alkalommal a körülötte állókhoz: «Szépen halad a munka, a páterek ügyesen készítik elő zsoldosaink útját.» E nyilatkozat Hidejosinak is tudomására jutott s mivel ebből is, meg másból is kitűnt, hogy a jezsuiták működésének egyebek közt az ország meghódítása is célja, Hidejosi kiadta a parancsot, hogy minden idegen hagyja el. Hogy ez az üldözés mily véres volt, arról iszonyú dolgokat beszélhetnének a világ legszebb fekvésű városát, Nagaszakit, környező hegyek és erdők. 1597-ben 16 keresztyént feszítettek keresztre Nagaszakiban!

1598-ban Hidejosi vejére Minamoto Tokugava Ijejaszura szállott a sóguni méltóság, ki e hatalmat, miután ellenfeleit 1600-ban a szekigaharai csatában teljesen leverte, kétszázhatvannyolcz esztendőre biztosította családjának.

Amint mondják, uralkodása kezdetén még mindig 1.800,000 keresztyén volt Japánban. Azonban úgy látszik, a keresztyének ellene is szóttek valami összeesküvést, vagy épen nyíltan állottak ellenfeleinek pártjára, elég az hozzá, hogy a vaskezű Ijejaszu, kihez fogható alak alig akad a japánok 2000 évnél hosszabb korra terjedő történetében, teljes rendszerességgel látott a keresztyének kiirtásához. A megmaradtak Ijemicu ellen is fellázadtak s a simabarai erősségbe vonulva, harczolva hullottak el az üldözésükre kirendelt daimiók fegyverei alatt.

1640-ben minden középületre, utczaszögletre, általüti hirdető fára kifüggesztették a sógun szigorú tilalmát, mely szerint idegennek Nippon szent földjére lépni nem szabad, japáni embernek pedig halálos büntetés terhe mellett tilos a haza földjének elhagyása, idegen nyelvek tanulása, idegen szokások követése, főképen pedig a keresztyén vallásra való áttérés. Csak a hollandiakkal tettek annyiban kivételt, hogy azoknak továbbra is szabad volt, de csak évenként egyszer, egy hajóval, kereskedés céljából Nagaszaki előtt megjelenniük; de akkor is csak a kies Desima szigetre szállhattak, fegyveres nép vigyázott minden lépésükre, a velük való érintkezés céljából pedig a kormány egyeseknek megengedte a holland nyelv tanulását

Hogy a németalföldiek, minemű szolgálatok fejében részesültek ebben a kissé megalázó kedvez-

menyben, az nem bizonyos. A japánok azt mondják, hogy a hollandiak értesítették a sógunt a jezsuiták terveiről, melyek Japánnak portugál kézre való játszására irányultak; de meg az is bizonyos, hogy Simabara ostromakor hollandi hajók is voltak a kikötőben.

A keresztyénség kiirtása után Japán kétszáz esztendeig volt elzárva az idegenekkel való érintkezéstől. A Tokugava családból származó sógunok kétszázhatvannyolcz évig tartó uralkodása volt a japán feudalismus virágokra. Jedo, a mai Tokió volt a sógunok székvárosa, onnan kormányozták az országot, arra kényszerítve a daimiókat, hogy összes hadierőjükkel, mely a katonai köznemességből, a samuraikból állott, minden évnek felét Jedoban töltsék, családjukat pedig hűségük zálogául akkor is ott hagyják, midőn törvényt ülni, jövedelmet beszedni, ősi tartományaikba vonultak. Ekkor jártak-keltek szünet nélkül a daimiók fényes samurai csapataik élén, kik közt sok deli hajadon is lépdelt rohamra tartott alabárdal, a Jedoba vezető híres országutakon. A Tokugava-sógunok uralma alatt hatalmasodott el a buddhismus is, magát Ijejaszut «Gongenszama» néven Buddha incarnatiójaként imádták a sírja felett emelkedő híres nikkoi templomban.

Japán teljes elzártága 1853-ig tartott. Ekkor jelent meg Commodore Perry hajóhada Uraga előtt a jedói öbölben.

Perry az Egyesült-Államok kormánya nevében arra szólította fel a sógunt, hogy lépjen velük barátságos egyezsége, nyisson meg az amerikaiaknak néhány kikötőt, engedje meg, hogy amerikai hajók

a japán partokon szemet és vizet vehessenek fel s bánjanak emberségesen a hajótörést szenvedettekkel.

Nagy izgalom támadt erre az országban, a sógun egy évi gondolkozási időt kért, úgy, hogy Perry 1854-ben újra visszajött még erősebb hajóhaddal s mérsékelt, komoly magatartásával sikerült a dolgot annyira vinnie, hogy a szerződést aláírták, miután a derék tengernagy minden szavával és cselekedetével igazolta, hogy barátságos, nem ellenséges szándékkal jött.

Perry expedíciója lőn kiinduló pontja Japán legújabb dicsőséges történetének, kiinduló pontja annak a páratlan gyors haladásnak és fejlődésnek, melyet Európa méltán bámul s mely Dai Nippon az európai hatalmak veszélyes vetélytársává tette Kelet-Ázsiában.

E hatalmas fellendülésnek legjelentékenyebb mozzanatai az 1868-diki forradalom, a sógun bukása s a mikadó restaurációja, — Szaigo Takamori lázadása 1877-ben, az alkotmány kihirdetése 1889. február 11-dikén s a japán-khinai háború 1894-ben. Eme mozzanatok pedig nagyjelentésűek az újabb keresztény missziói munkásság történetében is.

A hittérítés csak akkor indulhatott meg, midőn 1859-ben több európai hatalom sürgetésére megengedték, hogy a szabad kikötőkben, az erre kijelölt városrészekben az idegenek állandóan letelepedhessenek.

Ekkor küldötte missziói útra az Egyesült Államok protestáns-püspöki egyháza Ligginst és Williamst, az Egyesült Államok presbyterianus egyháza, a nagyérdemű dr. Hepburnt, ki már előbb Khinában mű-

ködött, az Egyesült Államok németalföldi református egyháza¹ Brownt, Verbecket és Simmonst és 1860-ban az amerikai Baptista Szabad-Missió-Társaság² Goblet ki már Perry expedíciójában is részt vett.

Ezek voltak a protestáns missio egyedüli képviselői Japánban 1869-ig.

A római katolikus missiót a Congregatio de propaganda fide indította meg 1861-ben Kiusú szigetén keresve a kapcsolatot a jezsuiták XVI. századbeli működésével; míg az orosz orthodox egyháznak terjesztésén Nikolai püspök kezdett dolgozni 1862-ben Hakodatében.

Ezek után a protestáns missió munkásságára fordítva főfigyelmünket, annak eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze.

1859-től fogva meg volt ugyan engedve az idegeneknek a Kanagawában, Jokohamában, Kóbéban, Nagaszakiban és Hakodatéban való letelepülés, de a keresztyénség elleni tilalom még feltétlenül érvényben maradt s a szigorúan megszabott határt idegen át nem léphette. A missionariusok japán nyelvmeszterre is csak nehezen tehettek szert s ha akadt olykor valaki, a ki e munkára vállalkozott, az is ott hagyta őket, mihelyt vallási dolgokra terelték a beszédet. Ily körülmények között az első tíz esztendő (1859—1869-ig) inkább csak előkészülés volt a következő, nagy hatású missiói munkásságra. Ezen idő alatt készültek el az első vallásos iratok, melyek később oly gazdag gyümölcsöket termettek, 1867-ben

¹ Dutch Reformed Church.

² Baptist Free Mission Society.

pedig a nagytudományú dr. Hepburnnek japán-angol szótára jelent meg Sánháiban, mely alapvető munka megbecsülhetetlen kútforrása lön a japán nyelv tanulásában fáradozó hittérítőnek.

1861-ben a sógun tizenkét fiatal embert küldött Kanagavába, hogy az ottani missionáriusoktól angolul tanuljanak. A hittérítők természetesen a bibliát választották olvasókönyvül, a minnek, ha egyéb nem, legalább az az eredménye meg volt, hogy az illető ifjak megismerkedtek a szentírással s a tőlük kérdezősködőknek jobb felvilágosítást adhattak, mint a kormány tilalmai, melyekben a keresztyének «gonosz» és «veszedelmes» sectáiról volt szó. Hepburn is gyűjtögetett maga köré apró, elhagyott gyermekeket, kikből később a keresztyén gyülekezetek első oszlopos tagjai lettek.

Nagyon kedvező hatást tett nem egy missionáriusnak, azonban itt is első sorban dr. Hepburnnek orvosi működése.

Többen írtak földrajzi, történelmi könyveket iskolai használatra, melyekbe mintegy feltűnés nélkül szőhettek keresztyén elveket, egyes mondásokat, a tanulók figyelmének felkeltése végett. A kormány kapott az új könyveken s elrendelte használatukat a saját iskoláiban. Hogy ez sem volt kárbavesztett munka, azt is meglátjuk, ha majd Nisimáról, a japánok apostoláról fogunk megemlékezni.

Keresztelés azonban csak nagy ritkán történt. Az első japán, a ki a keresztségét felvette, Janó Riu volt, Ballagh hittérítőnek japán nyelvmestere Jokohamában. Szívében már régen Jézus híve volt, de megkeresztelkedni csak akkor mert, midőn honfitár-

saitól már nem kellett félnie: halála óráján, a viszontlátás reményével vigasztalva síró szeretteit

Csodálatos világot vet Isten különös gondviselésének útjaira Vakaszának és öcscsének Ajabének megtérése. Vakasza a hizeni daimiónak volt a főembere. Midőn 1854-ben egy angol hajóraj jelent meg Nagaszaki előtt, a daimió Vakaszát rendelte ki a partrakelés megakadályozására. Amint a parton járkált, felvett egy kis könyvet, mely a hullámokon hanykolódott. Hollandi tolmácsa megmagyarázta neki, hogy angol Új-testamentom az s hogy Sánháiban khinai nyelven is kapható. Vakasza meghozatta az Újszövetség khinai fordítását s hazatérve, öcscsével Ajabéval olvasásba fogott, de a két testvér nem értett meg mindent, s mikor megtudták, hogy Nagaszakiban van egy amerikai missionárius, a már említett Verbeck, hetenként kétszer küldtek hozzá levelet, megkérdezve tőle mindent, amiben a maguk esze szerint nem tudtak eligazodni. Evekig járta a szolgáló hetenként kétszer a kétnapi járó földet, hordva a lelki táplálékot szomszédhozó urainak. 1866-ban Nagaszakiba ment a két testvér s miután ott még egy ideig olvasták az evangéliumot Verbeck vezetése mellett, megkeresztelkedtek. Vakasza családja később is számos buzgó és kitűnő hívet adott a japáni protestáns gyülekezeteknek.

E közben az ország forrongott. A lakosság az élelmiszerek megdrágulásáért a sógunt és kormányát okozta, mert ő kötötte az idegenekkel a káros és sérelmes kereskedelmi szerződéseket. A szamuraik duzzogtak, hogy a sógun az idegenek bebocsátásával meggyalázta a haza földjét, s restelték a sógun kém-

rendszerét, melylyel keresztül-kasul hálózta az egész országot. Csapatonként hagyták el a sógunhoz hű daimiókat s szabad bandákba verődve barangoltak szerteszét: «tisztelet a mikadónak», «ki az idegenekkel» volt a jelszavuk. A leghatalmasabb és legtehetségesebb daimiók, köztük a csósúi, ecsizeni és szacumai, pártolták a szabad szamuraik tervét, kiknek gyűlölete véres áldozatokat követelt: Jikamonnokami, a sógun minisztere volt az első, kinek az idegenekkel való érintkezés fejébe került. Megöltek számos idegent, megtámadták a britt consulatust Jedoban, úgy, hogy csak az Egyesült-Államok képviselőjének tapintatos fellépése vette elejét az európai hatalmak közbelépésének.

Végre annyira elmérgesült az ellenségeskedés a sógun és a mikado pártja között, hogy a mikado az említett befolyásos daimiók biztatására kereken felszólította a sógunt az idegenek kiűzésére. Hiába magyarázgatta a sógun, hogy az lehetetlen s kűlháborút idézne elő, az ellenpárt kijelentette, hogy a sógun se kormányozni nem tud, se a hazát nem képes az idegenek ellen megvédelmezni. A sógun erre hadal indult Kiotónak, de a mikado pártja is fegyverben állott s Szaigo Takamori a fusimii csatában döntő győzelmet aratott az utolsó Tokugava-sógun, Hitocubasi hadai felett Hitocubasi erre leköszönt s magánéletbe vonult; a mikado pedig híveinek tanácsára Kiotába hívatta a külföldi hatalmak képviselőit, megerősítette az eddigi szerződéseket s még ugyanazon évben 1868-ban Jedoba tette át székhelyét. Az új császári székváros Tokió nevet kapott. Ettől fogva kezdődik a japán nemzeti állam

megerősödése és felvirágzása az európai kultúra alapján.

A mint a restauratio után a nyugalom lassanként helyreállt, az új kormány, melynek vezető tagjai a mikadohoz hű és érte harczoló daimiókból kerültek ki, megindult az országnak új, európai mintára való szervezése. Szaigo Takamori s kiváló társai őszinte, lángoló hazaszeretettel dolgoztak Japán jövőjén s most, hogy a sógunt elűzték, maguk voltak azok, a kik keresték a jó egyetértést az idegenekkel s kezdték az ország kormányzását és hadiujrét európai mintára szervezni.

Azonban egyáltalában nem lehetne állítani, hogy a mikado kormánya a keresztyénség iránt mindjárt teljes előzékenységet tanúsított volna. A tilalom még mindig fennállott, s hogy az új kormány, mely a mikado trónjának támaszát a sinto vallásban s a mikado isteni eredetében való hitben látta, mily komolyan vette a törvényeket, mutatja az a körülmény, hogy midőn 1868-ban rájöttek, hogy Urakami faluban (Nagaszaki közelében) még mindig 3000 keresztyén van, újra elkezdte őket üldözni és sorsuk börtönre vetés, deportálás s a kőszénbányákban való kényszermunka lett. Ez a 3000 keresztyén még a jezsuiták XVI. századbéli missiójából maradt meg nagy titokban és visszavonultságban, s hogy ez hogy volt lehetséges, az alig képzelhető el, mikor a lefolyt kétszáz év alatt tulajdonképen meg sem szűnt az üldözés s még 1829-ben is 7 japán keresztyént vitt kereszthalálra a kormány szigorúsága.

Az európai hatalmakkal s Amerikával való jó viszony szükséges volta azonban mérsékelte a kor-

mány ebbeli buzgalmát annyira, hogy a Japánban tartózkodó idegeneket és missionáriusokat nem bántotta s a törvényt tisztán a keresztyénségre tért japánok ellen alkalmazta, úgy, hogy a missiói tevékenység nem hogy szünetelt volna, hanem új erővel indult meg a restauráció után.

1869-ben új missió társaságok jelennek meg Japánban Amerikából és Angliából s az amerikai congregationalisták missiói társasága¹ nemsokára átvette a vezérszerepet a protestáns missió terén, miután Greene szerencsés tapintattal Kóbét választotta működésének színteréül.

A japáni vallások, a sinto és a buddhismus még mindig érintetlenül állottak jogaikban az új viszonyok közt is, azonban nemsokára változás állott be ezen a téren is. A kormány az államsegély egy részét megvonta 1871-ben a buddhista papoktól, 1872-ben a sintóistáktól, 1873-ban pedig levetette a tilalmakat a hirdető oszlopkokról, melyek a keresztyén hitre való térést halálos büntetéssel fenyegették.

A még mindig lassan haladó missió terén pedig nevezetes esemény következett be: 1872-ben megalakult az első japán protestáns gyülekezet Jokohamában, melyről így szól Verbeck tudósítása: 1871-ben karácsony táján rendszeren kezdtek imaórákra gyülekezni a jokohamai angolok. Japán diákok is el-eljártak velük, először csak kíváncsiságból; de már nemsokára egy ádventi beszéd után, azzal a kérdéssel fordult az egyik Ballagh hittérítőhöz: «Mit tegyek, hogy szívem megújuljon?» — Mikor látták, hogy a japá-

¹ American Board of Commissioners for Foreign Mission.

nok mennyi érdeklődéssel vannak ez imaórák iránt, folytatták azokat egészen 1872. február haváig. Minden óra kezdetén olvastak egy-egy szakaszt az apostolok cselekedeteiből, azután imádkoztak. Végre, vagy két hét múlva imádság közben térdre borultak a jelenlevő japánok, zokogva kérve Istent, hogy hozza el Pünkösöd ünnepét az ő hazájukra is.

A jelenvolt angol és amerikai tengerésztiszteknek szemében e jelenetnél a meghatottság könnye csillogott.

Így keletkezett az első japán protestáns gyülekezet 11 taggal.¹

Említettük, hogy az 1873-ik évben eltűntek a középületekről és hirdető oszlopkról a már többször érintett tilalmak, igaz, hogy egyelőre azzal a magyarázattal, hogy szükségtelen a hirdetés, mert ligy is tudhatja már mindenki, hogy rabolni, gyilkolni és a keresztyén hitre térni tilos. Azonban ugyancsak ebben az évben behozták a Gergely-féle naptárt, az éveket ugyan nem Krisztus születése óta, hanem az első fejedelem Jimnu tennó trónralépésétől (Krisztus előtt 660-tól) számítva; de 1876-ban a keresztyénség elleni tilalom törvényileg hatáson kívül helyeztetett s behozták az állami tisztviselők és a katonaság ünneplő és pihenő napjául a vasárnapot.

Ha azt kérdezzük, mi volt e nagy változásnak oka, megvan a felelet a politikai törekvésekben. Azoknak a nagy hazafiaknak, a kik Szaigo Takamori-val együtt működve, megalapították a modern Japánt, egyetlen álmuk volt hazájuk nagysága, ha-

¹ Nippon Kriszto Kiókwai. (Krisztus egyháza Japánban.)

talma, az európai államokkal való egyenrangúsága és egyenjogúsága úgy a civilizáció, a műveltség, mint a nemzetközi érintkezések terén.

Ezért nyertek a keresztyén tudósok, főleg missionariusok, alkalmazást az újonnan alapított iskolákban, hogy azokat minél előbb európai színvonalra emeljék; így került Verbeck a tokiói egyetemre, ezért hívta meg Macudaira, Ecsizen daimiója, az amerikai Griffist, hogy székvárosában Fukuiban főiskolát alapítson európai mintára. Szóval maga a kormány és képviselői adták meg a módot arra, hogy a missionariusok túlléphessék azt a szűk határt, mely a szabad kikötő városokban az idegenek elé vonva volt; így dolgozhattak azok közvetve és közvetlen az úrnak egyházán; így szűnt lassan-lassan a türelmetlenség és bizalmatlanság, a missiói munkásság főakadálya.

A kormányt azonban ebben az előzékenységben korántsem a keresztyénség iránti vonzalom, hanem politikai okok vezették. Az európai hatalmakkal s az Egyesült-Államokkal való szerződéseknél még voltak oly pontjaik, melyekből határozottan kitűnt, hogy a szerződő felek, Japánt nem ismerik el velük egyenlő jogú szerződő félnek. Ezt tovább így hagyni nemzeti büszkeségből sem lehetett. 1871-ben Ivakura külügyminiszter vezetése alatt számos tagú küldöttség indult Európába és Amerikába, részint, hogy az európai intézményeket otthonukban tanulmányozzák, főleg pedig, hogy kieszközöljék a szerződéseknél egyenjogúság alapján való megújítását. Ez okozta a nagy előzékenységet s többek között azt is, hogy a berlini japán követség kérdést intézett professor

Gneisthez az iránt, hogy czélszerű volna-e a keresztyénségnek állami vallásul való behozatala Japánba. Gneist persze nem felelhetett egyebet, mint azt, hogy a vallás nem kormány vagy közigazgatási forma, hanem a szívek belső ügye, a mit politikai hatalommal egy népre ráerőszakolni nem lehet, de nem is tanácsos. 1873-ban érkezett vissza Ivakura küldöttsége, célja tekintetében ugyan eredménytelenül, de annál nagyobb lelkesedéssel az európaiak kultúrája iránt

Míg azonban minden körülmény arra kezdett mutatni, hogy reményteljes jövő vár a keresztyén missióra: Móri Arinori, közoktatásügyi miniszter, egy röpiratában maga is elismeréssel és magasztalással szólt a keresztyénségről, addig másfelől új ellenség is lépett fel. Egy jedoi tudós röpiratában támadta meg a keresztyénséget, utalva arra, hogy abban számos olyan tan foglaltatik, mely Japánnak állami rendjét, alattvalóinak eddigi jóerkölcseit, a szülők iránti szeretetet és az uralkodók iránti hűséget¹ veszélyezteti. Az előszót pedig Simazu Szaburó írta hozzá, az újkori Japán megalapítóinak egyik legkiválóbb tagja.

Voltak számosan, különösen a samiraik között, a kik az új viszonyokba nem tudtak beletörődni s hazafiúi fájdalommal nézték a régi japán erények pusztulását az európai civilizációval szemben. A mi a régi Japánban szép és regényes volt, annak nem is volt szabad dicstelenül sírba szállania. A bűnnek eredt hazafiak közt ott volt Szaigo Takamori, a fusimii csata diadalmas vezére, az új rendszer igazi

¹ A röpirat írója különösen az oly helyeket tartja veszedelmeseknek, mint Márk 3, 31—35, Márk 10, 29, 30. stb.

megalapítója. Lovagias tettekre vágyó természetét nem elégítette ki a pusztán diplomáciai tevékenység, duzzogva hagyta el a tokiói udvart s szülőföldjén, a büszke Szacumában, gyűjtötte maga köré az elégedetleneket.

A császár modern fegyverzetű csapatai ellen az ő hosszúbárdos harcosai — köztük sok deli leányzó — szamuraihoz illő halálmegvetéssel harcoltak; maguk sem tudták miért, talán csak a hősi halálért S hogy a tragédia annál búsabb legyen, az utolsó rohamra testvér öcscse, az ifjabbik Szaigo, akkor császári vezérőrnagy vezette a mikado katonáit Szaigo Takamori, az utolsó szamurai, maga is a csatatéren halt meg s lett a japánok bámult és imádott nemzeti hőségé, miután sírba vitte magával Japánnak regényes lovagkorát zordon, de vonzó ideáljaival.

Szaigo lázadása részben a keresztyénség ellen is reactió volt, miután már hiábavaló volt annak politikai okokból való pártolása: a nyugati hatalmak csak nem akarták elismerni Japánt egyenlően jogosított félnek a nemzetközi érintkezésekben.

Azonban, a mily buzgón dolgozott a mikado kormánya a Japán állam megalapításán, a mily ernyedetlen szorgalommal igyekeztek rövid néhány év alatt elérni az európaiak évezredes kultúráját, oly buzgalommal, odaadással és Isten segedelmébe vetett hittel dolgoztak a keresztyénség apostolai a sokszor felmerülő nehéz körülmények között

Egyre jobban szaporodtak a hittérítők, az iskolák, melyekbe végre nem keresztyének is szívesen küldöttek gyermekeiket. Egyre szaporodtak a kezdetben kicsiny, de egyre növekedő gyülekezetek, melyek

közül több nemsokára igyekezett önállóságra vergődni.

Az igazi bő aratás azonban akkor következett el, midőn a született japánok léptek a hittérítők soraiba s a megalapított papi iskolák bennszülött papokat küldhettek a megalakult gyülekezetekbe s elkészült a Szentírásnak teljes, classicus, japán fordítása.

Ha japán születésű hittérítőkről van szó, első helyen és feltétlen tisztelettel kell megemlékeznünk Nisima Hardy Józsefről, kinek lángoló lelkesedése, a kormány tagjaira való befolyása adta a legnagyobb lendületet a Japán missiónak. Nisima, szamurai család sarjadéka, 1843-ban született Annakában, Kozuke tartományában. Korán megtanult hollandul s mint fiatal hajóskapitány, később angolul is. Már akkor elkezdett kételkedni nemzeti isteneiben s midőn egy missionariustól írt földrajzi vezérfonal bevezetésében e szavakat olvasta: «Kezdetben teremté Isten a mennyet és e földet,» mély gondolkozásba esett az egy igaz Isten kiléte fölött Egy barátja alkalomadtán bibliai történeteket adott néki, azon megjegyzéssel, hogy olvassa el ezt a különös könyvet E történetekben megtalálta azt az Istent, a kit keresett, s feltámadt lelkében a vágy, hogy felkeresse a keresztyén nyugatot Még mindig halálos büntetés volt kiszabva arra, a ki hazája földjét elhagyja. Nisima elhagyta szülei házát s Hakodatéba indult Onnan éjnek idején, csónakon, zsákok közé rejtőzve ment egy idegen hajóra, mely Sánhái-ba indult Sánháiban Bartlett kapitány vette hajójára s elvitte Bostonba s ott hajója tulajdonosára, Hardyra bízta, ki buzgó tagja volt

a congregationalisták társaságának. Hardy családjában az ifjú Nisima új otthonra talált s maga Hardy gondoskodott theologiai kiképeztetéséről. Bartlett kapitány feljegyezte az ifjúnak egy imádságát, mely így szól: «Oh Isten, kérlek, tekints reám, kérlek, hallgass meg engemet: szívem hajt, hogy a Bibliát olvassam, s igaz műveltséget szerezzek a Biblia alapján!» 1868-ban N. G. Clark-nál, az American Board titkáránál töltött egy éjszakát s midőn másnap reggel a családi ájtatosságot végezte, hitbuzgalma mindenkit könyekig meghatott, maga pedig arra kérte Clarkot, hogy eszközölje ki hittérítői küldetését hazájába. 1871-ben Móri Arinori, a későbbi közoktatásügyi miniszter, akkor japán nagykövet Washingtonban, arra szólította fel Nisimát, hogy csatlakozzék Ivakurához tolmácsul. Ivakura társaságában utazta be az Egyesült Államokat és Európa főbb városait s így ismerkedett meg a legkiválóbb japán államférfiakkal: Itó gróffal, Inoueval, Ókuboval, kik később nem egyszer támogatták terveit s hajtottak kéréseire.

Midőn Amerikába visszatért, az volt a fővágya, hogy Japán civilisatióját is a Szentírásra alapítsa s teremtsen az ő hazájában is theologiai főiskolát — 1874. október 9-én, midőn az American Board évi ülésén hittérítőül Japánba rendelték, felállt és oly elragadó lelkesedéssel beszélt tervéről, hogy egy japán theologiai főiskolára azonnal rendelkezésére bocsátottak 3500 dollárt. Japánba visszatérve, egyenesen szüleihez ment s rábírta őket, hogy sinto szentégeiket megégetvén a keresztyén hitre térjenek.

Már 1875-ben megalakult a tervezett főiskola Kiotóban, a japán buddhisták Rómájában, Dósisá

név alatt E főiskolának később még sok viszontagságot kellett átélnie a kormány ellenséges magatartása miatt s nemsokára Nisima halála után keresztyén jellemét is elvesztette, de emelő, fejlesztő hatása mély és örök emléket hagyott a japáni protestáns missió történetében. Ez az iskola adta a japáni protestáns gyülekezeteknek első, derék, hitbuzgó bennszülött lelkészeit.

Így egyre több keresztyén gyülekezet lett önállóvá s fedezte pénzbeli kiadásait is a maga erejéből, sőt még önálló missiói társaságokat is alakítottak az evangélium terjesztésére.

Mennél több gyülekezet lett önállóvá, annál erősebben nyilvánult a japán protestánsok egyesülési törekvése. A számos különböző protestáns felekezetek testvéri egységre való törekvésében a hitbuzgalom mellett egyik főtenyező volt a hazaszeretet, melyben minden japán egy testvér, mint a közös anyának Dai-Nipponnak gyermeke. Már az 1872-ben Jokohamában alakult első maroknyi gyülekezet, melynek szellemén ugyan a methodista felfogásnak félreismerhetetlen nyomai vannak, e szavakban tette le hitvallását: «A mi egyházunk, Krisztusnak egyháza Japánban, nem tartozik semmiféle külön felekezethez: hisz a Jézus Krisztusban, kiben mindnyájan egyek vagyunk; — hiszszük, hogy mindenek, akik a Szentírást veszik vezetőjükül s azt buzgón tanulják, Krisztusnak szolgálói és nekünk testvéreink. Ezen alapon a föld kerekiségén élő összes hívők Krisztus családjához tartoznak a testvéri szeretetnek kötelékei által.»

Ez a körülmény intő szózat volt a Japánban működő keresztyén felekezetek hittérítőihez, hogy ne

egymás ellen, még csak ne is egymás mellett, hanem egymással karöltve, egymást támogatva dolgozzanak a szent cél elérésén.

És e szózatot megértették a térítők s ennek eredménye az egyesülés és közös bizottság kiküldése a Szentírás teljes lefordítása tárgyában, valamint a jelentőségében messze kiható oszakai egyetemes gyűlés.

Már 1872-ben összeült a hittérítők gyűlése Jokohamában s dr. Hepburn vezetése alatt kiküldött egy bizottságot az Új-szövetség lefordítására. A bizottság Jokohamában dolgozott s 1880-ig elkészült munkájával, melyet minden missiótársaság elfogadott, szemben a Baptista Brown fordításával, mely már jóval előbb elkészült 1878-ban új gyűlés ült össze Tokióban, mely az Ó-szövetség lefordítására nevezett ki bizottságot, melynek az előbbivel egyértelműen kellett volna eljárnia; de a munka lassan ment, úgy, hogy Verbeck és Hepburn maguk vették kezükbe az egészet: Macujama, Ókuno és Takasi voltak japán részről a leg-hívebb és legavatottabb munkatársak.

Míthogy a Japán irodalmi nyelv túlságosan keverve van kínai szavakkal, a nép nyelvét kellett a fordítás alapjául választani. A számos nyelvjárás közül a legmegfelelőbbnek ígérkezett a jamatoi, mely az összes japán nyelvjárások között a leggazdagabb és lehangzatosabb. 1880-ban április 19-én ünnepelték Tokióban az Új-szövetség fordításának elkészülését, 1888-ban pedig ünnepi istentiszteletben dr. Hepburn az egész Szentírást, melynek japán fordításán 16 esztendeig dolgozott, helyezhette az Úr asztalára, ezzel adva Japánnak a legszebb ajándékot, amit a keresztyén Nyugattól kaphatott.

A Szentírás pedig nemcsak, hogy összekötő kapocs lett a különböző japán protestáns felekezetek közt, hanem egyengette az evangélium útját minden téren. Nyelvének tisztasága, egyszerű szépsége irodalmi jelentőséget is kölcsönzött neki: nem keresztyén iskolákban is olvasták mindenfelé, sőt arról is volt szó, hogy Móri Arinori közoktatásügyi miniszter az Új-testamentomot, az összes elemi iskolákba be akarta hozni olvasókönyvül.

Megmérhetlen hatású volt az ószaki egyetemes gyűlés is, melyre 1883-ban április 16-ikán, a Japánban működő összes protestáns hittérítők összeültek, felekezeti különbség nélkül, és velük számos japán lelkész és térítő s a legkülönbözőbb felekezetek vénei.

Dr. Hepburn nyitotta meg a gyűlést, meghatt hangon utalva arra, hogy míg ezelőtt 24 évvel, midőn a jedoi öbölbe behajózott, térden állva kérte ő és neje az Istent, adjon nekik otthont és működési tért Japánban, most az Úr gazdag áldása folytán 93 gyülekezet van Japánban, 4397 felnőtt taggal! Ki merte volna ezt remélni 10 évvel azelőtt, mikor az első gyülekezet 11 taggal alakúit meg!

A gyűlés az összes felekezetek képviselőinek s a japán evangélikus papoknak testvéries, szeretettel teljes együttműködésével egy hétig tartott, meghány vavetve minden fontos missiói kérdést, a nők nevelését, a betegek ápolását, az iskolaügyeket általában.

A szellem pedig, mely a gyülekezet tagjait áthatotta, az igazi keresztyén szellem, a Krisztusban való testvéri szeretet volt, mely átragadt és lángoló lelkesedéssé vált a jelenlevő Japánokban, kik ez alkalommal meggyőződhetek arról, hogy a különböző

felekezeti elnevezés nem választó fal, mely testvért testvértől elkülönít, s hogy az ő egységre való törekvésük az idegen térítők részéről nemcsak hogy ellenkezésre és akadályra nem talál, hanem még inkább pártolásra, támogatásra számíthat.

E mellett az ószaki egyetemes missiói gyűlés imponáns manifestatiója volt a keresztyénség erejének és hatalmának.

És a szellem, mely az ószaki conferentiából kiáradt Japán minden részére, megtermett a maga áldott gyümölcsseit

Igaz, hogy a politikai viszonyok gyakran képeztek akadályt: a kormány maga is nem egyszer lépett fel ellenségesen; de ez csak lassította, de nem gyengítette a missiói munkásságot, úgy, hogy a száraz statisztika számadatai is ékes szóval hirdetik a keresztyén gyülekezetnek és híveik számának évről-évre való gyarapodását Nem egyszer úgy látszott, hogy egész Japán megnyerése az Evangélium számára csak néhány év, esetleg évtized kérdése, de a vérmes remények hevét ismét csak eloszlatta a család hűvös szellője.

Tekintsük csak meg közelebbről, miben kereendő ennek az oka!

Ennek egy része bizony magának a keresztyén Nyugatnak s a Japánban tartózkodó európaiaknak rovására Írandó.

Mióta Japán az európai civilisatió útjára lépett, Japán ifjak ezerével tanúinak az európai és amerikai főiskolákban s itt nemcsak a keresztyén műveltséget ismerik meg, hanem megismerik kultúránk árnyoldalait is.

Itt pedig első helyen, szinte egész határozottsággal említendő, hogy akár Európát, akár az éjszak-amerikai Egyesült-Államokat nézzük, igazi keresztyén életről, mely a társadalom minden életnyilvánulásából kitűnnék, szó sem lehet, de igenis szó lehet az ellenkezőjéről.

Nem egyszer hallottam buzgó mohamedánoktól azt a megjegyzést, hogy a keresztyének a maguk hitében nem boldogabbak, mint a mohamedánok s hogy Európában három borzasztó és förtelmes dolog van civilisatio, speculatio és philosophia. A jámbor mohamedán persze a eivilisatiót államadósságnak, a speculatiót sikkasztásnak és szélhámosságnak, a philosophiát istentagadásnak veszi, — és ugyan van-e jogunk azt mondani, hogy egyáltalában nincs igaza? Egy khodzsa egy ízben azt kérdezte tőlem, igaz-e az, hogy Európában vannak emberek, akik azt tartják, hogy nincs isten; s midőn azt feleltem neki, hogy vannak, sőt sokan is, borzongva kérdezte, hogy ugyan milyen teremtményei azok Istennek? A török mohamedán erre azt mondja: «Allah nagy és irgalmas.» És hisz és imádkozik tovább, de az a gazdag fiatal japáni, a ki az európai egyetemeket látogatja, francziául és angolul vagy németül beszél, meg akarja mutatni, hogy az ő hazája s ő maga is európai színvonalon áll, pápaszemet tesz az orrára és azt mondja, hogy a vallás a tudatlan népnek való, felvilágosult ember a XIX. század végén nem hihet Istenben.

S hogy ez mennyire megy, arra elég jellemző, hogy az egyik japán egyetem nagytekintélyű rectora nemrég úgy nyilatkozott, hogy a modern Japán nem vallást, hanem a kor színvonalának megfelelően

philosophiai rendszert fog választani szellemi életének alapjául. És ezen még meg sem botránkozhatunk, mert hisz milliókra megy azon európaiak száma, kik épen azért tapsolnák meg a tudós rectort.

Hogy az európai szellemi életnek épen ezen iránya talál oly sok és oly előkelő követőt Japánban, azon nem is igen lehet csodálkoznunk: Japánban a keresztyén missió fellépéséig nem volt igazi, a szó szoros értelmében vett vallásosság: a japánok nemzeti vallása a sintoismus, főleg az ősök kultuszán alapú s eredetében ugyanaz, ami az ó-görög, vagy hindu, vagy skandináv mithologia: a természet megszemé- . lyesített erőinek cultusa. A confucianismus tudvalevőleg tisztán ethica, vallási alap nélkül. Alapelvei a gyermeki szeretet s az alattvalói hűség. E mellett a japán ember bátran tisztelhetette őseit s nemzetének istenített hőseit, erkölcsiben lehetett Confucius híve. A buddhismus, mely szintén Khinából került Japánba, már valamivel több követeléssel lépett fel a szívvel szemben, de eredeti jellemét elvesztette: a japán nem mondhatott le Buddha kedvéért Jimmu tennó és Iejaszu tiszteléséről; megtette őket mindmegannyi bódhiszattvának, Buddha megtestesülésének, s imádta őket lélek és szív nélkül. Ebből az is kitűnik, hogy se a sintoismus, se a buddhismus, se Confucius tanai nem lehettek félelmes ellenségei a keresztyénségnek, különösen ha tekintetbe vesszük azt a szellemi nyomort és sötétséget, melyben a felekezetek papjai tengődtek. Azonban a modern s az európaikra féltékeny és irigy szemmel néző japán férfiak, ha vallás helyett philisophiát kerestek és népüket erkölcsileg jobbnak nyilvánították, mint amilyenek az európai

keresztyének, bátran hivatkozhattak a buddhismus vagy Confucius tanaira, mint olyanokra, melyek Japánban a keresztyénséget feleslegessé teszik s ez tényleg ismételten meg is történt Ez persze a buddhista papokat is felrázta szellemi tétlenségükből s nem egyszer tudományos értekezésekkel próbálták a keresztyén tanok téves és káros voltát kimutatni.

Azonban a tudatlan Saul támadása és üldözése nem árt annyit a Krisztus egyházának, mint azok, akik csak szóval mondják: uram, uram! Munzinger Károly, az általános evangelicus-protestáns missiói társaság buzgó térítője azt mondja: «Nem egyszer kérdezték tőlem japáni keresztyének, hogy keresztyén-e az, vagy az az európai» s midőn azt feleltem, hogy «igen» megbotránkozva folytatták: «Hát keresztyén-e az, ki soha bibliát nem vesz a kezébe, templomba nem jár, Isten nevét káromkodásba szövi s lábbal tapossa a keresztyén család erkölcsi tisztaságát?»

Szégyenkeznünk kell e szónál s beismernünk, hogy a nemrég megtért japán emberben az a krisztusi szellem dolgozik, mely Sault Pállá alakította át, míg nálunk minden óra egy-egy Pétert tántorít meg és tesz árulóvá.

Még egy van, a miről nem szabad megfeledkeznünk s ez a japánoknak lángoló hazaszeretete, sanguinikus, könnyen fellobbanó, lelkesülő természete, könnyű, szalmatűzszerű hevülése.

Hogy a hazaszeretet mily nagy bennük, s mily nagy a nemzeti büszkeségük, arra elég lesz egy-két példa, AZ 1894. chinai háború alkalmával számos japán hazafi követett el öngyilkosságot, csak azért,

mert hivatásköre nem engedte, hogy hazájáért háborúba menjen.

Kinza Hirai, előkelő származású buddhista pap, ki a chicagói congressuson a japán buddhismust képviselte «Az igazi Japán» című könyvének végén így szól: «Az igazi keresztyénséget, mely japán nemzeti alapra helyezkedik s Japán jövőjének biztosítékát nyújtja, mindig fogom pártolni és támogatni; de ha bármely vallás, legyen az keresztyénség, buddhismus vagy confucianismus, azzal a praetensióval lép fel, hogy Japánnak nemzeti létét és függetlenségét aláássa, vérözönben fogok ellene küzdeni; és ez nemcsak az én meggyőződése, hanem egész Japáné.»

Japán függetlensége, nagysága és boldogsága, dicsősége, ez az egyetlen álma a hazafiaknak, e mellett minden egyéb kérdés mellékes. Ezért érezték magukat mindig sértve, hogy az európaiak még az alkotmány életbelépése és a vallásszabadság megadása után sem akarták őket egyenrangú félnek elismerni. Ez volt az oka a keresztyénség ellen nyilvánuló barátságtalan, sőt ellenséges indulatnak is nem egyszer. De ez a baj is elmúlt: a nemzetközi szerződésekben, melyek a jövő évben¹ lépnek életbe, Japán már, mint egyenjogú fél szerepel s amennyire az eddigiekből ítélni lehet, már csak ezért is újra kedvező fordulat várható a missió ügyében.

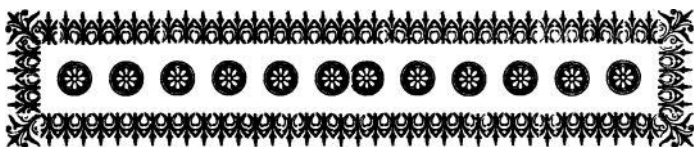
Az pedig kétségtelen, hogy Japánnak megvan a maga politikai missiója, s ha Európa nem borzongott is össze, mikor a khinai háború után a japánok kijelentették, hogy Khina civilisálása az ő feladatuk, nem az európaiaké, — vagy midőn a kiváló

¹ 1899. január 1-jén.

államférfiú Ókuma azt mondta, hogy a huszadik század közepén Japán Ázsia rónáin fog küzdeni Európával a világhegemoniáért, — azért be kell ismer-nünk, hogy 40—50 millió egynyelvű, egyszellemű, tehetséges és harcias nép a politikai viszonyok bármely alakulásában számot fog tenni.

Istennek útjai csudálatosak és felfoghatatlanok, ki tudja, nincs-e Japánnak külön missiója még a keresztyén hitélet terén is? Ma erről biztosat mondani nem lehet. Az 1897. év végén volt Japánban összesen 40,578 protestáns, 52,796 római katolikus és 23,856 orosz orthodox keresztyén.

Mi pedig kérjük továbbra is Isten bő áldását a missió e szent munkájára, s ha már egyéb nem telik tőlünk, mondjuk azt, amit dr. Hepburn mondott, midőn a Szentírást japán fordításban az Úrnak újan emelt oltárára helyezé: «Légyen e szent könyv Japánra nézve az, ami Európának volt: életnek forrása, békének és szeretetnek hírnöke, alapja az igazi műveltségnek, társadalmi és politikai jólétnek és nagyságnak.»

Jean Paul eszméi a leánynevelésről.¹

Írta: DR. MASZNYIK ENDRE.

Mai napság egyike a legfontosabb, de egyszersmind legnehezebb kérdéseknek a leánynevelés kérdése. Külföldön pályadíjakat tűznek ki rá. Nálunk pedig kiváló közoktatásügyi miniszterünk, dr. Wlassics Gyula, maga foglalkozik gyakorlati megoldásával. Hiszen — tudjuk — már leánygimnáziumunk is nagyon.

Eszem ágában sincs, hogy a vitás kérdést eldönteni akarjam. Csak egy-két idevágó gondolatot óhajtok megpendíteni és azokkal kapcsolatban a jeles, költő paedagógusnak, Jean Paulnak a leánynevelésre vonatkozó szép eszméit ismertetni.

Annyi bizonyos, hogy a jelenlegi leánynevelésünk körül igen sok a baj. Merném mondani, hogy ez a nevelés merő ellenmondás.

Alapjában azon a hagyományos meggyőződésen épült fel, hogy a nő csak a házba való, hogy hivatása: anyaság s gazdasszonyiség.

Hát fogadjuk el, mondjuk, hogy úgy van.

¹ Felolvastattott a pozsonyi theol. akad. tanári kar által 1898. március 26-án rendezett protestáns estén.

De kérdem: vájjon leánynevelésünk tényleg e kitűzött cél követelményei szerint van-e berendezve?

A tapasztalat azt mutatja, hogy: nincs.

A lányok egészben ép úgy neveltetnek mint a fiúk.

Nemcsak nálunk, külföldön is. Gerok Károly igen érdekesen mutatta ki «Frauenabende» című munkájában, hogy a leányiskolákban ugyanazon tanterv, tananyag s módszer mellett semmi tekintettel sincsenek a lányok fent jelzett hivatására s lelkük sajátos természetére.

S abban is igaza van, hogy a mi leánynevelésünknek tulajdonkép se célja, se vége. Végig járják szegény leánykák az elemi, majd a felső leányiskolát s aztán? Talán képesítve vannak az iskola által valamire?

A fiúk érettséget tesznek s mennek szakkpályákra. Ők sokszor ugyanannyi tudással s talán több lelkesedéssel elakadva, megakasztva haza viszik az utolsó bizonyítványt s mindent tudnak, csak azt nem, hogy mire jó az nekik.

Hiszen, ha legalább a leánynézőbe jövő urak beletekintenének azokba a bizonyítványokba, de ők is inkább a kisasszonyok szemébe és — az apák zsebeibe tekintenek.

De leányainkból lesznek talán jó feleség, jó anya s gazdasszonyok? Éltünk gyönyörűségei, földi menyországunk megteremtői?

Bár lennének! Hanem sajnos, a való sokszor mást mutat. S nem ők a hibásak. Ott a főbaj, hogy leánynevelésünk eszmény nélkül való. Összhangos egészlet nem nyújt, csupán értéktelen töredékeket. Mindenből valamit, igazában semmit

Tisztelet a kivételeknek, de legtöbb úri leányka egész műveltsége alig több, mint egy pár műkifejezés, no meg idegen szó, általános frázis, szóval mindenben dilettantizmus. Ha ez a félműveltség házi áldás, legyen de én nem hiszem.

Szóval mint sok más téren, bizony van e téren is baj elég. S talán sehol annyi, mint épen minálunk.

Azért valóban örvendünk kell, hogy a leánynevelés kérdését végrevalahára napirendre tűzték és bajain gyökeresen segíteni igyekeznek.

Az élet, úgy a hogy, már is segített. A hagyományos theoriát áttörte a praxis.

A nő, ki a kedvezőtlen körülmények miatt természet szerű hivatásának, a családnak nem élhet, ma már a házon kívül a nyilvános élet bizonyos, egyéniségének megfelelő köreiben is érvényesítheti magát: önálló existenciát teremthet.

De vigyáznunk kell, hogy a szükségből törvényt ne csináljunk, s a nőt legszebb és legszentebb rendeltetése és hivatása útjáról a balul értett emancipáció címén le ne tereljük.

S e rendeltetést és hivatást — a női természet alapos vizsgálata alapján — senki sem emelte ki oly szépen, mint épen Jean Paul.

Jean Paul a szó szoros értelmében a nők pædagogusa.

Levanáját, azaz neveléstanát Karolina bajor királynőnek ajánlotta s a magas állású hölgy nevének bűvös varázsával akarta a gyermeknevelés ügye iránt érzéketlen úrnők szívét az anyai kötelességek teljesítésére bizni. Maga mondja: «Én e könyvet az elpusztult Éden kis lényei, e virágistenkék iránt való gyön-

géd szeretetből írtam. Levana istennő (kinek védelme alatt a rómaiak hite szerint az újszülött gyermekek állanak) hallgassa meg a könyv címében hozzá intézett kérést!»

S stylusát is a finom női kedély természetéhez szabta; előadása könnyed, élénk és színgazdag. Költői lelke egész hódító erejével, fénye s melegével jelent meg s elmésen és szellemesen beszél a paedagogia legfontosabb problémáiról.

S tény, hogy előkelő anyák, kik a paedagogiai iratokat különben és igen unalmasoknak találták, a Levánát kedves regény gyanánt hordozták magukkal s a vele való játszi foglalkozás közben egész észrevétlenül szívták magukba a helyes nevelési elveket.

A mű három könyvecskére oszlik. Az első a gyermek bimbó korával foglalkozik, a második és harmadik pedig a virágkorral, még pedig külön a leány-, külön a fiú-neveléssel.

Alapeszméje: nevelés által a minden gyermekben benn rejtőző ideális embert szabaddá tenni, vagyis az örök emberit kiben-kiben kialakítani.

S mi az az ideális ember? Az ideális ember a természeti ember ellenkezője, maga a szellemi ember, vagy mint ő maga mondja: az emberben lélegző szentlélek-szellem, mely legfényesebben ragyog az ifjú korban, az összerők eme virágkorában. Később elhervad a tömeg között, s az ember bukva s legyőzötve száműzetik a paradicsomból s él a sivár jelennek a szükség s környezet rabjaként

E nevelés első és legfőbb tényezője az anya, s épen azért a nő eredeti rendeltetése sem lehet más, mint az anyaság.

«A leányok — mondja Jean Paul — semmi másra nem nevelendők, mint az anyaságra, azaz nevelőnőknek.»

Mert a nő egyedüli hivatása: a tiszta emberi kialakítása a gyermekben.

Az anyát nem helyettesítheti senki. A férfi nem is érkezik a gyermeknevelésre, hivatalos foglalatossága másfelé szólítja. Kötelessége, hogy szeresse s ellássa nejét, hogy egy nevelő kötelességét teljesítse. Ő hoz törvényt s a nő végrehajtja. S ha rá is érne a gyermeknevelésre, az se volna előnyös. Mert a férfi egyoldalúan képez; a katona katonás, a pap papi nevelést ad — csak az anya emberit

Azért az anyák az országok és városok alapvetői.

Magasztos, dicső hivatás. Le is sújt Jean Paul az oly nőre, ki azt fel nem fogja. «Utálatos a nő — mondja — ki unatkozik, ha gyermeke van.» Pedig de sokan vannak! Sokan, kik kedveseikért vagyont és vért áldoznak, de gyámoltalan kicsinyeiknek alig órákat

Ezekhez fordul, hogy meglágyítsa őket: «Nézétek, kik még imént szívetek alatt voltak s most nincsenek abban, kis kezüket felétek nyújtják s másodszor esdenék táplálékért Némely régi népnél egy kérést sem tagadtak meg, ha az karon gyermekkel intéztetett, most saját karotokról,, vagy a dajkák karjáról maguk a gyermekek kérnek önmagukért Ha hisztek a láthatatlan világban, hol a hálás szív örömkönnyei többet nyomnak, mint itt a földön a koronák, ismeritek jövőtöket Ha jó nevelést adtok, elismer gyermekeket, mert egy sem feledkezett még meg az oly anyáról. Akarjátok, hogy nagyon szeressenek, soká, halálig? Nos hát legyetek anyák!»

S hogy a nő tényleg anyaságra, illetőleg nevelőségre van rendelve, vagy — mint ő maga mondja: «hogy a nevelői hivatásra ép a női tehetségnek van szabadalmi levele», azt Jean Paul a női természet alapos vizsgálatából merített érvekre alapítja.

Mondhatom, kevés paedagogus figyelte úgy meg a leányok, illetőleg a nők természetét, mint éppen ő.

Volt elég alkalmra rá. Hogy időközben a lipcsei egyetemről, hol a theológiát hallgatta, haza került Ilosba 1784-ben édes anyjához, mivel földhöz ragadt szegény volt s pályája tovább folytatására nem is gondolhatott, nevelőséget vállalt, majd 1789-ben Schwarzenbachba ment s az ottani úri családok felkérésére magániskolát nyitott

Lelkesedéssel látott dolgához. Forró vágya teljesült: a gondjaira bízott növendékek belső világába merülve, el akarta lesni a szellemi élet titkait, a lelki tehetségek fejlődésének s fejlesztésének alaptörvényeit

Magániskolájában 10 különböző korú, nemű s tehetségű gyermek járt. A legidősebb 15, a legkisebb 7 éves volt. Nem annyira tanítani, ismeretekkel megtömní, mint inkább nevelni akarta őket s mindeniket a maga egyénisége, a benne rejlő ideális embereszme követelménye szerint. Kétségtelenül nehéz, szinte kivihetetlen feladat! S mennyire elüt a mai tanítók legtöbbször eljárásától, kik az egyéniséggel nem törődve, a gyermekeket mind egy kaptafára akarják húzni, mindeniket egyazon alapon, egyazon módszer szerint, egyazon célra igyekeznek kidresszírozni.

Jean Paul nem tekintette az iskolát gyárnak, növendékeit gépeknek. Elő és személyes kölcsönhatásban élt velük. A mechanikus és béresmódi neve-

léshez nem érzett hajlamot. Mi benne élt, mi őt hevítette, lelkével a lelkeket akarta életre kelteni; mert szent meggyőződése volt, hogy minden gyermekben lappang, ha nem több: egy-egy szikra az örök isteni erőből. Ezt a szikrát lánggra lobbantani, az volt vágya, célja.

Innen van, hogy nála az ismeretanyag közlése csak eszköz volt egy magasabb célra, hogy ő csak azért tanított, hogy a tanulat növendékei, mint kis művészek szabadon és sajátosan alakítsák. Szóval módszerének célja az volt, hogy a gyermekeket önálló gondolkodásra, feltalálásra, alkotásra vezérelje s ekként az öntevékenység, önképzés szükségérzetét felköltse bennük.

Igaz, hogy azután túlságba ment: erőltette az önállóságot, a szellemeskedést, úgy, hogy az elmés-ség valóságos kórsággá fajult iskolájában. A gyermekek vetélkedtek abban, hogy ki tud mennél meglepőbb gondolatot, megjegyzést tenni. Sőt volt az iskolában egy külön könyv, melybe alkalmi ötleteiket be is írták, az u. n. «Bon-mot anthologia.» A többek közt egy 12 éves fiú ezt jegyezte bele: Az embert négy dolog utánozza: a viszhang, az árnyék, a majom és a tükör. Egy 10 éves fiú: Isten az egyedüli perpeetum mobile. Egy hét éves lányka: A világ Isten teste.

S mintha csak önmagát akarta volna reprodukálni tanítványaiban, iskolájából valóságos kis irodalmi kört teremtett.

Szegény gyermekek! egyebet sem csináltak, mint stylgyakorlatokat. Volt olyan tanítványa, ki egy hónap alatt 135 ívnyi eredeti dolgozatot mutatott be a mesternek.

Szép volt a nevelési eszmény, de a módszer, melylyel azt megvalósítani törekedett, ép a cél elérését tette lehetetlenné: Jean Paul a maga egyéniségével a növendékek egyéniségét semmisítette meg.

Épen azért gyakorlati paedagogiai működésének érdemét nem a növendékeknek elért eredményében kell keresnünk, hanem abban az eredményben, mit experimentálás közben saját szelleme közvetlen megfigyelésen alapuló gazdagodásában ő maga ért el. A kis írók nyomtalanul eltűntek de helyükbe lépett a nagy paedagogus-író örökbecsű alkotásaival.

Ismét felvéve az elejtett fonalat: Jean Paulnak volt elég alkalmja megfigyelni a női lélek természetét — és ő úgy találta, hogy azt egység és bensőség jellemzik. Erői inkább befogadók, mint képzők, a változó jelen hű tükrei. Minden külső változást bensővel kísérek, azért is oly talányosak. A férfit szenvedély hajtja, a nő szenvedélyeket hajt, amaz monarchikus, emez demokratikus, amaz gyakran komoly, emez boldog vagy boldogtalan, víg vagy szomorú.

A férfi természet inkább epikus és reflexiós, a női inkább lyrikus és érzelmes.

Lelkük éltető szelleme a szeretet Szeretnek vagy gyűlölnék. A menydörgés kocsija elé galambokat fognak, olyanok, mint az otahajtiak, szelídek és gyermekesek, de az ellenséget elevenen falják fel. Ő közülök kerülnek ki a legtüzesebb mystikusok. Még férfi nem halt meg Jézus iránt való sóvár szeretetből, — apáca igen. De stoikus csak férfi lehetett

A nő teljesen átadja magát a tárgynak, melyet szeret. A férfiak dolgokat, igazságot, vagyont, a nők személyeket szeretnek. A mi a férfinak a tudomány,

könnyen ez lesz az asszonynak a férfi, a ki tudományos. Már mint gyermek szeret a nő egy vexirembert, a babát és azért fárad; a fiú pedig nádparipát szerez s ólomhadsereget s azzal fárad. S talán innét van, hogy iskolába kerülve a leány, — tovább játszik otthon babájával, mint a fiú játék tárgyaival. S innét, hogy a leányok gyakrabban köszönnek, mint a fiúk; ők a személyeket nézik, a fiú talán a lovat az utcán; amazok a tünemények, ezek az okok után kérdezősködnek.

Igen, a nőnél a szív a központ. A legfőbb és legszebb, mivel őket a természet megáldotta: a szeretet és ez a legerősebb hatalmuk is.

De ha anyaság a nő rendeltetése s szeretet a lelke, igen természetes, hogy a leányok nevelésének e fő szempontok szerint kell igazodnia. Ez azonban nem zárja ki, hogy a nőt általános emberi nevelésben ne részesítsük. Mielőtt valaki anyává lesz, már ember. Az anyai rendeltetés az emberit nem pótolhatja, amaz emennek eszköze s nem célja. Miként a művész, költő stb. felett: úgy áll a nő felett az ember.

A nő általános emberi neveléséről Jean Paul külön nem szól; azzal műve első alapvető részében, a gyermeknevelésnél foglalkozik. Itt tehát csakis a különös szempontok kerülnek szóba.

A leánynevelésnél szerinte, minthogy anyaság a cél, a fejlődést maga a természet minden tekintetben e főcélra irányítja, s nekünk nincs más feladatunk, minthogy a természet ellenére ne cselekedjünk, se elébe ne vágjunk.

A nevelés ne nyomja el a természeti erőket, hanem egészítse ki, tisztítsa és mérsékelje.

A nő — mint láttuk — csupa szív, ő érzi, de nem látja magát. Első és fődolog tehát a leányoknál, hogy érzelmeiket irányítsuk. Tanulja megismerni a leányka érzelmeinek tárgyát. Azért üzenjünk hadat minden érzélgésnek, minden tárgyaltalan hangulatnak.

Vétkezik az anya, ki leányai előtt azt, minek magában véve értéke van, teszem a művészetet, tudományt, vagy épen a szív legszentebb érzelmeit, istenkáromló módon, mint férjfogó vadászati eszközt tünteti fel és ajánlja. Ez eljárás annyi, mint gyémánttal vadra löni. Csak a közönséges házi dolgok s ügyességek dicsérhetők, mint a házas élet jövődjé kötelekei.

Második s fő dolgunk legyen az érzelmek tisztaságának őrzése. A közönséges indulatokat irtsuk, mert fölburjánozva végzetesekké válnak.

A leányok erkölce szokás s nem elv. A leányt csak jó példával lehet javítani. Őket, mint az ókor papnőit, csak szent ligetekben lehet nevelni. A durvaságot s erkölcstelenséget hallaniok sem szabad, nemhogy látniok. Pazzi Magdolna monda halálos ágyán, hogy ő nem tudja, mi a szüziesség ellen való bűn. E példa szerint igazodjék a leánynevelés. O német szokás szerint a fiúk atyjuk után mentek a templomba, a leányok anyjuk előtt, valószínűleg, hogy mindig szem előtt legyenek.

A leánynak legjobb társaság: az apa, anya, az ifjak (de nem a mai névelésűek). Leányok, hasonló korú leányok társaságában inkább veszítenek, mint nyernek. Csak hallani kellene a kölcsönös ingerkedést a nőnevelő-intézetben, midőn az ablakráczszozat előtt egy ifjú elhalad. S mit mondjunk a kolostorokról!

Nem szabad a nő lelkét bizonyos örvények felé terelni, ha az elmerüléstől meg akarjuk őt óvni. Bizonyos óvó szók inkább rábeszélés és csalátek. A szemérmetet nem lehet tanítani, mindent pótol e részben a szülők jó példája.

A leánynevelőknél valamivel többet érnek a nőtanító intézetek. De kívánatos volna, hogy mindenikben több gondot fordítsanak a női közszellem, a saját nemük iránt való becsülés és szeretet ápolására. Szinte satiraként hangzik, hogy a nők egymást nem igen szeretik és szívelik. Anya! ápod leányodban mindenekelőtt a saját neme iránt való tiszteletet Bizony jó volna, ha a leányok a nőcseledekben nemcsak az embert, hanem a nőt is kímélnék.

De miként az érzelmet, ép úgy helyes irányban kell az akaratot is fejlesztenünk a leányokban.

A nőnek, mind hiába, ha gyengéd nemnek nevezzük is, erős akarata van. Megmondhatják azt a férfiek. Bizony, nem egy férj, ki nevében egyszerre istennőt és rabszolgát óhajtott, bámulva veszi észre csalódását. Következőleg a leányakaratot nem annyira edzeni, mint inkább hajlítani s irányítani kell.

Az indulatok kiirtásának legjobb szere, ha eltávolítjuk az azok kitörésére készítő alkalmakat s ápoljuk a szeretet, türelem és békesség erőit. A tilalmak semmit se használnak. Itt is a jó példa ér a legtöbbet.

Anyák, ne indulatoskodjatok! Az anyai kitörések hétszeres echó gyanánt viszhangzanak a leány házas éveiben.

S még egyre különös gondot fordítsunk leányainknál. S ez a: vallásosság.

Magas polcon is boldogtalan, kinek szívében Isten nem lakik. A vallás fegyverzi fel s jutalmazza a nőt erővel, nyugalommal, csendes étellel. Az teszi képessé, még ha kevésbbé művelt is, a férfiak durvaságainak s sorsa mostohaságainak elviselésére. A vallás a köny óráit az ima óráivá varázsolja.

De miként a belső lelki világ, a szív érzelmeinek, az erkölcsiségnek és vallásosságnak ápolása, ép oly fontos a nőnevelésnél a munkakedvnek állandó élesztése is. Csakhogy itt nem az ú. n. szobamunka a lényeges. Varni, kötni, stb. üdülés, a munka jutalma s nem annak gyakorlása. Lykurgus a spártai nőket a gyakorló terekre küldötte s csak a rabszolganők maradtak a szövőszék s a rokka mellett.

Sőt a legtöbb kézi munka káros, mert mellette a tétlenségbe merülő lélek úgy megrozsdásodik; hiú képzelgésbe, ábrándozásba vesz. Kötő, varrótű a boldogtalan szerelem sebét csak felszaggatják, ellenben a rendes foglalatoskodás minden pillanatban új gondolatot ébreszt s számúzi a régit.

Istenem! hogy küzd napról-napra az ifjú életpályáján, csakhogy célját érje. A leány a mában a tegnapot ismétli, mint a holnap tükrét. Az ifjú halad, a leány ül; amazt állni hagyják, ezt meg leültetik.

Ismét, ha a nők olyanok, mint a szabók és csizmadiák: szeretik az ülő életmódot. Napjuk tele reggeli, délelőtti, déli, esti pihenővel, — főleg az előkelő hölgyeknél.

S ez az ülő kórság a kicsinyeknél is terjed, mert sokszor maguk az anyák kelnek fel, csakhogy gyermeküket a fáradságtól megkíméljék.

Hogy segítsünk e bajon? Úgy, ahogy a szegény emberek segítenek.

Kézimunka helyett házi dolgot a leánynak! Eleinte kezdje a főzésen, végezze a kertészkedésen, azután kezdje a cselédek felett való helytartóságon, s végezze a házi számadás vezetésén.

Ne mondja senki, hogy a háztartás, mint mechanikus dolog, szellemi méltóságon aluli. Nincs művészet mesterség nélkül. A szellem a munkás testben jelenik meg. A szobrász ideálját mennyi vágás, ütés után testesíti meg.

Minden erő bent rejlik, nem kívül. A háztartás teszi a leányt sokoldalúvá. Az anyákat ne nagyon bántsa, ha a leányt házi munkában találja kedvese. Mert maholnap bekövetkezik a házasság s a férj megcsókolja az anya kezét mindazért, amit leányáért tesz.

Foglalkoztassátok a leányokat s akkor ritkán foglalkoznak magukkal. A hiúság kifejlődésének is ez az egyik legjobb ellenszere.

Pedig az ellen nem lehet eleget prédikálnunk. A nő külső előnyöket keres, olyanokat, mik a felületen pompáznak. Az aranyat nem veszi észre, mert a mélybe van. De a legveszedelmesebb az a hiúság, mely a benső értékes kincsekkel, mint külsőkkel kereskedik. Az olyan «szép imádó», aki ezt tudja s azért térdel le, senki mást nem imád, mint önmagát és az ördögöt, meg imádóját

S mennyire el van harapódzva a nőnél a tetzeseni vágyás. A nő még vén korában, még a beteg ágyon is, hová a férfi háló sipkában s hálókabátban dől le, felpiperézve fekszik, hogy legalább magának tessék.

Miss Robinson, ha egy maga volna valamely szigeten s az ő képe a víztükrében, ott is napról-napra a legújabb divat szerint öltöznék.

Valóban, a nő könyvtára: a ruhaszekrény.

De hogy irtsuk ki a félszegséget ?

Foglalkoztassuk a leányokat s ne engedjük, hogy a dajkák, társalgónők s más efféle sáskanép őket minduntalan dicsérgessék. A tisztaság, rend s a benső szépség értékét hangsúlyozzátok; így a leány, mint a költő a művészet és eszme mellett, megfélekedzik magáról. Maga is művész lesz.

S a szív nemességét — vallást, erkölcsöt, munkásságot — egészítsék ki a kellő ismeretek.

A leány tanuljon és tudjon is, de főként oly dolgokat, mik az ő természetének s rendeltetésének megfelelnek.

Ismerje az emberiség s a föld történetét, ismerje a föld s az ég dolgait. A szülőföldhöz láncolt leány szellemét felszabadítják az úti leírások. Jobb aján-dékot nem adhatunk a leányoknak, mint a földgömb rövid leírását

A zene és ének is a női lélekre tartozik. Egy idegen nyelvet is szükséges tudni, de az elég is.

De nem folytatom tovább.

A Levana kimeríthetetlen a leánynevelésre vonatkozó eszmékben. Es ez eszmék, bárha csak töredékesen vannak oda vetve, bizony nem avultak el. Ellenkezőleg: jó részt örök igazságok s méltók arra, hogy megszívleljük őket.

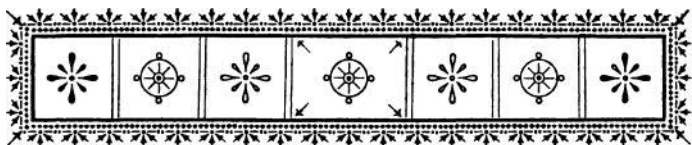
Főként egyet tanuljunk meg belőlük: a leánynevelés el nem lehet eszmény nélkül. S ez eszményt csakis a női természet és rendeltetés ismerete alap-

ján állíthatjuk fel. Jean Paul hervadhatatlan érdeme, hogy a valódi női eszményt rajzolja elénk.

Tiszta dolog, hogy az élet mostohasága következtében az eszményt sok nő nem valósíthatja meg, hogy természetéből folyó rendeltetését el nem érheti egészben; de ez az igazságon nem változtat: az eszmény azért eszmény marad s minden nő a felé tekint szíve teljes vágyásával s teljesen boldognak csakis akkor érezheti magát, ha eléri, mire rendeltett: ha nőisége az anyaságban s a családban megdicsőül.

E boldogságért neki kárpótlást nem adhat semmi e világon. Azért első sorban és főképen ez eszményre, e legszentebb célra neveljük leányainkat s minden más cél, mit a társadalmi életszükség parancsol ránk, legyen az egynek alárendelve. Akkor a leánynevelés reformját a nőiség ellen elkövetett bűn nélkül oldjuk meg.

Adja Isten, hogy úgy legyen!

A munkáskérdés és a szociális reformok.

«Videant consules» . . .

Írta török-kanizsai SCHULPE GYÖRGY.

Évszázadunk utolsó évtizedeinek egyik legfontosabb kultúrproblémája a munkás-kérdés, melynek helyes megoldása képezi a modern jogállamok főfeladatát. Ezen kérdés számos közművelődési tényezőt foglal magában és kihatással van nemcsak a népek anyagi, de egyúttal erkölcsi életére is. Feleslegesnek tartom behatóbban magyarázni, mit értsünk a szocializmus fogalma alatt. Hiszen mindenki tudja, hogy az úgynevezett szociális mozgalom társadalmi mozgalom. De nem a társadalmi rend felbomlására és forradalmi felforgatására irányuló, hanem a társadalom minden rétegének minél általánosabb erkölcsi s anyagi jólétét, a megélhetési feltételek, a higher standard of life enyhítését, a műveltség s művelődés általánosítását célzó mozgalomnak kellene lennie.

Eredetileg ez is volt a szocializmus tendenciája. A szocializmus mint érzelem megragadja a népek lel-

két s képes őket nagy tettekre serkenteni, de elfajulásában erkölcsi romlást, szenvedélyességét és corrupciót von maga után. A szocializmus vonzó és elvarázsló erejét gyorsan ismerték fel az agitátorok.

Igaz, hogy az izgatásnak elejét kell venni, mert veszélyes munkásságának eredménye terjed, mint a puszták tüze a dél-amerikai prairyk kiszáradt fűvében, de másrészt törekedni kell arra is s ez az első feladatunk, hogy vonjuk el alóla a kedvező talajt.

A szociális¹ név nem pártnevezet, e kifejezés az individualizmus ellentéte. Ez utóbbi azon irány, mely az emberi társadalom rendjében nagy figyelmet fordít arra, hogy az egyes egyének szabad mozgása ne gátoltassék, hogy az egyes egyén mindenütt és mindenkor szabadon érvényesülhessen. Jelszava tehát egyéni szabadság még akkor is, ha az egésznek kárára lenne. A szocializmus azon irány, mely egyedül az általános jólétet tekinti s arra figyel, hogy a szegények s gyengék jóléte ne zavartassék meg a szabadság s a hatalom egyenetlen elosztása által. Jelszava tehát szociális rend még akkor is, ha ezáltal egyesek szabadsága korlátozva lenne. A legtöbb politikai párt elismeri a szocializmusnak bizonyos jogosultságát az elvont individualizmussal szemben, mely a föld népeit valóban nyomorúságos állapotba juttatta. Nem feltétlenül szükséges azonban, hogy a szocializmus s az individualizmus egymással ellentétben álljanak, az ellentétek csak akkor fognak feltűnni, ha vagy az egyik, vagy a másik kihágást követ el

¹ A szocializmus elnevezés Pierre Leroux-tól származik és Louis Reyboud népszerűsítette először.

s így vagy a személyes cselekvési szabadságot annyira megsértik, hogy ezáltal az emberi nem fejlődésének eme fontos tényezőjét bénítják meg, vagy ha a szabadság egész néposztályok rovására, egyesek avagy egyes osztályok javára kiaknáztatik.

A modern socializmusnak radikális tervei megsemmisítik az egyént és azzal a modern kultúra minden vívmányát. A szociális állam mintaképe a kényszermunka-házakban látható. Ennek a megvalósulása ellen küzdenünk kell minden erőnkkel, de küzdenünk kell az individualizmus túlkapásai ellen is. S a legjobb fegyver e harcunkban a szociális reform.

«A szociális bajok orvoslását ne keressük kizárólag a szociáldemokrata kihágások repressióiban, hanem inkább a munkások jólétének pozitív fejlesztése és előmozdításában.»

Bismarck.

Világosítsuk meg egy kevésbé a tulajdonra vonatkozó problémát. Az individualizmus, melynek gazdasági consequenciája a privát tulajdon s a technika modern fellendülésének idejében a kapitalizmus, a nagytőke, kulturafejlesztőnek bizonyult, azonban több fogyatkozása s káros kórtünetei folytán egyrészt a szédítő nagy gazdagságot, másrészt a végtelen nyomort producálta. A collectivizmus ismét a solidaritást elősegíti és nevelőleg hat az emberekre, de utolsó céljában kivihetetlen, sőt minden nemesebbet romba döntve elfojtaná teljesen a legdrágábbat, az individuumot

Ami a szociális mozgalom genezis- és történetét illeti, bátran állíthatjuk, hogy mindenkor mutatkozott szociális mozgalom, midőn az ellentétek nagyon kiélesedtek, midőn nagy hatalom, nagy korlátoltsággal,

Hagy gazdagság, nagy szegénységgel, nagy virágzás, nagy tengessél állt szemben. Láttuk azt az Aegyptusiaknál, a rómaiaknál (Gracchusok, Menenius Agrippa korában) s a régi görögöknél is (Plató). A Licinius-féle római törvényben a föld arányos felosztása volt az első feltétel.

A communismus is régi eredetű. Aristophanes görög író a «Darazsak» című színművében ezeket mondatja Protagorassal: hogy mindenki legyen részese mindennek és a vagyon legyen közös. Ne legyen többé sem gazdag, sem szegény ember. Nem látják többé azt, hogy egyiknek terjedelmes birtokok jutnak, a másíknak pedig anynyija sincs, hogy eltemettesse magát, nem esik meg többé, hogy egyiknek temérdek a rabszolgája, a másíknak egy cselédje sincs. Mindenki egyforma körülmények közt fog élni. Azon kezdem, hogy közössé teszem a földet, a pénzt, s minden magánvagyonot Azután ezen közös vagyonból élünk, amelyet bölcs gazdálkodással fogunk kezelni.» íme a communismus, az agrarismus 2300 évvel Lassale és Marx előtt.

A collectivismus és communismus tanai ellenkeznek az emberi természettel és a természettel egyáltalában, mert teljes egyenlőség nem volt s nem lesz soha sem az emberek, sem a természet életében. Ameddig a vágyak, jellemek, a testi és szellemi képességek, az óhajok, szenvedélyek különbözök és az addig lesz, meddig csak ember él, addig communisticus állam vagy társadalom nem képzelhető.

A nemzeti vagyon a nemzet tevékenységének, szorgalmának gyümölcse. Mindenki, aki valamely nemzethez tartozik, kiveszi részét a nemzeti munka-

ból, kell tehát, hogy a nemzeti vagyomból is kivegy a maga részét. Ezen alapul a nemzeti vagyon helyes és arányos felosztásának elve. Helytelen és igazságtalan az, ha a nemzet bizonyos osztályának kezében minden vagyon összpontosul, a többi osztály pedig csupán nélkülözés- és szegénységre van kárhóztatva. Amely államban a tétlenséggel gazdagság, a munkával nyomor párosul, ott minden nap közelebb hoz a katasztrófához.

A tőke egyesülése egyes kezekben tagadhatatlanul a modern kor jelensége. Okát a gépipar rohamos fejlődésében kell keresni, nagy vállalatok megvalósításában, melyek nagy igények kielégítésére szolgálnak; továbbá a folyton növekedő konkurenciában, mely ismét arra készteti a vállalkozókat, hogy újabb és újabb technikai segédeszközöket keressenek.

De mindennek daczára nincs jogunk ebből a collectivisták consequentiáját levonni.

«A gépek, mint E. de Laveleye helyesen mondja, «csodaerőt fejtenek ki, de a munkás nem ura, csak rabszolgája a gépeknek. Azelőtt egyes zárt testületek folytán a munka szilárd tulajdon tárgyát képezte. Most árú lett belőle, melynek ára a kereslet és kínálat szerint ingadozik. A bér néha magasabb, mint azelőtt, de bizonytalan és változó. Ha a munkanélküliség, mely különféle gazdasági krízisek következménye, a munkást minden élelmiszerétől megfosztja, senki sem törődik vele többé.»

Marx szerint (A tőke «Des capitaux») a tőke mai szervezetében a kizsákmányolás eredménye s azt vissza kell helyezni a munkások birtokába. Ezen

collectivismus az új államban, mint azt a socialisták elképzelik maguknak, következő módon történhetne: a munkás minden elkészített munkadarabért annyiszor kapná egy munkaóra értékét, mint a hány óra ezen munkadarab elkészítésére átlag igénybe veendő. A fizetés árúkra szóló munka-utalványokkal eszközöltetik. Nagy nyilvános árúraktárak szolgáltatnák ki ezen utalványok ellenében a kívánt árúkat s bocsátanak ki ezen árúutalványokat a beszolgáltatót árudarabok ellenértékéül. A földtulajdon az államot illeti meg, illetve minden ingatlan vagyon és az örökösödés csakis ingó dolgokra lenne korlátozva.

Ezen a közösségen alapuló collectivistikus állam az ókor népeinél úgyszólván általános volt Némelyek, mint a héberek, germánok s szlávok a földet időszakonként új felosztásnak vetették alá. Voltak olyanok is, kiknél a föld együttes tulajdona az uralkodó kezébe tétetett le, ki ezáltal egyetemes védnökké vált és feladata volt a munkát és termékeit méltányosan felosztani alattvalói közt. Ezen típust látjuk a Fáraók régi Egyiptomában.

Feltalálható ezen collectivismus mai nap is Ázsia népeinél, hol majdnem kizárólagosan uralkodó rendszer, Afrikában és részben Európa keletén, mint Oroszországban egyes vidékeken. Ne feledjük el, hogy az ókor valamennyi népei közül azonban csak egy emelkedett magasabbra mindannyinál, a félvilágot meghódítva, a római nép, már pedig éppen a római népnél kezdődött a magántulajdon eszméje megalkakulni és legtökéletesebben tért hódítani.

Tudjuk, hogy ily communistikus közösségekben az ember jelleme, munkakedve s buzgósága folyton

gyengül s apad, hiszen mindenki tudja, hogy a közösség gondoskodni tartozik felőle s csak annyit dolgozik, a mennyi épen szükséges, hogy elegendő táplálékhoz és ruházathoz juthasson. — Itt minden magasabb törekvés, küzdelem, önfeláldozás, minden ideális szárnysuhogása a léleknek megszűnik és elbénul.

A sociális reform lesz csak képes elhárítani a nemzetek és államokról ama veszélyt, mely a mai elégedetlenség és izgatottságban rejlik.

Erőszakkal nem lehet eszméket elfojtani, az erőszak csak fokozza hódítási képességüket, csak több és több hívet gyűjt zászlójuk alá. A békés és praeventiv reformmunka teremtheti meg a békét s biztosíthatja ekkép a haladás zavartalan jövőjét.

Be kell látnunk azt, hogy a jelenleg előttünk álló társadalmak a maguk intézményeivel még nem érték el a tökéletesség fokát. Most, midőn a kultúra, — leginkább a materiális kultúra — oly hatalmasan fejlődött, midőn a technika világraszóló újabb s újabb vívmányaival a kézi munka értékét a legcsekélyebbre leszállította, most, midőn oly éles és óriási a különbség az egyes társadalmi osztályok közt, állunk egy új kiváló fejlődési korszak küszöbén. Kiegyenlíteni a mennyire lehet, a gazdasági ellentéteket, enyhíteni a társadalmi nyomort, nemesbíteni az emberiség lelki életét, ezek legyenek a reform vezérlő elvei.

A sociális bajok orvoslása által Magyarország közgazdasági élete és belbékéje, közművelődési haladása olyannyira megszilárdulna s feliendülne, hogy hazánk egyik legbiztosabb védbástyájává válna a világkultúra békés és fényes továbbfejlődésének.

Törekednünk kell a törvények keretén belül előállítani az egészséges közgazdasági egyensúlyt s lehetségessé tenni minden jóra való s kötelességeinek megfelelő honpolgárnak társadalmi érvényesülését.

Van egy tényező, mely képes leküzdeni a legnehezebb akadályokat s elősegíteni a sociális probléma megoldását

Ez az állam. Ennek legszentebb feladata, megvédeni a gyöngéket, felsegíteni a gazdaságilag legrosszabb helyzetben sínlődőket, oltalmazó kezet nyújtani azok felé, kiknek küzdelmük a megélhetésért a legnagyobb erőfeszítést veszi igénybe, kik csak mától holnapra vegetálnak szerény keresetükből.

Az állam kötelessége s feladata, egyik legmagasztosabb missiója a productiv, az állami s közgazdasági életnek fenntartó, fejlesztő elemét képező munkásosztály sorsának folytonos javításán lankadatlan kitartással fáradozni.

A vállalkozó, a munkaadó — kevés kivétellel — a saját érdekét tartja szem előtt első sorban, még pedig többnyire a végletekig, úgy, hogy a mennyire csak lehet, kiaknázza munkásainak erejét, a nélkül, hogy azt a teljesen megfelelő módon recompensálná és így elkeseríti a munkást s a társadalomnak ellenségévé teszi, leginkább pedig azon társadalom gyűlöljévé, melyhez maga a munkaadó tartozik. A míg ez a szerfeletti önzés meg nem szűnik, nem számíthatunk arra a jobb belátásra s arra a változásra, mely a munkáskérdés megoldásának legalább is megközelítéséhez vezetne. Addig is az államnak kell törekedni a tőle telhető módon megváltoztatni e veszedelmes viszonyokat

Pregnáns symptomája a modern kornak az, hogy a tudományos s kulturális haladással az általános jólét fejlődése nem tartott lépést, már pedig azon állam lesz csak képes fenntartani magát s tovább is haladni, mely minél szélesebb s biztosabb alapokra fekteti a nemzeti vagyonosságot, de egyúttal az erkölcsi nemesítést is minél általánosabban előmozdítja.

Mindenekelőtt két fontos tényezőt kell tekintetbe vennünk, melyek jótékony hatással voltak s vannak a munkás viszonyok új alakulására és ezek egyrészt a kézimunka, a kis ipar, a mezőgazdaság hanyatlása, másrészt a nagy ipar óriási s rohamos felődése s a folytonos növekedése az elszegényesedett tömegnek.

«Tűz s villám az emberi gazdaság hatalmas szolgálivá lettek; vasutak, hajók, távírók, távbeszélők megszüntetik az elválasztó távolságot. Az egész világ egy fogyasztási területté vált, a nemzeti gazdálkodás tavából kivetített immár a nemzetek hajója a világ-gazdaság tengerére. Hatalmas ott a hullámozás s elvész azon hajó, mely nem elég erős, hogy megküzdjön minden viharral. Úgy kell tehát felépíteni a hajókat, hogy el ne süllyedjenek a világconcurrentia, a nagy productió veszélyes óceánján.» A nagy ipar fejlődését elő kell mozdítani; minél jobban virul az ipar s minél inkább megizmosodik, annál többet juttathat a vállalkozó, a munkaadó a munkásoknak is, annál inkább részesíthetők a munkások oly intézmények áldásában, melyek az élet könnyébbítésére s a jólét fejlesztésére irányulnak. Másrészt azonban az ipar felvirágzásának elősegítése mellett védelmet kell

nyújtani a munkásnak, ki a munkaerő értékének devalválása folytán úgyszólván rabszolgává süllyedt a nagy tőke szolgálatában. És ezért szükséges a *munkásvéd törvényhozás*, meg kell akadályozni azt, hogy a munkás a munkaadó rabszolgája legyen.

A munkás szabadsága érdekében az államnak korlátoznia kell a munka szerződési szabadságot. A női, a gyermek, az éjjeli munkára vonatkozólag oly törvények alkotandók, melyek teljesen megvédik a munkások egészségét és erkölcsét. A betegség, az aggkor, s rokkantság, a munkaképtelenség s a munkások nyugdíjazására vonatkozó biztosítási stb. törvények által meg kell mutatni azt, hogy a munkás nem oly játékszer a munkaadó kezében, nem oly pusztá gép, melyet bármikor elvethet magától, bármikor kiküszöbölhet üzeméből. Oly életet kell nyújtani a munkásnak, mely őt megilleti szorgalma és becsületessége után, s ily értelemben a munkás védtörvényhozás a munkás-szabadság törvényhozásává lesz, mely hívatva van a forradalmi törekvéseket megszüntetni és az elégedetlenség vörös zászlója helyett a béke fehér lobogóját feltűzni mindenhová, hol eddig a gyűlölet és irigység honolt.

Munkásvéd törvényeink nagyon hiányosak s elégtelenek. A betegsegélyezésről szóló törvényünk is csonka, mert nem terjeszkedik ki a földmunkásokra, sem az összes ipari és kereskedelmi alkalmazottakra. Ipartörvényeink intézkedései a munkaidő tartamáról, a gyermek s női munkáról, a műhelyek és gyárak egészségügyi viszonyairól, a biztonsági intézkedésekről, az iparfelügyelőkről, stb. szinte nagyon de nagyon hiányosak.

A munkásoknak munkaerejükön kívül más vagyoniuk nincs, azért ennek s az egészségüknek megtartásáról gondoskodnia kell az államnak és a társadalomnak.

Egyedül a munkaadók jóakaratótól függő intézmények nem fognak célhoz vezetni, mert hisz ezek nagyobbára a pártfogás, a protekció jellegét viselik magukon; sok munkaadó nem is akarna, vagy nem is tehetne semmit, szükséges tehát az állam közbelépése törvényes intézkedések útján. A tulajdon védelme, ez a modern jogállam egyik főfeladata, a munkás egyedüli tulajdona munkaereje, tehát ezt meg kell védeni mindennemű kizsákmányolás és károsítás ellen; azt megvédeni minden modern jog és kultúrállam egyik legszentebb erkölcsi hivatása és legszigorúbb kötelessége.

A főbb visszaélések a munkások erejével, egészségével és megélhetésüket nehezítő tényezők:

A gyermekek és nők rendszeres alkalmazása ipari s gyári munkára.

A munkásoknak gyakran rendkívüli hosszú időn át való foglalkoztatása. Sok helyen a csekély bér.

Az úgynevezett hivatási betegségek, melyek részben vagy egészen munkaképtelenné teszik.

A munkás agykora, betegség, vagy baleset folytán való teljes vagy részbeni, folytonos vagy időszakos keresetképtelensége.

A munkanélküliség, az egészségtelen s túldrága munkáslakások, illetve a lakáshiány, az élelmi cikkek drágasága és hamisítása stb. stb.

A sociális kérdés azonban nemcsak közgazdasági, de erkölcsi kérdés is egyúttal. A kedély s szellem

élete, a lélek nyilvánulásai is nagy szerepet játszanak a munkás életében.

Képezni kell kedélyöket, erősíteni vallásos érzületüket és rá kell utalni arra, hogy az anyagi dolgoknál az erkölcsi, a lelki momentumok nagyobb jelentőségűek, művelni kell őket arra, hogy szellemi s lelki élvezetekben nagyobb örömet leljenek az anyagi gyönyöröknél.

Rendkívüli jelentőségű az erkölcsi s vallásos élet hanyatlása. Ebben keresendő annak az oka, hogy a különböző osztályok közötti ellentétek annyira kiélesedtek, hogy immár gyűlöletteljesen állnak ma az osztályok egymással szemben.

A nép álprophetái azt mondják, ne higgyetek az egyháznak, ő örök életet ígér, de nem ad kenyeret a földi élethez. Talán adnak ők a népnek kenyeret ama izgatók, kik félrevezetik? Nem, sőt még ők élnek a munkások pénzéből.

A keresztyénség tiszteletet szerzett a munkásnak s alaptételül állította fel a személyes felelősséget arra nézve, hogy minden egészséges ember a maga s övéi szükségleteit megszerezze,¹ visszaadta az ember személyes méltóságát, meghonosította az általános emberszeretetet s felmutatta a humanismus eszményképét. Ez volt a keresztyénség szociális hatása az első századokban Christus születése után.

Sajátítsuk el ismét magunknak ezen fenséges elveket s eszméket!

A folyton növekvő elégedetlenség leginkább annak a következménye, hogy vágyaink s igényeink

¹ Lukács 10. 7. «minden munkás megérdemli bérét»

folyton növekednek s erkölcsi erőnk, hitünk, jellem-szilárdságunk, kötelességtudásunk s felebaráti szeretetünk rohamosan és szemlátomást csökken. E kör-tüneteket sajnos már a munkásosztályban is látjuk felmerülni. A sociális kérdés, mely az egész társadal-mat felkarolja, nagy jelentőségű erkölcsi kérdés is tehát s az erkölcsök nemesítése és javítása nélkül megoldható nem lesz.

Ráutaltam a különféle társadalmi bajokra s mindenekelőtt a modern világnézetet kell elítélnünk, mely a rideg leghatártalanabb önzés alapkövein nyugszik.

Sajnos, hogy a sociális probléma csak rendkí-vül nehezen vihető megoldása elébe, — az individu-ális felfogás túlzása, mely az önzésben jut kifejezésre, parallizálja a Szentírás azon szép szavát, Christus taná-nak azon alapját és koronáját, mely ama mondást rejti magában: «Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat!»

Teremtsük meg azt a békés helyzetet, mely utat tud nyitni az egyén boldogulhatásának és határt szab az önzés túlkapásainak.

A közgazdasági politikának erkölcsi motívuma abban rejlik, hogy mindenki munkája után ember-ségesen megélhessen s ezt ne tévesszük el soha szem elől, ha nemcsak azt akarjuk, hogy a productió növe-kedjék, a fényűzés gyarapodjék, a külső kultúra emel-kedjék, de egyúttal a nép is boldog legyen és meg-elégedett, s az is, ki teremt s alkot, részesülhessen alkotása áldásaiban.

A sociális kérdésnek erkölcsi oldala abban áll, hogy a közgazdasági viszonyok megegyeznek-e az erkölcsi törvényekkel, vagy nem.

Az erkölcsi élet körébe vág az, hogy a munkás mikép dolgozik, munkáját minő nehézségek gátolják meg vagy súlyosbítják, továbbá, hogy munkája után milyen jutalmat remél, hogy a munkaadó megfelelő kötelességeinek, hogy az állam s a társadalom kellőleg méltatja-e a munkás serény és nehéz tevékenységét s alkotásait.

És hogy e helyen ismételten és egyszer s mindenkorra állást foglaljunk a minden néven nevezendő socialistikus üzelmek, communistikus felforgatási eszmék, nemkülönbön pedig boldogítási teoriák ellen is, melyek a gyakorlati életbe átültetve, mindig csak rémkép gyanánt nyilatkoznak s a szenvedő emberiség számára a legparányibb haszonnal sem járnak, hogy állást foglaljunk minden általános birtokfelosztás, a rangbéli különbségek eltörlésének tervei ellen, bátran és nyíltan kijelentjük: Nem a rangbéli különbségekben, nem is a különböző vagyoni és hatalmi helyzetekben fekszik a baj kútforrása, mely társadalmunk kóros állapotát okozza. Mert a magasabb és alacsonyabb rangosztályok különbségeit feltételezi maga az állami és társadalmi rend és e különbségek fenn fognak állani, mindaddig, míg általában különböző tehetségű, különböző felfogású, jellemű és erejű emberek léteznek. Hanem igenis abban látjuk a baj gyökerét, hogy a becsületes munkát nem honorálják kellőképp, és pedig nyereszkesedési vágyból nem részesítik abban a jutalomban, melyet követelnie szabad, melyet követelnie kell, ha biztos existenciát akar alapítani. Minden tisztességes hivatás kell, hogy fenntarthassa emberét. És a munkának állami törvény útján kell biztosítani azon értékét, mely joggal megilleti. Úgyszintén az

állam dolga és gondja, hogy alattvalóinak, polgárainak képességeire és művelődési állapotára kellő figyelmet fordítva, azoknak segédkezet nyújtson biztos keresetforrás feltalálására a legmesszebb menő törvényes határozatok és társadalmi berendezések által.

A valódi jogállam megalakítása századunkban minden állami életnek főfeladata. E jogállam féltett drága kincsként született meg többé-kevésbé véres forradalmak méhéből. Minden alkotmányos állam, mely ily nagymérvű változásokból megújulva fejlődött, a socialis reformot írta zászlajára. Csakis ezen jelvény teszi létezését jogosulttá. E jelvény alatt győzedelmeskedni fog mindig és mindenütt. Bizonyos, hogy e magasztos cél eléréséhez az összes állami és társadalmi orgánumok jóakarata és kitartó munkaereje múlhatatlanul szükséges, az összes hivatási osztályok egyöntetű összműködése.

Teljességgel osztjuk Hayem Armand nézetét, melyet az állam hatalmáról és rendjéről kifejt:

«Az állam számára», így szól többek között: «két dolog van, mely minden másnál fontosabb: a hatalom és a rend. A hatalom, mely a rendet megteremti, a rend, mely a hatalmat biztosítja. A rend a népek boldogsága, a lelkiismeret békéje, ez a sociálharmónia, mintájára az universalis harmóniának. Azon államférfiú, ki e két metaphysikus fogalmat nem teszi politikai nézeteinek zárkövéül, nem érdemli nevét!»

Ha az államtól várjuk a segítséget, — és egyedül tőle várjuk azt — akkor mindenek előtt a kellő hatalom fölött kell rendelkeznie, ebben mindnyájan egyetértünk; csakis akkor teremtheti meg a rendet

is. Programmunkban tehát kezdetül az áll: «Az állam hatalma befelé úgy mint kifelé!»

E hatalom azonban csakis a honpolgárok jólétére támaszkodhatik; e hatalom a nép elégedettségéből fakad. E csendes boldogság ismét az egyesek életföltételeinek kielégítő keresetforrásából ered. Minden kormány tehát arra legyen tekintettel, hogy hová tovább minél több ily életföltételeket, ily életfenn-tartó és biztosító, a megélhetés módjának, az egészség gondozásának könnyebbítését előmozdító tényezőket létesítsen; a kormány kötelessége: az állami háztartást úgy berendezni, hogy a munkásnak agrár és industrialis érdekeit óvja, akár az egyszerű földmivelő pór, akár a kézmíves érdekeiről szólva. A kormány teremtsen rendet kiváltkép ott, hol a földbirtok és a tőke hiányzik, rendezve viszonyait különösen ama munkásosztálynak, mely kizárólag keze munkájára van utalva, mely kizárólag napi és heti bérben dolgozik s melynek existenciája mind e mai napig úgyszólván a levegőben lebeg.

Hatalom és rend, ez vezércsillaga minden egészséges életképes állami életnek. De hogy a rend valóban biztos alapon nyugodjék s ne szoruljon pillanatnyi külső hatalmi eszközökre, ehhez szükséges a kormány bölcsessége, mely a rend ős ellenségét, a socialistikus forradalmakat kikerülni, lehetetlenné tenni képes. Hiszen jól tudjuk, hogy napjainkban nem létezik állam, mely más mint az általános emberszeretet alapelveire volna építve, ha ugyan életképességét be tudja bizonyítani. Fényes példa rá a japáni állam felvirágzása, mely a keresztyén európai kultúra terjesztésével növeli hatalmát De ha az állam

nem törődik avval, hogy polgárainak százezrei nyomorban, ínségben, erkölcsi elzüllesztésben tengenek, akkor ne is csodálkozzék ama vész teljes, a törvényes rendet kigúnyoló eruptiók fölött, melyek strike-ok, merényletek, anarchistikus őrjöngések útján erőnek erejével meg akarják a helyzetet változtatni s melyek a humanitást modern csalásnak kikürtölik. Kezreken tagadjuk, hogy a létező bajokon gyorsan segíteni képtelenség volna. Az igaz, hogy hajthatatlan vasakarát szükséges hozzá még inkább, mint ország-szerte csodált financ-genie, szükséges hozzá becsületes nyiltszívűség, mely az igazságszeretetet érvényre juttatni képes.

És különösen nálunk, áldott Magyarországon, melyre a természet kincseit tele kézzel szórta, hol komolyabb jellegű socialistikus mozgalmak még nem hódítottak tért, mert legtöbb esetben hajótörést szenvedett az izgatók erőlködése értelmes munkásnépünk becsületes gondolkozásmódján, — különösen nálunk még könnyen megakadályozható a veszély hatalmas «ne tovább!»-bal.

Reformprogrammunk általános kifejtését megelőzzük egy mintaberendezés ecsetelése által, mely egy gyári telepen tényleg fennáll és figyelmünkre és érdeklődésünkre teljes mértékben érdemes, mely méltó arra, hogy legalább nagyjában utánoztassék, életbe léptetessék. Szórói-szóra idézzük a rövid jelentést, mely az «általános evang. luth. egyházi lap» 4-ik számában (Lipcse, 1894.) megjelent: «A sociális kérdés megoldásának mintaképeül szolgáljon a Thaonban (Vogesek departement-ja) létező mosó- és festőintézet, melyben a Lederlin gyáros vezetése alatt dol-

gozó 1500 munkásnak és azok családjainak a következő kedvezmények kínálóznak: A munkás betegsége esetén a munkabér felének kiszolgáltatása; a munkásnak és családjának ingyenes orvosi kezelése a betegség teljes tartama alatt; házasságkötés esetében 30 franknyi adomány; nyugdíj az özvegyek és öreg munkaképtelen munkások számára; a temetési költségekért való kárpótlás; a tiszta haszonban való aránylagos osztalék. Azonkívül alapítottak ott a munkások érdekében takarékpénztárt, mely 5 g-os kamatot fizet, iskolai takarékpénztárt, fürdőket, rajz tanfolyamot, könyvtárt ingyenes használatra, zenekart, sat sat Ha minden gyárban a felsoroltak csak egy részét létesítenék, akkor a sociális kérdés távolról sem volna oly súlyos, mint aminő jelenleg.»

A mai társadalmi viszonyaink közepette egyszerűen mesének hangzik ez, pedig e colónia fennállása tényleg tiszta való. Itt a munkás tudja, hogy meg van oltalmazva, jövőjét biztosítva, sőt magát becsülve és szeretve látja.

Megakarom itt röviden említeni még a Krupp-féle munkás-telepet is Essenben, (Németországban.) Azt hiszem nem lesz érdektelen, ha rövid vonásokkal ecsetelni fogom ama nagyszerű Colónián tett észleleteimet

A Krupp-czég mintegy 10,000 családot lát el egészséges s olcsó munkáslakással, nagyobbára több család, átlag 3—4 lakik egy-egy házban, az újabb telepeken az egy, két és négy családházak systemáját alkalmazta az alapító.

A telepeken vannak elemi iskolák és különféle képző egyletek szervezve. Huszonhat fogyasztási

csarnok tartozik e telepekhez, ezekben a munkások évi fizetésüknek bizonyos meghatározott %-hoz képest mindennemű élelmicikket, ruházkodási eszközöket, bútorokat, könyveket, virágokat stb. stb., szóval mindent, a mi élethez szükséges és a mi az otthon díszítésére, az élet felvidítására szolgálhat, jutányos, illetve kedvezményes áron cheque-ek kiszolgáltatása ellenében bevásárolhatnak. Minden vétel (a vevő neve, a tárgy megnevezése és az ár) külön könyvekbe lesz bevezetve és a vevő egy nevére szóló utalványt kap, melynek előmutatása után az általa kívánt tárgyakat neki kiszolgáltatják. Az év végén e vételári tartozások összegéből 6%-nyi rabatt lesz még levonva a munkások előnyére. Ezen intézmény egyike a humanismus legfényesebb alkotásainak és követésre méltó minden tekintetben.

Igen érdekes és czélszerű a gazdasági, illetve a házviteli iskola is (Haushaltungsschule). Gyönyörű nagy emeletes épület, terjedelmes gazdasági kert közepében. Itt a munkásleányok (fiatal, serdülő leányok) a házvezetés — főzés, mosás, vasalás, számlálás stb. — mesterségében lesznek kitanítva, mégpedig 24 leány. Az iskola áll két osztályból, a kezdők és haladók osztályából. Egy hónapnál tovább nem élvezheti senki ezen iskola jótéteményét, de a kitűnő oktatási módszer következtében két hét alatt rendszeren oly sokat tanúinak még a leghanyagabbak is, hogy az itt szerzett ismereteik alapján könnyen és jól lesznek képesek a szülői házuk egész kis gazdaságát vezetni.

A Krupp-féle telepen van külön posta, fürdőház-telep, több kaszinó és egy nagy igen szép park.

Az idősebb munkások számára a cég az «Altenhof» nevű telepet létesítette, mely eddig 114 lakrészből áll. Ezen házak csak egy-egy vagy két-két család számára szolgálnak lakással és mindegyik lakáshoz külön kert és udvar tartozik. Ezen lakásokat teljesen ingyen élvezik az elaggott munkások.

Az «Alfredshof» nevű háztelep 500 házból fog állani — nagyrésze már elkészült — és az idetartozó házak 3—4 lakást tartalmaznak.

A nőtlen munkások számára tavaly külön telep épült, melyen könyvtár, kaszinó és fürdőhelyiségek is vannak berendezve.

A Krupp-féle munkástelep, ami organizációját, célszerű beosztását, intézményi nemes voltát s az általa elért erkölcsi eredményt illeti, Európában páratlanul áll, mint a felebaráti szeretet és a valódi erkölcsi kultúrhaladás dicső és hatalmas alkotmánya.

A munka- és munkásvédés kérdésének békés úton való megoldása céljából az egész művelt Európában már évtizedek óta létezik áldásteljes mozgalom, melyet igazán fenkölt jellemek inscénáltak, ezeknek valódi emberszeretet és dús élettapasztalat nyomta kezükbe a tollat s adta ajkukra a lelkesítő szöveget.

Ott látjuk mindjárt Németországban a munkásvédő-törvényt, mely betegsegélyző pénztár egyletet, balesetek elleni biztosítást, invaliditási törvényt és öregségi biztosítást már 1891-ben léptetett életbe. S ott áll Franciaország, hol évente 10 millió frankot szavaztak meg a munkások nyugdíj pénztára javára; ennek a nyugdíjalapnak egyik részét magok a munkások, másik részét a munkaadók, harmadik részét az állam fizeti be. E pénztárt az úgynevezett munka-

hivatalban kezelik (Syndicat des ouvriers). A munkások nyugdíjalapját szabályozó rendelet Franciaországban már 1891. október 22-ike óta létezik, mely rendelet szerint a francia hadügyminisztérium minden biztosított munkás után annak hadkötelességi idejére fejenként naponta 10 centime-nyi biztosítási összeget fizet be. Nemes intés ez, miként kellene az állam adminisztratív gépezetét újjáalakítani.

A francia kamara 1892. október 29-ikén tartott ülésében végleg elfogadta az új francia munkásvédő törvényjavaslatot s törvényerőre emelte, valamint 1893. január 1-ével életbe is léptette. E törvény mindenestre haladást jelent az azelőtt, 1874. május hó 19-ike óta joggyakorlatban állott volt törvénnyel szemben. Az új törvény I-ső cikk következőképp hangzik:

«A gyermekek, kiskorú leányok és asszonyok munkája, gyárakban, bányákban, kőfejtésekben, építőtereken, műhelyekben és mi ezekkel összefüggésben áll, akárminémű légyen az, e törvényben meghatározott kötelességek alá van vetve».

Ilyen és hasonló törvények bölcs életbeléptetése oly jótékonyági intézeteknek veti meg alapját, melyeknek működését kétségen kívül dús áldás kíséri, mert a legszentebb érdekek megóvására mögöttük áll az állam hatalma; ilyennemű jótékonyág a leghatósabb fegyver a socialismus, communismus felforgatásai ellen. Csakis ezen úton sanálhatók az ezerféle bajok s akadályozható meg a népszenvedély eleméntáris kitörése.

Fényes útbaigazításképen ott ragyog nemeslelkű, szeretett királyunk példája, fenkölt hangon hirdetve,

hogy a nép jólétének emeléséhez, a munka megjutalmazásához határozott gyors tetterő szükséges. «Királyunk nagylelkű cselekvénye» cím alatt a napi sajtó a következő legmagasabb rendeletet hozza köz tudomásra: «Az állami nyomda vezetője, Beck udvari tanácsos, uralkodónk azon legkegyelmesebb elhatározását közölte e nyomda munkásaival, hogy ezentúl a személyzet összes tagjai 10 évi szolgálati idő letelével nyugdíjképesek. E nyugdíj a fizetés magasságával áll arányban. Azon munkások is, kik a szolgálatszemélyzethez tartoznak, 10 év leteltével, ha a tényleges szolgálatban munkaképtelenné váltak, igényt tarthatnak nyugdíjra. Nevezetes újítás ez, mely állami munkások nyugdíjképeségét biztosítja.

A reformok felé vezető irány nálunk is egyengetve van. Baross Gábor a munka ügyét, szigorú bár de igazságos kézzel kormányozta: ő létesítette a nagy kezdetet s vetette meg az első alapot az állami vasárnapi munkaszünet kötelezővé tételével. De Baross korán szállt a sírba s vele együtt sírba szállt a munkásvilág sok szép reménye is. Egy telhetetlen kereskedelmi és gyári clique-nek sikerült mindenféle kifogásokkal kijátszani a törvény vas akaratát, s a vár, mely egyszer ily ostromot szenvedett, sokáig magát nem tarthatja. Közbe jöttek azután az ú. n. magasabb politikai kérdések s háttérbe szorították a lényegteleneknek, vagy legalább nem annyira fontosoknak tartott munkásvédőtörvény-javaslatokat.

A munkáspárt komoly kérdései levétettek a napirendről. Mikép lehetne tehát az erre vonatkozó törvényjavaslatokat gyors egymásutánban lebonyolítani? Oly törvényt t. i. melyek az egész ország

munkásvilágának életviszonyait gyökeresen megjavítaná.

Első sorban a munka idejét illetőleg kellene kimerítő törvényjavaslatot kidolgozni és pedig egyaránt kötelezőleg az összes gyárokra és vállalatokra, a szabadalmazott részvénytársulatok kivétele nélkül.

E törvényjavaslatban a munkaidőt okvetlenül le kell szállítani és pedig minden nehezebb foglalkozásnál napi 9—10 órára.

A munkaidő megállapítása a munkások neme és kora szerint eszközendő. Tilos legyen fiatal munkásokat menetben lévő gépek kenés és tisztítására, horizontális kerek forgatására, körfűrészek, mechanikus vágóeszközök használatánál és egyes az egészséget vagy életbiztonságot különösen veszélyeztető foglalkozásoknál, mint fémek aranyozása és ezüstözésnél, zománc-munkálatoknál, gyújtókanócok, robbantó kupakok, tűzi-játék eszközök, lőpor, aether, világítógáz, salétromsav, chlór, chlórmész, phosphor, jód, ólomcukor, ólomkéneg, könkéneg, szénkéneg, szénoxyd, szénsav, cyan, rézoxyd, benzin, benzol, anilin, ultramarin, arzénsav, soda, üveg és porcellán előállításánál, továbbá malmokban, fazekasoknál, dohánygyárakban stb. alkalmazni.

Bányákban legalább 15 évesnek kell lennie az alkalmazott munkásnak. 16 éven alóli fiatal munkásoknak az éjjeli munka egyáltalában tilos legyen és ezek 10 óránál tovább ne dolgozzanak naponként és ezen munkaidő is legalább 1 órai pihenés által legyen félbeszakítva. 21 éven alóli asszonyok és leányok éjjel ne dolgozzanak és 11-órán tovább ne

foglalkoztassanak, mely idő legalább 11 órai pihenéssel legyen félbeszakítva.

Terhes nőt a valószínűség szerint megállapítható szülési idő előtt 6 héten belül és gyermekágyas nőt legalább 3 hétig a szülés után nem szabad foglalkoztatni. 13—14 évesek és fiatalabb gyermekmunkás ne alkalmaztassanak henger és hámor művekben és vízerővel hajtott sodronyhúzóokban, bányákban, kohóknál, hutákban, nőket nem szabad alkalmazni ott, hol nagy hőfok fejlődik, olvasztó-izzókemenczéknel, szénsavas óloméleg, ólomcukor stb. előállításánál.

12 évesnél fiatalabb gyermeket semmiféle ipari és gyári munkára, 16 évesnél fiatalabb gyermeket, valamint nőt kemence előtti, úgy egyéb nagy hőfokot fejlesztő munkára, üvegkőszőrülés, sodrony készítésére stb. alkalmazni tilos legyen.

A 12 évet meghaladott, de a 14 évet még be nem töltött gyermeket csak könnyebb gyári és ipari munkára s csak a hatóság beleegyezésével szabad alkalmazni, a 14 évesnél fiatalabb gyermek és nőmunkás gyárban naponként csak 8 órán át dolgozhatnak. A 14—16 év közt levőket csak 10 órán át szabad gyárban és ipari munkánál alkalmazni. 16 évesnél fiatalabb és nőmunkás reggel 7 óra előtt nem állhat munkába és nem dolgozhatnak esti 6 órán túl.

Nehéz, valamint a rendes ruházat levetését és meztelenséget kívánó munkára 20 évnél fiatalabb és nő-egyént egyáltalában alkalmazni nem szabad.

A munkások testi egészségének és épségének megőrzése s a munkaidő szabályozásacéljából 1898-ban törvényjavaslatot terjesztettem fel illetékes helyen.

Külön törvénycsoportnak mélyreható és minden bajt gyökeresen gyógyító módon a betegség esetére való segélyezés biztosításával, az öregségi biztosítással, a nyugdíjképeséssel és balesetek ellen való biztosítással kellene foglalkoznia.

Ehhez kapcsolódik természetesen azon törvényes kötelezettség is, hogy az egész országban minden oly helyen, hol nagyobb vállalatok működnek, munkás otthonok szerveztessenek és e törvény tartalmát oda kellene bővíteni, hogy hatalmában álljon minden megfelelőleg nagy iparvállalatot munkás-rokkantak otthonának létesítésére kényszeríthetni és pedig a munka tiszta hasznának forrásából.

Az eddigi eljárásoknál sokkal fokozatosabb mértékben fellép a követelés: külön törvény által nyilvános munkáknak állami úton való keresztülvitelét létesíteni, s ebből kifolyólag: munkanélküliek számára dolgházakat, keresetképtelenek számára pedig menházakat szervezni az ország minden oly pontján, hol valami elemi csapás, vagy más ok következtében a lakosság nyomort szenved.

A kiadások, melyek mindezen áldásthozó intézményekből az államra háramolnának, legnagyobbbrészt onnan nyernének fedezést, hogy a fegyintézetek és más büntetési intézetek nem volnának oly népesek, mint jelenleg, mert hiszen az utóbbi intézetek legnagyobb contingense többnyire oly kényszerlakókból áll, kik a nyomor és ínség kísértéseinek kitéve, a bűn ösvényére kerültek és kik fokról-fokra való elzüllesnek vannak odadobva.

A baleset elleni biztosítás kárpótlást nyújt az egyéneknek, illetve hozzátartozóinak a munkaüzem

közbén beállható, a testi épséget károsító vagy megsemmisítő balesetnek gazdasági következményeiért.

Ezen biztosítás ép úgy mint az aggkor, a rokkantság, a betegségekre vonatkozó segélyezés, nagy jelentőséggel bír azon néposztályra nézve, mely munkaerejét másoknak a szolgálatára fordítja, tehát a munkások s összes üzemi alkalmazottakra nézve. A baleset elleni biztosításnak valamint a rokkantság s betegségekre szóló biztosításnak kötelezőnek kell lennie. A mi pedig a befizetendő díjakat illeti, legcélszerűbb s legigazságosabb volna, ha a biztosítás költségeit az állam és a munkaadó s legkissebb mérvben a munkás viselné. Ezen költségeket a gyártmányok előállítási költségei közé kell sorolni, melyek az árúk magasabb eladási árában megtéríthetők. Nálunk a balesetek elleni kényszerbiztosítás még nincs meghonosítva. — Ezen biztosításra vonatkozó törvényjavaslatot a kormány már elkészítette s 1884-ben a képviselőház határozott állást foglalt a baleset elleni biztosítás mellett, azonban mai napig még nem intéztetett el ezen kiváló sociális reformügy.

Az 1891. évi XIV. t-c. behozta az ipari s gyári alkalmazottaknak betegség ellen való kötelező segélyezését. A segélynyújtásra betegsegélyezési pénztárak szerveztettek, az ily pénztárhoz kell tartozni nemre, korra s honpolgárságra való tekintet nélkül mindazoknak, a kik a magyar korona országai területén valamely az ipartörvény alá eső foglalkozásnál dolgoznak, így bányák, kohókban, kőfejtő, homok, kavics és agyagtermelő telepeken, nagyobb építkezéseknél, vasúti üzemeknél s ezek gyáraiban s műhelyeiben, a postánál, távírdánál, távbeszélőnél, fuvaro-

zás, szállítmányozás, raktáraknál s a kereskedelmi pinczészetnél stb. oly fizetéssel s bérrel vannak alkalmazva, melynek egy munkanapra eső (napra) összege négy forintnál nem magasabb s kikkel szemben a munkaadó a munkába álláskor világosan ki nem kötötte, hogy az alkalmazás 8 nappal rövidebb időre terjed.

A munkás biztosításának Anglia képezi legdússabban gyümölcsöző hazáját A magán biztosító társaságok Nagy-Britanniában leginkább virágoznak, majdnem az egész ország munkásnépsége tagja a «Friendly Societies»-eknek, a melyek pénzeik hovaforrásai iránt a legteljesebb szabadságot élvezik. E társulatoknak azonban pontosan kell regisztrálniok s évenként közzétenniök az anyagi helyzetüket felvilágosító részletezett jelentést. Továbbá kötelezve vannak minden ötödik évben leltárt készíttetni egy hiteles könyvelő által.

Olaszországban a kölcsönös biztosító társaságoknak nagy száma működik, a melyek az 1886. április 15-én kiadott törvénynek vannak alávetve s a melyeknek főcélja s hivatása, hogy tagjainak betegség, munkaképtelenség vagy elaggottság esetében segílyt adjanak s a hátramaradottak anyagilag támogattassanak. A baleset elleni biztosításról Olaszországban több törvény intézkedik, legjobb az 1892-ki törvény, a mely szerint a munkaadók meghatározott kártérítésre vannak kötelezve, ámbár alkalmazottaikat valamely magántársaságnál, vagy az 1883. év óta fennálló nemzeti balesetbiztosító társaságnál is biztosíthatják.

Svájcban főleg betegség esetében segélyező társaságok munkálkodnak és kölcsönösségre vannak alapítva.

Spanyolországban az 1891. május hó 2-tól szóló törvény a balesetekre vonatkozó kártalanítást a munkaadók terhére rója. A munkaképtelenség számára Madridban menhely létesített s Cadix és Barcelonában hasonló czélú magántársulatok szép és eredménydús munkálkodást fejtenek ki.

Portugáliában is léteznek ily munkásbiztosító társulatok, melyeknek helyzetét s viszonyát az 1891. február 28-án kiadott decretum szabályozza. Ezen társulatok betegség ellen nyújtanak segítyt, támogatják az elhunyt tagok utódait és kárpótolják őket a temetési költségekért Járadékokat is adnak, de ezen esetben külön befizetés teljesítendő.

Dániában van úgyszólván a legtöbb kölcsönös-ségre alapított segítyző társaság és munkásmenhely. A nyilvános jótékony-ság, mely Dániában igen sok nagy menhelyet alapított, hol munkaképtelen s teljesen szegény munkások otthont találnak s a melyek közül az egyik főképp azt célozza, hogy a munkanélkülieknek foglalatosságot nyújtson.

Ausztriában a belügyi minisztérium jelentése szerint az 1896-ik évben majdnem 2 millió munkás biztosított Ebből egy és fél millió az iparra és fél millió a gazdaságra jut A biztosításra kötelezett iparágakban a női munkások száma napról-napra fogyott.

A halálos, teljes munkaképtelenséggel vagy ideiglenes munkaképtelenséggel végződő balesetek száma növekedett. Épp úgy növekedett aránylag a kárpótlások és járadékokban és a biztosítási járulékokban kifizetett összeg nem kevesebb, mint 1 millió forinttal.

Az 1887-ik évi XVII. t-cikkünk a vasárnapi munkaszünetről szól. Az 1891-ik évi XIII. t-c. némi korlátot szab a munkaerő túlzott kihasználásának. Ezen törvényünk szerint a 10 éven alól levő gyermekeket egyáltalán nem, a 10 éves kort már meghaladott, de a 12-ik évet még be nem töltött gyermekeket pedig csak az iparhatóság engedelmé mellett szabad gyári munkára alkalmazni. Az iparhatóság az engedélyt csak azon esetben adhatja meg, ha vagy az iskola rendes látogatása a gyárban alkalmazással megegyeztethető, vagy a gyáros külön iskolák felállítása által gondoskodik a gyermekek oktatásáról. E törvény a népoktatási törvényből indul ki, nem pedig a munkaerő s az egészség megvédéséből.

Hollandiában napról-napra több gondot fordítanak a társadalmi reform iránt. A régibb intézetek nagy díjtételei azonban meggátolták azok nagyobb mérvben való terjeszkedését.

A németalföldi munkások társulata, mely még nem rég alakult meg, alacsony díjtételével nagymérvű népszerűséget szerzett a biztosítás eszméjének. Nőknél azonban a befizetés nagyobb volt, mint a férfiaknál.

Egy forint heti penziót kap, ha 60. évét betöltötte, illetőleg örökösei 100 frtra tarthatnak igényt, a ki évente hetenkint

12. évétől 3.55 frtot, illetőleg 0.07 centet;

30. évétől 8.78 frtot, illetőleg 0.11 centet;

50. évétől 43.80 frtot, illetőleg 0.87 centet

fizet be.

A ki csak 65. éve után tart igényt ezen penzióra, annak be kell fizetni

12. évtől 2-51 frtot, illetőleg 0.05 centet;
 30. évtől 5-65 frtot, illetőleg 0.11 centet;
 50. évtől 21-44 frtot, illetőleg 0.42 centet.

Vannak számos combinatiok, hol a biztosítás nem penzióra, hanem csak a halál után fizetendő összege irányul.

Az aggkorbiztosítás egyike a legjelentékenyebb jótéteményeknek a munkás osztályra vonatkozólag. Hiszen legnagyobb része az ipari s mezőgazdasági munkásoknak az éhínségnek van kitéve, ha öreggés munkaképtelenné válik. Mindenekelőtt alapot kellene erre teremteni és azután évenkénti befizetésekkel a díjkiosztásokat lehetségessé tenni. A biztosítási prae-mium, illetve életjáradék a betöltött 60-ik életévtől kezdődnek. Később, ha az alap eléggé megnövekedett az 50. vagy 55-ik életévtől számíttatnék a járadék folyósítása.

Milliókra rúgnak azon összegek, melyekkel a német ipar- s gazdaosztály megterhelte a munkás-védtörvények által s a német állam s társadalom a terheket örömet viseli azon tudatban, hogy ezek az általános jólét és erkölcsi nemesedés előmozdítására szolgálnak.

A munkásbiztosítás életbeléptetése kétségkívül egyike volt a legnagyobb szerű kísérleteknek, melyeket Németországban Bismarck inicziált azzal a céllal, hogy a sociális problémáknak egyik legnehezebbikét az állam jóakarató beavatkozása által oldja meg.

A mikor tervezték és életbeléptették, a hivatalos körökön kívül alig akadt valaki, a ki jó vélemény-nyel lett volna e törvényhozás eredményéről. A munkaadók féltek a terhektől, melyeket rájuk ró,

a munkások féltek, mert látták, hogy a törvény folytán a kormány hatalma köreikben mily mértékben nő. A sociálistáknak kevés volt az, mit a törvény ígért, a szabadelvűek az állami beavatkozás ellen zúgolódtak s csakis Vilmos császár prestige-ének és hatalmának sikerült a törvényt keresztül vinni.

Évszázadunk legnagyobb és legnemesebb sociálpolitikai alkotása a német birodalmi kötelező munkás-biztosítás. A birodalmi munkás-biztosítási jog magában foglalja e következő törvényeket, ugyanis:

1. Betegsegélyezési (biztosítási) törvény kelt 1883. június 15. kibővített 1892-ben.

2. Balesetbiztosítási törvény kelt 1884. július 6. 1886-ban e törvény kiterjesztett a mezőgazdasági munkásokra is.

1887-ben az építkezések s a tengerészetnél alkalmazottakra is.

3. A rokkant s aggkor biztosítási törvény 1889. (megváltoztatva 1891-ben.)

1897-ben Németországban több mint 500000 munkás élvezte a balesetbiztosítási járadékot Invaliditási és aggkor járadékot 1898-ban 1 októberig 454,739 munkás élvezett

A német adminisztrációnak azonkívül sikerült is az ellene felmerült nehézségeket legyőzni s a törvény sem lett a protekciónak és megvesztegetésnek eszköze, pedig 11 millió biztosított munkásról van szó. A nyugdíjtörvény az iparos és mezőgazdasági munkásokra egyaránt terjed ki. Arra a kérdésre, vajjon e törvény gazdasági és sociális tekintetben elég eredményt mutat-e fel, a németek igennel felelnek. Bizonyos az, hogy a gyárosok és gazdák ezáltal több

terhet kénytelenek viselni, de a munkások és cselédek minősége javul. Nincs annyi elégedetlen léha, könnyelmű. A kivándorlás is apadt, mert senkisem akarja penzióképességét a kivándorlás folytán elveszteni. Igaz, hogy sokan vannak, kik nincsenek e törvényekkel megelégedve; egy része nem is helyesli a (self help barátjai), más részének pedig (a sociálisták) kevés.

E törvényekkel egyúttal a munkások megtanulják a takarékossgot, mert utaltatnak arra, hogy a penzió kivül a megélhetéshez szükségeseket maguk takarítsák meg.

Igen rövid idő óta léteznek e törvények, hogy a felmutatott eredmény után objektíve meg lehessen őket ítélni. De elég lehet nekünk az, hogy a németek már eddig is ennyit tudtak elérni, és az alsó néposztálynak meg kell győződnie arról, hogy az állam vele is törődik és hogy őt is az államnak a többivel egyenrangú gyermekének tekinti.

A sociális nyomor terjedésének meggátlására s enyhítésére a mindinkább sötétebben fenyegető veszedelem elhárítására célszerű prophylacticum az associatio szervezése, reformok megteremtésére, a társadalom által az állam védnöksége s pártfogása alatt Mily számos szövetkezet, egyesület, corporatio s különmüködő társulat létezik a külföldön s működik szép hatással, mint hitelszövetkezetek, biztosító egyesületek, előleg egyesületek, olcsó lakást építő egyesületek, munkás közművelődési egyesületek stb. stb.

Régóta s nagy számban léteznek kölcsönösségre alapított munkássegélyező egyesületek Svédországban, melyek áldásdús munkálkodást fejtenek ki és nagy-

ban elősegítik a munkás osztály jólétét s boldogságát. Az ily célú munkástársaságok Oroszországban is el vannak terjedve. 1890. december havában elfogadták Oroszországban azt a törvényt, a mely szerint minden gyárban segélypénztárnak kell lennie, a melyből a munkaképtelenné vált munkások, terhes asszonyok s olyan munkáscsaládok, a melyek tűz, víz, járvány stb. folytán kárt szenvedtek, segélyben részesültek. Egy másik törvényjavaslat a balesetekre vonatkozik. Lényeges a munkások művelődésének kérdése, népkönyvtárak s kaszinók létesítése.

A munkás épügy mint akármilyen más ember, sohasem tanút eleget, mindig van pótolni valója. De nem az iskolában, hanem gyakorlati úton kell tapasztalatokat szereznie.

Darányi Ignác földművelésügyi minister leiratot intézett Békésvármegyéhez, amelyben közli, hogy minden községben népkönyvtárt állít fel s az egyes községeknek, a népesség arányában, 50—125 frt segélyt ad a könyvtár létesítéséhez. A könyvtár ügyben különben a minister meleg jóakarátán kívül Lukács György főispán, a közművelődési egyesület elnöke is buzgólkodott. Ez az egyesület a népkönyvtárak szervezésével is foglalkozik.

Svájcban a munkások vasárnapi szórakoztatásáról külön e célra alakult egyesületek gondoskodnak. Ez igen fontos, hogy a vasárnap ne a tivornyának és dobzódásnak, de az üdülésnek s az erkölcsi haladásnak napjává váljék.

Népkönyvtárak létesítendőek nemcsak városokban, de falvakban is, mint azt Darányi Ignác földművelésügyi minister s Wlassics vallás- és közokta-

tásügyi minister már egyes helyeken keresztül is vitték. A kezdet szép, de még éppen csak kezdet, a társadalomnak is fel kell karolnia a népkönyvtárak ügyét, s azt anyagilag s erkölcsileg pártfogolva s előmozdítva. Ezen intézménynek fontos népnevelő s erkölcsjavító feladata s hatása van.

A haszonbérleti tanyarendszer, illetve latifundiukok egy részének bérbeadása s eladása munkások részére, a földművelő munkásokra nézve kiváló jelentőséggel bír.

Az ember a földnek gyermeke, mély és forró vonzalmat érez a föld iránt és ezen vágyát amennyire lehetséges, ki kell elégíteni, kell neki egy kis telket adni, mely az övé, vagy amelynek legalább gyümölcsseit élvezheti, amely fölötti tér és levegő csak az ő használatára áll rendelkezésül, hol szabadon mozoghat és élvezheti a természet áldásait.

Az agrár kérdést illetőleg is jelentékeny reformokra volna szükség. Kívánatos a domaniális földbirtokok egy részének parcellázása s nagyföldbirtokosoktól minden vidéken egy bizonyos rész megvétele az állam által, azon célból, hogyne parcellák olcsó bérbe adassanak földtulajdon felett nem rendelkezőknek, az alföldi megyékben, vagy olyanoknak eladassanak.

A házi ipar fejlesztése s támogatása az állam s privát szövetkezetek s egyesületek által az Alföldnek öntöző s vízlecsapoló csatornákkal való behálózása, közgabonarártárak fellállítása, hitelszövetkezetek létesítése, fogyasztási associatiók életbeléptetése, és a határral nem rendelkező községeknél birtok ki-sajátítás épügy kívánatos volna.

Darányi földművelésügyi minister, nem rég be-töltötte Bogojeván az újonnan alakított 45 telepet s ezzel e munkás colonizáció ügyét ismét hathatósan tovább fejlesztette, újabban 12,000 holdat szándéko-zik Darányi parcelláztatni munkás telepítési célokra.

A munkásoknak oly népipart kell kezükbe adni, melylyel az egész család foglalkozni képes s melyet az otthonmaradt nép akkor is hálás keresetképen űzhet, ha a családfő mezei munkát végez. Ilyen pél-dául a szalmafonás, fafaragás, szőnyegszövés stb.

A gazdasági ipar előmozdítása is rendkívül kí-vánatos volna, továbbá a házi ipar fejlesztése s párt-fogása az állam és a társadalom részéről, mint pl. a felföldön a szövőipar, az Alföldön a fűzfafonás, cirok-feldolgozása, szőnyegkészítés, szövés, sás, nád, gyé-kény s szalmafonás stb. felkarolása, illetve támoga-tása. A belterjesebb gazdálkodás előmozdítására is nagyobb gondot kellene fektetni az állam s a gaz-dáknak. Földműves iskolák felállítása, a földadó le-szállítása is feltétlenül eszközlendő.

Az 1898-ik évi költségvetés, mely a mezőgaz-dasági munkás és cselédügyről szól, Darányi minister megkezdett akciójának első sorban emberszeretettel áthatott voltát, a becsületes munkás iránt legjobb akarátát domborítja ki. E törvényjavaslatban a mun-kásokkal szemben űzött visszaélések eltiltása és megtorlása az intenció.

Darányi munkálkodásáról első helyen a mező-gazdasági munkások személyi hitelszükségletének kielégítésére szolgáló intézmények megteremtésére fölvelt százezer forintot kell kiemelnünk. A minister a költségvetés indokolásában elismeri azt, miszerint

a mezőgazdasági munkásnak jogosult panasza az, hogy olesó személyi hitele nincsen s ha nyári keresménye szükségletei fedezésére nem elegendő s ha a jólelkű állandó munkaadó ki nem segíti, kénytelen az aratásnál majdan szerzendő gabonáját előre eladni. A gazdasági munkásnak ez a helyzete a munkaadó és munkásra egyaránt káros. Az a munkás, a ki potom áron adja el a jövő évi keresményt, nem anyagilag veszít, de a reménytelenségben könnyelművé is lesz; a munkaadó meg csak felületes munkát s hiányos kötelességteljesedést várhat attól a munkástól, a kinek keresete már előre el van adva.

Az anyagi támogatás mellett figyelemmel van azonban a minister az értelmileg fejlett munkások morális és szellemi szükségleteire is, a midőn a jó gazdasági cselédek és jó munkások jutalmazására, népies fölolvasások rendezésére, munkás könyvtárak segélyezésére továbbá a munkásokkal helyes irányban foglalkozók tevékenységének támogatására 40000 forintot irányzott elő, ezzel is tanúságot téve a törvényhozásnak és a kormányzatnak a munkás osztályra fordított gondoskodásáról s hogy ily módon is hasson azon társadalmi okok elhárítására, melyek a gazdasági munkásokat eddig a bujtogatásokra fogékonyabbá tették.

A francia Bocher proponálta a nyilvános jótékony-ság hivatalának létesítését. Óhajtja, hogy a nyilvános jótékony-ság tárcája megállapitassék; a kiadásokat a fennforgó körülmények szerint kell megszabni.

Ha a tárca 200 milliót is elér, úgy az még harmada sem volna annak, a mit az évenkinti katonaság eltartása igényel.

A községeknek is hozzá kell járulni a munkások jólétének előmozdításához, így munkás lakások építésére ingyen vagy olcsón telkeket s egyéb kedvezményeket kellene rendelkezésére bocsátaniok, munkásmenházakat (teljesen elszegényedettek számára), dolgozóházakat, népfürdőket, népkönyvtárakat stb. kellene felállítaniuk.

A betegek, különösen a tüdővészések (tuberculotikusok) számára külön munkáskórházakat és szanatóriumokat kellene alapítani, hol a munkások egy része ingyen, más része igen csekély pénzköltségért részesülne gyógykezelés s ellátásban. Nagyobb mérvű fogyasztási egyletek létesítendőek, hol a munkások olcsó áron vásárolhatnák be éleltszükségeiket, eledelt, ruházatot, lakásberendezést stb. ezt az államnak kellene létesíteni és fenntartani, de mindennemű nyereszkeedés nélkül.

Tetemes számban alkotandók árvaházak az ország minden vidékén. Továbbá létesíteni kell, az erkölcsileg elzüllött egyének számára javító-intézeteket Néppaloták építendőek a nagyobb iparvárosokban, hol a munkások szabad ideikben (ünnepnapokon) érdekes előadásokban részesülhessenek.

A munkásosztályban legnagyobb a gyermekhalandóság. Ez virágkorát éli Békésmegyében, hol L,áng Lajos «Magyarország népességi statisztikája» című könyve szerint a gyermekhalandóság oly aggasztó mérvű, hogy ezer halálesetre 612 gyermekhalálozás s ezer születésre 485 gyermekhalálozás esik.

Ez a nyomor és szegénység hatása. Atrophia, bélhurut, görcsök, ezek a főhalálokok s ezeket a rossz

táplálkozás, az egészségtelen lakás stb. idézi elő leginkább.

Szükséges volna a tüdőgümőkóros munkások nyilvántartása, elhelyezése s gyógykezeltetése. A tuberkulózis a kisiparban úgyszólván a hivatás betegsége. A bécsi betegsegélyző pénztár egyesületének megjelent statistikája szerint határozottan áll, hogy az utolsó öt évben elhalt tagok halálokaiknak két harmada a tuberkulózis volt; viszony ez, mely iszonyú állapotokra a kis iparban utal. A statisztika továbbá azt mondja: «Mig 1885-ben az asztalosok mutatták fel a legtöbb halálesetet lélegzési szervek megbetegedése folytán, mai nap a szabók azok, kik majdnem 80 \$-al az első rangot foglalták el. Az egyesület összes fiókjában.

1891. 1893. 1894. 1895. 1896.

tuberkulózis következé-

ben elhalt ..... 504. 533. 612. 737. 683.

az elhaltak százalékban 62.9. 61.6. 64.7. 65.1 60.2.

Nagyon üdvös a munkásmenedékházak intéstitiója is, teljesen elszegényedett, keresetképtelen, beteges vagy nőtlen munkások számára. Nemrég keletkezett Stuttgartban egy munkásmenedékház, nőtlen munkások számára. A költségeket leginkább magánosok fedezték. Az épület 4 emeletes, áll 123 kényelmesen berendezett szobából, könyvtárterem, olvasószoba, ülés-, díszteremből, villamos világítással van ellátva, gőzzel fűtve és kert is tartozik hozzá tekepályával, torna-helyiséggel s uszodával. A munkások önképző köre 120000 márkával járult a költségek fedezéséhez. A szobák nagyon olcsók, 1.20, 1.60 márka lakbért kell hetenkint fizetni. Az ily intézmények által a nőtlen

munkást elvonhatjuk a rossz társaságtól, alkalom adatik nekik továbbá, hogy képezzék, műveljék magukat és rendes életmódhoz szokjanak. Az ily intézményeknek jelentékeny erkölcsművelő hatásuk van.

Munkás reconvalescensek számára kellene intézeteket alakítani, különösen szegény gyermekágyas nők részére. Továbbá kórházakat scrophulitikus gyermekek részére.

Szép célra irányuló institutiók a leánymentő intézetek (mint Svájcban «Mädchen-Rettungsanstalt») hol a leányok írni, olvasni, tornázni tanúinak, olvasnak, imádkoznak, varrnak, fonnak stb. Ezekbe elzülölt szülők leányai, vagy erkölcseleg romlott leányok vétetnek fel. Ily erkölcsvitató intézetek 10—20 éves fiúk számára is létesítendők, kik szintén nem részesülnek otthon semmi nevelésben, vagy pedig már erkölcseleg romlásnak indultak. A munkás gyermekek számára, kiknek szülői gyárba mennek kellene óvodákat létesíteni, hol azok napközben felügyeletben részesülnének.

Szép intézmény a magános nők otthona, oly munkásnők számára, kik elhagyatva vannak, kiknek nincs cselédjük s kik külön háztartást vezetni képtelenek.

Szervezni kellene háztartási tanfolyamokat ama munkásleányok számára, akiket a sors viszontagságai megakadályoznak abban, hogy otthon tanulják meg édes anyjuktól a házvezetés művészetét. Az első ily tanfolyamot Darmstadtban szervezték, hol 13—14 éves leánykák oktattatnak, kiknek szülői egész nap a gyárakba dolgoznak.

Célszerű és kívánatos nagyobb gyártelepek közelében (városokban különösen) munkásmenhelyek

(otthon-ok) felállítása, melyek népkonyhát, olvasó szobát és a munkaszünet számára tartózkodási helyiségeket tartalmaznak.

A bányamunkások viszonyait külön törvény által kell rendezni, hogy egészségök védve legyen és kellőleg biztosítva legyenek szerencsétlenségek ellen. A bányamunkások úgy is a legtöbb és legimminensebb veszélynek vannak kitéve s egészségök korán megy tönkre. Itt szent kötelesség mindenekelőtt a megélhetés feltételeit minél könnyebbekké tenni és gondoskodni arról, hogy a munkások s családjaik jövője biztosítva legyen.

A munkás-statisztika szervezése szinte fontos remédium, illetve az alapot nyújtja par excellence a reformok számára.

Hazánkban egy törvényt kontemplálnak az iránt, hogy a központi statisztikai hivatalban külön osztály létesüljön a munkásstatisztika vezetésére, de a többi statisztikai ágagnál önállóbb és szélesebb munkakörrel. Az új statisztika célja a gazdasági s szociális törvények alkotására való adatok rendszeres gyűjtése, feldolgozása s időnkint eszközlendő közzététele volna. Ezen új statisztikai szervezet költségét 120,000—150,000 fitra becsülik.

A munkások sorsának legtetemesebb javítása az által volna elérhető, ha úgy, mint Amerikában s Angliában is nagyobbára a munkások részesülnének az iparvállalatok tiszta nyereségében. A vállalkozót, ki tőkáját, szellemi képzettségét, idejét, szociális állását, stb. befekteti a vállalatba, kinek folytonos risicóval s bizonytalansággal kell számolni, kit a concurrencia erősen károsíthat vagy tönkretéhet,

kinek jövedelme a conjuncturáktól és egyéb folyton változó közgazdasági factoroktól függ, a vállalkozót, mindenesetre megilleti a tiszta hozadék orosz-lánrésze, de igazságos és opportunis volna, ha a munkások is részesülnének a tiszta hozadék egy bizonyos, a nyereséynek megfelelő s az üzem és üzlet fejlődésével vagy csökkenésével változó percentuációban. Oly államokban, hol gazdag és szilárd alapokra fektetett ipar létezik ez nagy áldozatok nélkül létesíthető s első sorban volna hivatva a munkásosztály boldogulásának és megelégedettségének, előmozdítására.

Rendkívüli súly fektetendő az olcsó s egészséges munkáslakások alkotására. Államnak s társadalomnak, községeknek s munkaadóknak arra kell törekedniük, hogy lehetőleg minden munkás olcsó s a modern követelményeknek megfelelő lakással láttassék el, s hogy a lehetőség nyújtassék minden takarékos s nagyobb keresetű munkásnak, saját otthonra szert tenni. Egyrészt a vállalkozási szellemet kell felvilágyozni ily házak építése céljából, másrészt az államnak s a községeknek áldozatokat is kell hozniok, hogy létesítessenek nagy számmal olcsó és egészséges munkás lakások. Mi vár a legtöbb mostani lakásban a lakosokra? Betegség és elzüllés, ott nincs boldogság, édes nyugalom az életért folytatott küzdelmek után, ott nincs napfény, megelégedettség és nemesebb gondolkodás.

A jó egészséges s kedves otthontól függ első sorban lakói physikai s erkölcsi gyarapodása vagy hanyatlása, itt rejlenek az erő, boldogság, a béke s tiszta erkölcsök, a szép családi élet gyökerei.

A szegényebb néposztály a lakbérért dolgozik egész éven át, össze kell adnia jövedelmének felét s mit látunk: nedves, sötét, túlszűfolt lakásokban tölti élete legnagyobb részét a szegény munkás ember. Az egészségügyi törvényünkben meg van ugyan határozva, hogy egy-egy lakásban, illetve szobában mennyi felnőtt embernek s gyermeknek szabad tartózkodnia, illetőleg egy-egy emberre mennyi minimális levegőnek kell jutnia.

Ezen szigorú szabályok sajnos csak papíron vannak meg. Ép ezért a munkáslakások ügyét egy külön sociális törvény által kell szervezni s rendezni, mely messzemenő kedvezményekben részesítvén a munkáslakásokat, azt eredményezné, hogy ily házak 100-ával s ezerével keletkeznének évenként s enyhítenék a lakásnyomort s előmozdítanák a munkások anyagi s erkölcsi jólétét.

Ezen törvényhozás számos teendője a munkásvédelem és népjólét érdekében csakis akkor lesz a maga teljességében kivehető, ha e célra egy a többi ministeriumokkal folytonos szerves összeköttetésben álló, esetleg a belügyministerium egy új osztályát képező munkahivatal állítatik fel sociál politikai ügyek elintézése s a munkásvéd institúciók előmozdítása végett oly organizációval, melynek hálóját kiterjeszkedik az egész országra, szálait mindenüvé egyesítőleg kiterjeszti, a munkásvédő törvény és a jótékonyági intézmények minden tényezőjét kezében összpontosítja és lankadatlanul kizárólag nemes feladatának szenteli tevékenységét. (Hasonló hivatalok léteznek Belgiumban, Ausztriában, 1896. január 1-től fogva Bécsben kapcsolatban a városi helytartósággal.)

Organizálni kell a nép életkövetelményeire vonatkozó kutatások rendszerét és eszközeit s ez legcélszerűbben elérhető a munkahivatal szervezése által. A munkás és munkastatisztikának, mely e hivatal egy osztályát képezné, nagy szerep jut a reformok terén. A munkás statisztika nálunk is már életbe léptetett, de még nagyon kezdetleges alakban. Nemcsak az legyen feladata az erre irányuló statisztikának, hogy adatokat gyűjtsön, hanem egyúttal foglalkoznia kell minden reformtörekvéssel, minden újítással, törvénnyel s ezek eredményeivel, erkölcsi és anyagi hatásával; a statisztikának kutatni kell azt is, mily mértékben alkalmazhatók a reformintézkedések, a nélkül, hogy a productiót megnehezítenők, meglassítanak, illetve a vállalkozókat túlságosan megterhelnék és a vállalkozási szellemet esetleg megbénítanak.

Itt is tekintettel kell lennie arra, hogy a vállalatok concurrenciaképessége és rentabilitása ne szenvedjen. A munkahivatalnak ki kell fürkésznie, hogy az egyes vidékeken és városokban iparközpontokban minők a megélhetési, a lakás és egészségügyi, a társadalmi, a közművelődési, a társadalmi viszonyok és erről alapos és kimerítő adatokat kell beszereznie. Továbbá azt is kell tanulmányoznia, hogy minő a munkabér, a munkaidő, figyelemmel kell kísérnie a női és gyermek munkások viszonyait, a munkások egészségi állapotát, különös tekintettel a ragadós betegségekre és tüdőgümőkóra.

A gyári és munkáshygiénának nagy szerep jutna a munkahivatal tevékenységi körében. Eddig ezen kérdés nagyon el volt hanyagolva, különösen hazánk-

ban. A munkások gyermekeire vonatkozólag is kell statisztikát vezetni, ezeknek betegségéről, halandóságáról.

Akkor látni fogjuk, mily óriási ott a halandóság a rossz táplálkozás és az egészségtelen lakások következtében. A fiatal munkásokról és munkásnőről külön statisztika vezetendő, hiszen tudjuk, mily sok fiatal munkás epileptikus, tüdő, szív, ideg és vérba-jokat kap a túlfeszített, továbbá az egészséget különösen károsító, vagy az éjjeli munka, vagy ismét a pihenés és szünet rövid időtartama folytán; mennyi megy tönkre, vagy válik nyomorékká, mert oly munkát bíztak reá, melynek veszélyeit ifjúsága következtében nem tudta eléggé megérteni, mennyi bal-eset történik, mert fiatal munkásra bíztatnak felelőségteljes, túlnehéz és veszélyes munkálatok.

A munkahivatalnak tanulmányoznia kell minden egyes iparágat, az üzem menetét, a gépek qualitását, a munka minőségét és ezen tanulmányok alapján ki kell dolgoznia minden egyes iparágra külön óvintézkedési rendszert, a munkások egészsége, életbiztonsága, testi épsége, az erkölcsök megőrzése stb. céljából.

Generalizálni itt nem lehet, itt specializálni kell a legkisebb részletekig. Minden ipari munkánál másféle veszedelmek merülnek fel, különböző tényezők működnek közre, különféleképen kell beosztani a munkásanyagot és a munkaidőt, különféleképen konstruálni a munkahelyiségeket és minden iparágnál különféle óv- és védintézkedéseket teremteni. Csak ekképen lesz lehetséges egy nagyszabású és tökéletes, feladatának teljességgel megfelelő munkahygiénia megalkotása.

A munkahivatalnak fel kell karolnia, továbbá a munkások gyermekeinek ügyét. Ellenőriznie kell, mily oktatásban részesülnek, kellő gondoskodás fordítottatik-e reájuk akkor is, midőn szülőik a gyárban dolgoznak; szükséges volna e célra külön menházakat létesíteni és nyáron külön iskolákat, hol a nyári szünet alatt egy-két óráig naponta, meg nem erőltető és hasznos praktikus tanításban, mint kézi munka-oktatásban részesülnének a munkás gyermekek.

A munkások hitelviszonyaival is kell foglalkoznia a munkahivatalnak. Ellenőriznie kell a munkáslakások ügyét. Szerveznie kell munkásházakat építő szövetkezeteket, buzdítólag hatni a társadalomra ezen kérdésben és elősegíteni az építkezési vállalkozó szellemet, ellenőriznie kell a már meglevő munkástelepeket, azok egészségi, erkölcsi és közművelődési viszonyait, evidenciában kell tartania a munkásnegyedek viszonyait a városok fejlődését, a telkek árát, ezek emelkedését vagy csökkenését, a lakbér fluktuálását, szóval mindent a mi a munkáslakásokat érinti. A munkáslakás törvény szigorú betartása, keresztülvitele, intenczióinak megvalósítása, szintén ellenőrzés és alkotás szempontjából hatáskörébe tartozik a munkahivatalnak. így azután elérhető az, hogy nagy számmal fognak keletkezni olcsó és egészséges munkáslakások hazánk minden részében és vidékén.

A munkahivatalnak az egész biztosítási ügyet is fel kell karolnia hatáskörébe. Az erre vonatkozó statisztikát és intézmények működését össze kell állítania, hogy azután kidolgozhassa a minderre kiterjedő biztosítási törvényhozást. Nagy súlyt kell fek-

tetnie továbbá a munkaközvetítés ellenőrzésére, a kereset képtelenek és munkanélküliek nyilvántartására.

Mindezen tevékenységében igénybe kell vennie a társadalom áldozatkészségét is. A társadalomhoz fordulhat gyűjtéseket kezdeményezve és enquéteket, congressusokat rendezve. Az összegyűjtött és feldolgozott anyagból pedig törekednie kell a munkásvédőtörvényhozás teljes kiegészítéséhez hozzájárulni a meglevő törvények módosítása és még hiányzó intézkedések rendszeres és alapos kidolgozása által. így azután oly törvényhozást alkothatunk, mely ritkítani fogja párját, mely hazánk és nemzetünk szelleméhez híven a jog és szabadság alapján állva, megteremteni lesz hivatva a béke és jólét állapotát. így azután feltűzhetjük nemzetünk valódi erkölcsi kulturhaladási lobogóját a civilizáció legmagasabb hegyormaira.

A munkáslakás kérdésre vonatkozólag örömmel konstatálhatom, hogy azon mozgalom, melyet 1894-ben megindítottam a munkáslakásreform ügyében, hazánk sajtója és hivatásának magaslatán álló kormánya által erélyesen támogatva, mindinkább tért hódított magának. Én a bordeauxi és brüsseli congressusokon azon nézetemnek adtam kifejezést, hogy ezen rendkívüli fontosságú sociális és társadalompolitikai kérdés sikeres megoldása csakis egy e tárgyra vonatkozó s azt minden mozzanatában és részleteiben teljesen felkaroló és átható speciális törvény által lesz lehetséges. A congressusok helyeselték ebbeli nézetemet és én 1895-ben felterjesztettem kormányunknak egy törvényjavaslatot a munkáslakásokról. Ezen kérdés

nagyhorderejű és jelentőségű nemcsak közgazdasági és közegészségügyi, de a mint már előbb jeleztem sociálpolitikai és erkölcsi szempontból is. James Hole hírneves angol író mondotta már: «As the home, so the people», a milyen a lakás, olyan a nép. Hasonlólag nyilatkoztak lord Beaconsfield, Jnles Simon, Jules Siegfried és mások s utóbbi egyik nyilatkozatában a lakásügyet a társadalompolitikai kérdések elsőjének minősítette: «La question du logement est la premiere des questions sociales.»

Az államnak bizonyos messzemenő és mélyreható kedvezményekben kell a munkáslakásokat részesíteni, hogy ekkép egyrészt a vállalkozási szellemet e térre terelje, másrészt közelebb hozza egymáshoz a különféle társadalmi osztályokat. A munkáslakások nagysága, minősége, a lakbér szintén megállapítandó speciális törvény által, hogy eme nemes intézmény kellőleg védve és jellege biztosítva legyen.

Egy más igen kiváló fontosságú probléma a munkaközvetítés. Egyrészt a munkások és munkanélküliek nyilvántartása, másrészt a munkanélküliség lehetséges megszorítása által, szintén sok nyomor enyhítése és existencia megmentése lesz kivihető. A munkaközvetítés szerepelni fog mint iparfejlesztő és mezőgazdasági munkás viszonyainkat is tetemesen javító intézmény. Számos vidéken munkásfölösleg, más helyeken ismét munkáshiány észlelhető, továbbá vannak egyes iparágak, melyek bizonyos időben vagy évszakokban több vagy kevesebb munkással dolgoznak vagy teljesen szünetelnek, vannak esetek, hol egyes munkások egészségi szempontból kénytelenek foglalkozásukat feladni, erre vonatkozólag praeventiv

intézkedés igen szükséges volna, mely szerint bizonyos betegségekben szenvedők, bizonyos e törvényben megnevezett munkákra ne alkalmaztassanak. Mind-ezen esetekben a munkaközvetítésnek nagy és üdvös szereplés volna osztályrésze.

A munkaközvetítés tehát nemcsak közgazdasági, de a munkások egészségi szempontjából is rendkívül fontos. így lesz lehetséges mindenkit egészségi állapotának megfelelő munkához juttatni és az egészségükben már nem egészen épek számára oly munkát szerezni, mely nem vonja maga után az egészség teljes megromlását így sok ember életét megmenthetjük, sok nyomor fejlődését megghiúsíthatjuk. A munkaközvetítésre vonatkozó törvényjavaslatot 1898. évben terjesztettem fel illetékes helyen, ezenkívül még egy javaslatot adtam be kormányunknak a munkások testi épségének és egészségének megvédése céljából, mely első sorban a gyermek és női, továbbá az éjjeli munka szabályozására contemplál reformokat, másrészt az egészség és testi épség megvédését illető óvintézkedéseket hoz javaslatba.

Igen fontos volna a tüdővész terjedésének meggátlása céljából a praeventiv intézkedés, illetve a gümőkóros családból származott gümőkóros gyanús egyének nyilvántartása és gyógykezeltetése, hiszen tudjuk, hogy ily módon sok ezer ember volna megmenthető, mert sok esetben meggátolható a tüdővész kitörése, illetőleg az inficiálás veszélyes hatása, vagy az örökölt hajlam leküzdhető, sőt a baj maga legelső stádiumában gyógyítható is. Leginkább a városokban és az ipari munkásoknál volna szükség ilyenmű higiénikus intézkedésekre s azután a betegsegélyző

pénztárak részéről eszközrendő rendszeres és következetes gyógykezelésre.

Ezen eljárás folytán megakadályozható lesz nagy mértékben a keresetképtelenség terjedése, a mi ismét közgazdasági és társadalompolitikai szempontból kiváló jelentőségű. Azon törvényjavaslat, melyet 1898-ban beadtam a belügyi kormánynak a tüdővész megszorítására vonatkozólag, az itt kifejtett elveket tartalmazza. Ideje van már, hogy gátat vessünk hazánkban a tüdőgümőkór terjedése ellen, mely hazánk lakosságának nagy részét elsodorja. A munkaerő bénítása elsősorban a közgazdasági élet fejlődését akasztja meg. Közegészségügyi, erkölcspolitikai és szociális szempontból is egyaránt szükséges ott ragadni meg a bajt, orvoslás végett, illetőleg terjedésének talaját ott szorítani a legszűkebb határok közé, hol e pusztító betegség a legkedvezőbb viszonyokat találja s a hol a legtöbb áldozatát szedi, a munkásosztályban. És ez egész természetes, hogy ott pusztít leginkább, hiszen kevés van köztük azon alkalomban, hogy jól táplálkozassékj hogy egészséges, az anyagi és erkölcsi követelményeknek megfelelő lakása, otthona lehessen, hol valóban kipihenhetné magát a nap fáradalmai után, hol a családi élet virulhatna a maga szeplőtlen tisztaságában és erkölcsnemesítő hivatásában.

Meg kell itt emlékezni az úgynevezett hivatási betegségekről is, melyek egyes iparágaknál a munkások nagy részének egészségét aláássák. Kártékony hatással van az egészségre a különféle por, mely munka közben fejlődik, mint dohány, kő, fa, szén, fémpor. Az úgynevezett ipari mérgek közt legpusztítóbb hatást gyakorolják a phosphor, ólom, cín-,

higany, arzénikum, chlór, antimon, salétrom, cyan, sósav, szénsav, szénoxyd, benzol, pyridin, anilin, nitrobenzol, terpentinolaj stb.

Veszedelemes foglalkozások: üveggyártás, agyagipar, bronzé és tükörgyártás, izzó lámpák előállítása, aranyozás, ezüstözés, gyufagyártás, köszörülés, szóda, chlórmész, ólomcukor, kaucsuk, kénsav, ultramarin, nitrált anyagok gyártása, továbbá kártékony hatású és veszélyes munka a szövődékekben, szövetgyárakban, kohókban, üveghutákban, fémöntődékekben, gépházak és kazánhelyiségekben, téglá, porcellángyárakban, vasöntődékekben, szárító helyiségekben, malmokban stb. való foglalkozás.

Minderre vonatkozólag külön óvintézkedések útján kell a munkások egészségét és testi épségét megőrizni és egyes meghatározott iparágaknál a munkaadóknak kárpótlással szavatolnia kell a munkás egészségére vonatkozólag, ha az kárt szenvedne, az ártalmas munka következtében. Ez is külön törvények által szabályozandó.

Mindezen reformok képesek lesznek helyreállítani a társadalmi és közgazdasági egyensúlyt javítani és nemesbíteni az erkölcsöket, fokozni és fejleszteni a physikai és ethikai erő tőkét a nemzetünknek és szeretett hazánkknak. S meglátjuk majd, hogy a munkásosztály nem lesz többé az elégedetlenség fészke és ápolója és a cosmopolitismus híve, de szilárd védbástyája lesz a belső békének, hatalmas tényezője a közművelődés fellendülésének s zászlóvivője a nemzeti eszméknek!

Így felderül majd, fel kell derülnie egy új korszak ragyogó napjának, mely fényével elárasztja a

jövőt; így egyesült erővel népünket, nemzetünket, saját magunkat közelebb hozzuk azon nagy végezel felé, mely az örök keresztyén ideálban már évezredek előtt nyert kifejezést: hogy az egész ország, a nemzet egy családdá tömörüljön.

Fel és előre hát e fejlődési eszme megvalósításához! S ha életbe léptek mind e reformok, aggódásunk mint tűnő árnyék leszáll majd a feledés tengerébe s mind a sociális rémképek szét foszladoznak mint egy nehéz, de elmúlt álom!

Elvtársak! Fel a munkára!

Költözés — más világba.

Írta: STROMP LÁSZLÓ

Ha beköszönt az ősz s a mezők virágja, erdők sűrű lombja hervadásnak indul: elnémul a berek meg az eresz alja s a dalos madárka elszáll messze, messze, melegebb hazába. Hát a lélek ugyan hová, merre költözik, a mikor a testi életre is ráfuvall az — őszi szél? . . Vájjon van-e számára is — két haza ?. Avagy elmúlik, miként a hang, midőn a hangszer, a test, összetörött?

A materialismus legalább, kezdettől fel korunkig tényleg a léleknek a testtel való teljes megszűntét hirdeti. Már a híres abderai «nevető» bölcész, Demokritosz, öt évszázzal Krisztus előtt tanította, hogy test és lélek csak atomkomplexumok, akár a kő, a fű, a levegő; egyesülve ugyan egy élő szervezetet alkotnak, a melynek neve ember; de ez ember csak addig létezik, a míg amaz atomok összetartanak: ám hulljanak szét, a mi a halállal meg is történik s nincs többé sem ember, sem test, sem lélek, csak anyagatom, a mely ott kavarg s lökdösi egymást a végtelen űrben, míg valahol ismét valami testté vagy

szervezetté összeverődik... Az individuális, az egyéni lét tehát a halállal végleg megszűnik s egy későbbi bölcselő, a híres Epikurosz szerint épen az a vigasztaló, mert bizonyos lévén — úgymond — hogy a halál után nem létezünk, nincs ok félni a Hadestől.

És a materialismus, tekintse bár a lelket a testtel egyazonos lényegű atomcomplexumnak, avagy a régi stoa bölcsélet felfogása módjára a testet, mint anyagot mozgató, de tőle elválaszthatlan s vele egy-lényegű erőnek, a mint ezt a XVIII. század francia encyklopaedistái s századunkban a «Kraft und Stoff» bölcselő iskolája tanítja: önmagához mindig s mindenütt teljes következetesen hirdeti, hogy a halál teljes megsemmisülés; illetőleg, hogy minden változás között és mögött egyedül változatlan az anyag; ebből lett minden, ezzé lesz minden. Csak kerüljön ki aztán e bölcselmi tan az életbe, a hol a tömeg nem philosophál, hanem a létért való küzdelmet éli, a hol nincs, érzék, sem megfelelő előműveltség az anyag felett való akadémius speculációkhoz, hanem veszik a dolgot, a mint hallják, azon érzéki jelentésében: s megterem nyomban az élvvágyó jelszó: «egyél, igyál, mulass, holtod után nincs élvezet»; s a hol ez elv akadályokba ütközik, ott megterem a legborzasztóbb vadállat, a homo bestia, melynek oly megrázó élettani rajzát olvashatjuk a nagy Zola «L'Assomoir,» «La bete humaine» s egyéb társadalmi regényeiben.

Miként egyik tojás a másikhoz, úgy hasonlít a materialismus felfogásához a modern pessimismus, a melynek ragyogó, szinte megvesztegető dialektikájú szószólója Schopenhauer. E tan szerint a tudat, a

melyben lelki életünk megnyilatkozik, csupán csak «a szerves élet származéka és eredménye»; tehát miként a hang a hangszerrel, támad és múlik a testi szervezettel, a mely maga is, mindennel, a mi közöttünk, felettünk, bennünk mozog, létez és él, nem egyéb, mint csupán időbeli jelensége az örök magánvaló akaratnak . . . Mert a világ lényege szerint akarat; a mi jelenség, tehát az egész világ mint jelenség, pusztán képzet, a mi képzetünk. (1. főművét: «Die Welt als Wille und Vorstellung.») Ily értelemben a halál csupán az «időbeli jelenségeknek időbeli vége, mihelyt azonban az időt elvonjuk, semmiféle vég nincs többé s e szónak megszűnt minden értelemmei (1. Schopenhauer «A halálról» című értekezését a «Philosophiai írók tára» II. kötetében. Budapest, 1892. 30 l.). Amaz akarat alatt nem kell egy subjectiv erkölcsi akaratot, hanem egy objectiv, öntudatlan elvet értenünk, a mely magától működik, mint pl. a nehézkedés törvénye; mondhatnók, a Jét anyagi törvénye az, a melyen a jelenségvilág rendje alapú. Ép ezért az akarat közelebbről «akarat az élethez,» a mely meg van az egyedben úgy, mint a fajban; amabban, mint «félelem az éhséggel és halállal szemben,» ebben, mint «nemi ösztön és az ivadékért való szenvedélyes gondoskodás.» Jellemző azonban, hogy míg ez akarat az egyedben mint a haláltól való félelem nyilatkozik meg, addig a természet e félelmet éppen nem ismeri, mert neki az egyed csak a faj szempontjából fontos; s innen a kirívó ellentét, «fösvénysége között, midőn az egyednek felszereléséről van szó s pazarsága között, midőn a faj érdeke forog kérdésben.» Mit neki egy a partra

vetődött hal elpusztulása, avagy egy fa kidőlte, a midőn minden egyes halból avagy fából évenként ezer meg ezer ikrát és rügyet támaszt? . . . S mit neki egy ember, midőn nemzedékek egész sorát támasztja nyomában? . . . Nem is az egyed él valójában, (hiszen ez — láttuk — «jelenség») hanem az egyedek végtelen sorozatában a faj. S a mi évezredek keresztül meghalt, az nem a magánvaló volt, hanem ennek megannyi konkrét létalakja. «Nézzetek csak szét, tekintsétek például kutyákat, mily jókedvű, mily nyugodt. Sok ezer kutyának kellett meghalnia, míg ő rá került a sor, hogy élhessen. De ama sok ezernek pusztulása nem érintette a kutya (plátói) eszméjét, az a sok meghalás legkevésbé sem zavarta azt. Ezért áll itt a kutya oly frissen és mintegy ősi erőben, mintha ez volna legelső napja s a legutolsó rá nézve soha el sem is következnek; szemeiből pedig a benne lakozó elpusztulhatlan elv villan felénk.» «Hát mi halt meg évezredek keresztül?» — kérdehetnők Schopenhauerrel (i. h. 30 l.j — s a felelet rá az, hogy a kutya nem, soha; csak mindig «egy» kutya ... Mi marad meg hát a halál után? — A faj. — Hát az egyed? Az elpusztul. Egész valójában? Nem; mert megmarad belőle az, a mi neki való lényegét alkotta s a melyet ő is tovább plántált, t. i. az «akarat»; de igenis elpusztul az öntudat, a mely, mint a szervezet funkciója, pusztán a világhoz, mint képzethez, tehát a jelenséghez tartozik, s evvel együtt végét is éri. A halál tehát — Schopenhauer szerint — csupán a megismerő tudatot, a lelket éri; de a faj szempontjából éppen annyi az, mint az egyed szempontjából az álom. Ez alapon «ha az

emberek sürgését, forgását tiszta tárgyilagossággal, kedvező pillanatokban (midőn t. i. a tér és idő sokszorozó üvegeinek működése pillanatnyilag félbeszakad) vesszük szemügyre, önkénytelenül is azon intuitív meggyőződésre jutunk, hogy az nemcsak mindig egy és ugyanaz, hanem hogy a mostani nemzedék, igaz veleje és lényege szerint, állományilag teljesen egyazonos mindenikkel, amelyelőtte létezett» (i. h. 52. 1.) Ily értelemben én, a ki most «vagyok,» csak annyiban «leszek,» a mennyiben mindig «voltam» is . . . Ilyforma hangulat ömlik el Petőfi következő költeményén:

«Halhatatlan a lélek, hiszem,
De más világba nem megy át,
Csak itt lenn a földön marad,
A földön él és vándorol.
Többek közt — én emlékezem —
Rómában Cassius valék,
Helvécziában Tell Vilmos,
Parisban Desmoulins Kamill . . .
Itt is leszek tán valami.»

Ilyformán szerepelteti Madách falansteri tudósa is az «Ember tragédiája» című halhatatlan művében (tizenkettedik szín) Luthert, Cassiust, Platót, Michel Angélót, mint numerizált gyármunkásokat s ezekben mint fajtypusokat, a melyek a speciestek végtelen sorában újból és újból felbukkannak; s általában az egész drámai költemény különböző Ádám — illetőleg Éva — alakjaiban (a faraóban s a rabszolganőben; Miltiadesben avagy Keplerben s nejeikben; Sergio-lusban s Júliában; Tankrédben és Izaurában; Dantonban s az ifjú royalista mágnás nővérében; avagy a megtört aggastyánban s a toweri kis leányban, a

phalansteri anyában vagy az eszkimó nevében) mint speciosekben a férfiember és a nőember fajtypusát s a faj fennmaradásának nagy gondolata az, a mely Ádámot végül a szikláról való leugrástól visszatartja.

Schopenhauer szerint tehát egyéniségünknek a halál alkalmával való elveszte csak látszólagos veszteség; holott nyereségnek volna az tekintendő, mert a halálban megszabadulunk attól, a mi csak jelenség, s így lényegünket nem képezi. A ki az élet való lényét így fogja fel, az Schopenhauer szerint «nem kér halhatatlanságot; szívesen akar igazán meghalni s nem csak látszólag; a létről, a melyet mi ismerünk, szívesen lemond, bárha a mit annak fejében, a halálban nyerünk, semmi a mi szemünkben, mert létünk arra vonatkoztatva semmi.» íme így hajózik be végeredményben a Schopenhauer pessimismusa, a buddhista «Nirvána» fekete öblébe s lesz a nyugat keresztény kultúrájának mezején a buddhiztikus bölcsélet veszedelmes szószólójává . . . S hogy mily sikerrel, mutatja az, hogy már Parisban például két buddhista templom létezik.

Materialismus, pessimismus bölcselő iskolái egyáltalán nem alkalmasak arra, hogy a lelket sorsa felől megnyugtassák; ellenkezőleg, a nyersebb vagy betegesebb lelket könnyen a vallási vagy erkölcsi nihilismusba (Nirvána, anarchia) sodorják, a neme-sebb lelket pedig a kétségbeesés örvényébe taszítják. Mert a léleknek szűk e lét határa s sejtelmével folyton a végtelent fürkészi. Ez érzelenek szinte megdöbbentő drámai erővel ad kifejezést a mi nagy bölcselő költőnk, Vajda János, az «Állatkertben»

című fenséges költeményében, s nem tudom megállani, hogy ezt itt ne közöljem.

«Szűk palotáddal szemben meg-megállva
 Elnézem olykor szenvedésedet
 Állatvilág nemes fogoly királya,
 A mint szabadulásod keresed.
 Jársz, kelsz, forogsz, alá-fel szakadatlan
 Fürkészsze egyre a nyílásokon,
 Mint befogott ló a száraz malomban,
 Nem tudva megnyugodni sorsodon.
 Vigasztalódjál: itt e földi létben
 Megannyi élő, mind rabok vagyunk,
 Mint neked itt a vég, nekünk meg éppen
 A végtelenség gyötri bús agyunk,
 Gyorsabban, mint te ádáz börtönödnék
 Rázod kérlelhetetlen rácsait,
 Képzelmünk rezgő szárnyai verődnek
 A halovány tejút határáig,
 Sőt még azontúl, messze, mondhatatlan
 Távolságok felé röppenve el
 S kérdéseinkre, hol a vég: azokban
 Kétségbeejtő némaság felel.
 És mégis, tudva bár, hogy mind hiába,
 Elátkozott lélekként, hittelen,
 Rémtelt, örök, siket, vak éjszakába
 Űz, hajt a kétely, fojtó sejtelem,
 Míg mindenütt szédületes örvényszél
 Ásít felénk ijesztve: ne tovább!
 Lelkünknek ím, lát'd a te rekeszednél
 Nem tágasabb a véghetlen világ . . .»

Nem, a lélek sohasem nyughatik; jár, kel, forog, fürkészsze szüntelen s ha a materialismus és a pessimismus meg nem nyugtatja, hát talán megnyugtatja az idealismus, az optimismus . . . Avagy nincsen-e joga a mindenségnek s ezzel együtt önmaga-

nak kérdését a szellemi oldalról is vizsgálni, épúgy, mint ezt anyagi oldalról a materializmus teszi?

Megkísértette ezt is s ez idealistikus iránynak legkiválóbb képviselője az újkor bölcselei közt a sokaktól megvetett, sőt utált, másoktól viszont szinte emberi mértéken felül magasztalt, az «istenitas» (Novalis), a «szent» (Schleiermacher) Spinoza. A mi valóban létezik, a magánvaló, minden dolgok örök változatlan substantiája, a természeti s szelleméletnek egyaránt örök alapja és lényege: az — Isten. Nem az az Isten, a kit a keresztyén vallás imád, mert hiszen ez a világot teremtő személyes intelligencia, hanem az az Isten, a kit Spinoza egyúttal «természet»-nek is nevez, mint a melynek az nem teremtője, mert lényege.

«Természet,» «isten» tehát csak nevek, kifejezésére az önmagában egy, örök, végtelen és szabad (mert nem korlátolt) magánvalónak, mely (vagy ki, az Éiindegy) a mi értelmünknek a kiterjedés és a gondolkodás kettős tulajdonságaiban jelen meg, de csak a mi értelmünknek, mert hogy magára bir-e tulajdonságokkal s hánynyal: azt nem tudhatjuk. Mint mikor a szem, ha sík lapra néz, a melyre fény esik, ezt mindig fehérnek látja; avagy sárga vagy kék üvegen át a tárgyi világot sárgának vagy kéknek szemléli: úgy látja értelmünk is a magában láthatatlan magánvalót a kiterjedés és gondolkodás attribútumaiban, a melyeket azonban, jegyezzük meg jól, ő visz a magánvalóra, mint tulajdonítmányokat. E két attribútum, a melyek gyökerükben azonosak, képezi

már most a különféle létalakok alapját anyagi, szellemi téren egyaránt; s e létalakok: anyagi téren a különféle konkrét dolgok (corpora) szellemi téren pedig az ideák, mely utóbbiaknak mintegy testi kifejezései a szók s a beszéd. E létalakok, vagy létmódok (módi) alapja tehát nem istenben, de bennünk van; pusztá imaginatio az, a melynél fogva a konkrét dolgokat s eszméket, vagy ezeknek individualisatióit, a testeket s a lelkeket valóban létezőknek gondoljuk: holott azok az örökkévalóság szempontjából (sub specie aeternitatis) csak hullámok a lét végtelen tengerén ; hullám hullám után jön s megy, tornyosul s elsimul, támad s múlik örökös változatban: csak egy van, a mely soha sem változik, a tenger; s ez maga az universttm, a természet, az Isten . . .

Ezen idealistikus pantheismus álláspontjáról a lélek is csak egy ily hullám az Universum óceánján, a melynek rendeltetése támadni s — elmerülni; s a lélek halhatatlansága sem at individuális továbbélésben áll, hanem e halhatatlanságát a lélek elérte akkor, a midőn e hullám voltának tudatára jutva, az intuitio egy isteni percében elmerül az Universumban s ez által a végesség közepette egy pillanat alatt a végtelennel összeolvadott, az istennel egygyé, istenné lett . . . E pantheistikus sejtelem ihlette a Gőthe Faust doktorának lelkét is abban az erdei jelenetben, a hol Margit iránti szerelmének teljes tudatára jut s mintegy átlényegülve mindenben az istenséget öleli magához; mely érzelmet Mefisztó így gúnyolja ki:

«Óh föld feletti nagy szerencse!
Éj harmatában, szirten fekvé
Eget s földet ölelni kéjjel,

Magát istenné fújni széjjel,
 Ihletten túrni a föld velejét fel,
 Bírni a hát nap termő erejével
 Nagyot élvezni és nem tudni, hogy mi?
 Kéjáradón a mindenségbe folyni
 S kiszállva minden földiségből
 Az intuitio egéről . . .
 Hasra esni végül ...»

(Dóci ford. Pest 1873. 148. 1.)

Az ördög valóban jól szatirizált Mert hiszen mi bűvös, mi csodás tan is az, a melynek minden, minden, kezdve az élettelen kőtől, fel az öntudatos szellemig, csak egy-egy hullámverése annak az örök isteninek, a mely maga él csak s a melynek végtelenül ringó ölen belül a lélek egyéni élete is csak imagináció, csalóka tünemény, elfoszló álmom . . . Ily értelemben mondja Calderon bölcselő királya («Az élet álmom» ez. színművében, ford. Győry Vilmos. Pest 1870. 52. 1.) hű emberéhez:

«Hisz itt e földi létben, óh Clotaldo
 Az élő mind úgyis csak álmodik . . .»

s ily értelemben elmélkedik a színmű hőse, a vadonban nevelt trónörökös is (106— 107. 1.):

Álmodja a király, hogy ő király
 S a míg ez a csalódás tart, parancsol,
 Rendel, kormányoz és uralkodik.
 De mind e hódolást, mely környezi
 Szétszórja a szeleknek szárnyain
 — Hamura változtatva — a halál...
 Álmodja a gazdag dús kincseit,
 A mik csak újabb aggodalmat adnak;
 Álmodja a szegény, hogy szenvedő
 Kínos szegénység és nyomor között;
 És álmodik, ki emelkedni kezd;

És álmodik, ki fárad, küzd, eped;
 És álmodik, ki sért vagy bosszút áll...
 Egyszóval minden ember a világon,
 Azt, a mi, minden úgy álmodja csak
 Habár ez álomról sejtelve sincs.
 Mi is tehát az élet? Kábaság.
 Mi is tehát az élet? Képzelőds,
 Egy eltűnő árny, pusztá költemény,
 S ben még a legfőbb jó is oly csekély,
 Holott a teljes élet is csak álom,
 És még az álmok is álmok csupán!»

Lám, t. hallgatóim, tán nem is gondolnak arra,
 hogy most, a midőn azt vélik, hogy engem hallgat-
 nak, álmodnak; s magam, midőn önökhöz az álomról
 beszélek, szintén csak álmodom . . . Csodás, különös
 egy gondolat! S valóban ha ez az élet csak ennyi-
 ben állna, akkor igaza volna Montesquieunek, a ki
 midőn egy mosolyogni látszó halott ravatalánál egy
 elméncz azt kérdezte tőle: «Ugyan mi felett moso-
 lyoghat e halott?» — azt felelte, hogy «az élők felett.»

*

Nem, a lélek e pantheistikus bűvkörben egészen
 boldog nem tud lenni sehogy! Az a csodálatos «én»
 tudat, a mely épp oly rejtelmes, épp oly megfogha-
 tatlan, mint Isten léte maga, nem tud lemondani,
 nem képes önmagát megtagadni, hanem keres, kutat,
 fürkészi ősforrását, czélját; s e tépelődésében a tra-
 gikumig emelkedik ott, a hol épen a testi élet végé-
 nek közeledtét érzi ... Ki ne ismerné Vajda Jánosnak
 halálos ágyán írt «Hosszú éjjel» című utolsó költe-
 ményét, a mely befejezhetlenségében is oly megrázó
 erővel tanúskodik a lélek e nagy tusakodása mellett:

«Oh te csodás, dicső természet!
 Érthetlen földi hangyaésznek, —
 Méhedbe látni lehetetlen,
 De ép ez úzi, hajtja lelkem.
 Bánt a homály és nem hagy békét,
 Keresni a dolgoknak végét,
 Ha túl a szent, a szűzi fátylon
 Lehetne még valamit látnom,
 Amit nem látott még a többi
 Halandó, tépelődő földi,
 Ha már nem is érthetlek téged:
 De mi vagyok én? Mi a lélek? . . .
 Óh, mert közéig ép a nagy óra;
 Már készülődik búcsúszóra,
 Testből a lélek válni készül,
 Mind kard kiröppen hüvelyéből ...»

Nem, a lélek a pantheismus bűvkörében meg nem nyugodhatik, hanem keres, kutat, fürkészi ősforrását, célját — s ezt csakis az individuális, a személyes halhatatlanságban lelheti fel, mert lényegének egyedül ez felel meg:

Igy szólalt meg egykor a nagy Szókratészben, mint az a csodálatos, titkos benső «daimonion,» amelynek erejével ő oly végtelen nyugalommal ürité ki a méregpoharat.¹ így szólalt meg Szókratész nagy tanítványában, Plátóban, az emberiség e legnagyobb idealista bölcselőjében, aki gyönyörű «Phaidon»-jában oly törhetlen meggyőződéssel bizonyítgatja a lélek halhatatlanságát. így szólalt meg egy Leibnitzban, a bölcselő gondolkodás e héroszában, aki minden egyes lélekben egy-egy örökkévaló «mónaszt,» «a

¹ Lásd szerzőnek ugyancsak a «Protestáns Esték» III. ciklusában «Szókratész» c. a. tartott s e kötetben más helyen közölt felolvasását.

maga nemében egy-egy kis Istent látott. S így szólalt meg a legújabbkori bölcselet nagy mesterében, Kantban, akinek bölcseleti tana szerint Isten s a szabadság eszméi mellett a lélek individuális értelem-ben vett halhatatlansága azon harmadik oszlop, amelyen az egész erkölcsi világrend fenséges boltozata nyugszik!

Íme, t. hallgatóim, a lélek halhatatlanságának nagy problémája a philosophiában, néhány fővonásban megrajzolva, tanúságul, hogy a bölcselet mindig és mindenütt foglalkozott annak megfejtésével. Valóban jól monda Szókratész, hogy a philosophia «a halállal való foglalkozás.» Az állatot e kérdés nem bántja, mert nincs gondolkozó lelke. De az embert épen a lélek kényszeríti rá, hogy sorsával, mely mögött nagy kérdőjelként ott áll a halál, állandóan foglalkozzék. Azért ott kísért e probléma minden bölcseleti rendszerben, minden philosophus s minden gondolkozó ember elméjében s el sem is válik tőlünk, míg csak gondolkozni képesek leszünk. — És épen a tény, hogy e kérdés minden philosophust, még azt is, aki a lélek individuális továbbélését tagadja, oly élénken foglalkoztat: kell, hogy komoly megfontolásra késztsen s arra a meggyőződésre vezessen, hogy e tépelődésnek, e kutatásnak egy magasabb, egy a földi sphaerán túlemelkedő sejtelemben van az alapja.

Ámde képes-e a philosophia arra, hogy e nagy problémát valamikor megfejtesse? Mi azt hiszszük, hogy nem és sohasem. Mert ehhez előbb az kellene, hogy tudományosan megtudjuk határozni, mi a lélek magára? Ez pedig oly kérdés, amelyre a nagy némst természettudóssal, Du Bois Raymunddal csak azt

felelhetjük, hogy «Ignorabimus!» (1. «Über die Grenzen des Naturerkennens» és «Di sieben Weltráthsel» c. műveit, Lipcse 1882.) Beszélünk a villamosságról, ellessük törvényeit, felhasználjuk csodás erejét: de nem tudjuk, mi ő magában . . . Vájjon, ha az anyagnak ez egy létmódjával sem tudunk tisztába jönni: eljön-e annak ideje, hogy bizton megmondhassuk, mi a lélek? Mikor Plató is erre a kérdésre csak mythológiákkal tudott felelni s mikor Kant is kénytelen a becsületes bölcslő őszinte nyíltságával beismerni, hogy a lélek való lényét s halhatatlanságát, az értelem, melynek határai a végességhez vannak szabva megfejteni, bebizonyítani, de letagadni, megcáfolni sem lesz képes soha; s azért a lélek halhatatlanságának tanát csak mint erkölcsi lényünk elengedhetlen követelményét állítja fel, mint amely nélkül az erkölcsi világrend nyomban zűrzavaros chaoszá omlanék össze!?

Hagyjuk el hát a bölcselem magasan járó, de hideg s boldogtalan ösvényét, amely csak tömkelegbe visz — s forduljunk annak elméleteitől a hitnek valóságához. Mert ahol a bölcselem megszűnik, ott kezdődik a hit. S amit a bölcselem megoldatlan hagyott, azt bizony nyal megoldja a hit.

És bár gúnyolják is e hitet azok, akik magukat tudósoknak szeretik képzelni, nem baj az! A hit erősebb, mint a tudás. A tudás az elme világossága, a hit a lélek életmelege. A tudás elve a kétszerkettő, a hité az, akinek e kétszerkettő semmi, az Isten. A tudás fogalmi igazságra vezet, a hit életigazságra. Amannak vége kétség, csalódás is lehet; ennek mindig biztos meggyőződés, melynek gyökérszálai a vég-

telenből szívják táplálékukat. A tudás tárgya a való, a hité az igaz. S mondhatod nekem ezerszer a tudás száján, hogy pl. Jézus feltámadása történetileg nem való; az én hitem erre azt feleli: de eszmeileg igaz. És ha a hit mondja: igaz is! Mert a hit, mint Hamann mondja: «igazság, benső genialitás, magasabb tudás.» És bizonyítsd be nekem, tudós barátom, kilencvenkilencszer, hogy nincs Isten; az én hitem századszor is csak azt fogja mondani: de van Isten! És bizonyítsd be nekem kilencvenkilencszer, hogy nem halhatatlan a lélek; az én hitem századszor is csak azt fogja mondani: de halhatatlan! S bizonynyal neki lesz igaza.

Miért? Azért, mert e tudat lelkemmel vele született; mert e sejtelem nemcsak én bennem él, hanem örök és általános az mindenkoron, minden népnél, minden vallásban. Ez pedig ok nélkül nem lehet így!

Hanem, te mosolyogsz, szkeptikus tudós barátom . . . Nos, jöjj velem, hagyjuk ott a bölcseletet, lépünk a vallástörténelem fenséges birodalmába, hol sejtelmes berkek árnyán a különböző vallások oltártüzei égnek s lássuk e szent lángok fényénél, miről tanúskodik a mindenkori ember vallása, a népek vallásának a pszichológiája.

*

Hol kezdődik az ember vallása? Ott, ahol maga az ember. S az ember hol kezdődik? Hát erre sem nehéz a felelet, csak tekintsünk be a könyvek könyvébe, a bibliába, le van az ott írva szépen, mindjárt a legislegelső lapon.

Persze, persze — fontoskodik erre sok-sok nagy-nagy tudós, — csakhogy az a bibliai elbeszélés ugyan nem ér a tudomány szempontjából egy hajító fát sem; mert ugyan ki hinné el már manapság, hogy az ember úgy teremtett volna a «hatodik napon,» majd a szolgálatára rendelt állatvilággal a «paradicsomba» helyeztetett volna, ahonnan aztán lángoló pallosú cherub űzte ki, mert meglopta a «tudás fáját* Ki hinné el egyszerűen, hogy a teremtés és a bűnbeesés története valóban történet volna, holott nem egyéb az, mint legendás kosmogonia, a melyet minden nép ősmondáiban találhatunk?

Hát biz ez — Hamlet szavaival élve — «megfontolandó» (Shakspeare «Hamlet» III. felv. 4 szín) s ha a biblia elbeszélését pusztán a száraz történetiség, a rideg valóság szempontjából nézzük, joggal támadhatnak tudományos kételyeink. De vájjon ez «ősmondák» mind csupa külső haszontalanság-e, avagy nincsen-e meg valamennyiben egy bensőbb, egy rejtettebb igazság magva? Vájjon ezért az igazi tudomány csak a betűnél ragad-e meg s nem fogja-e a külső héjből kihámozni a benső tartalmat, a betűből a szellemet? Nos, és ha ezt teszi, nyomban óvatosabb lesz ítéletében, s be fogja ismerni, hogy a biblia elbeszélésében is a történeti valóság kérdésénél sokkal fontosabb dolog ám az eszmei igazság kérdése; hogy az ember csakugyan a teremtés koronája, a ki a teremtés történet ama nagy s egyenként tán évezredek vagy évmilliókat tevő világnapjai során csak akkor jelenhetett meg a világon, a midőn már előtte az állatvilág is, mint létezésének nélkülözhetlen előfeltétele, megvolt. Be fogja látni, hogy csakugyan

volt egy — «paradicsom,» a melyben az őseember az állatokkal együtt élt «meztelenül s szégyentelenül» (I. Mózes 2. 25.) a mikor még a halál kérdése nem zavarta meg életörömét: s ez az állapot volt a midőn még a tudás fájából nem evett, vagyis a midőn még a «homo animal»-ban az ember, a szellemi s erkölcsi öntudattal bíró lény a maga tudára nem ébredett. . . De hát elgondolható ez? El bizony, hiszen még ma is megvan s örökké is meglesz e paradicsomi állapot, csak tekintsünk a bölcsőben nyugvó kis gyermekünkre, kit édes anyja joggal «kis ártatlanságának*» nevez, vájjon nem látjuk-e benne a csecsemő embert, értve itt nem az egyedet, de a fajt, «Ádámot»? S óh mi lenne ugyan velünk, ha ez ártatlanság paradicsomában mindvégig megmaradnának; ha soha fel nem ébredne öntudatunk, evvel megismerése annak a mi jó és a mi rossz, s evvel a büntudat?! El kell vesztünk amaz öntudatlan ártatlanság paradicsomát, hogy a bűnnel való küzdelmen át eljuthassunk a tudatos ártatlanság boldog hazájába ... S ha megkóstoltuk a tudás fájának gyümölcsét, meg kell halanunk a második tilalmat, hogy «de az örökélet fájából nem eszel»; meg kell ismerkednünk a halál elrémítő bizonyosságával, hogy amit ebben a testre nézve elvesztünk, azt annál tisztábban megkívánjuk a lélek számára . . . Valóban nagy gondolat azért, a midőn — bárha nem is ily erkölcsphilosophiai összefüggésben — Athanasius, ez a nagy orthodox egyházatya a bűnt «boldognak» nevezi («felix culpa,») mert hiszen csak ebben s az ennek alapul szolgáló ön- és isten tudatban különbözünk mi az állattól; s nagy gondolat, a midőn Szókratész — mint láttuk —

a bölceletet «a halállal való foglalkozásnak» mondja, mert bizonytal, ha a halál tudata nem volna (a mely ismét, mint láttuk, a büntudat, illetőleg az öntudat folyamánya), csak ép úgy nem filozofálnánk, mint az állat, a mely él a nélkül, hogy a halált ismerné, s a mely — Schopenhauerrel szólva — «magában mintegy a faj egész örökkévalóságát közvetetlenül élvezi, magáról csak mint végetlenről van tudata.» (i. h. 9 l.) Az állat ezért nem szorul sem filozófiára, sem vallásra; de igenis rászorul az ember, kit felébredt ön- és büntudata elválaszthatlanul Istenhez köti, épen azért, mert tőle elszakítja.

Valóban, ha a bibliát nem a rideg valóság szemüvegén, de az emberiség lélektanának szemeivel vizsgáljuk, a teremtés és bűnbeesés, történetei felett nem lesz kedvünk többé kicsinylő fennhéjázással gúnyolódunk! . . .

.... Hol kezdődik hát a vallás? Ott, a hol az ember. — S hol kezdődik az ember? Ott, a hol bezárult mögötte a paradicsom ajtaja s megindult elátkozottan s mégis ez átokban megáldottan «küzdeni és bízva bízni.» (Madách I. «Ember tragédiája.»)

*

*

*

Ily szempontból a természeti ősállapotban lévő népek vallását az u. n. fetisizmust joggal vallásnak nem is mondhatjuk. Embryo csak az, a melyből a vallás nemes alkatú geniusa fog kifejlődni, de maga még merő álmélet, öntudatlan lét, a melyben az ember egész szellemi, vallásos erkölcsi élete, mint a csecsemőben, teljesen aluszik. Csak tegyünk egy rövid kirándulást a legsötétebb Afrika belsejébe, az

óceáni népek szigeteire, avagy az elhagyatott sarkvidékekre s megtaláljuk ott még manapság is az embert e szomorú «ősártatlanságában.» Tudása addig terjed csak, a meddig érzékei s ezért, bárha a dolgokról képzetekkel bir is, de azok általánosítására, abstract fogalmi gondolkozásra egyaránt képtelen. Egyes törzsek például, bár ismerik a láb képzetét, hisz nekik is van lábok, de a láb fogalmával egyáltalán nem birnak s ezért a láb minden egyes speciesének, pl. az ember, a kutya, a holló stb. lábának, avagy a járásnak jelzésére, a szerint, a mint ez reggel, estve, meztelen vagy pólyás lábakkal történik, külön külön kifejezésekkel élnek. A fogalom hiánya magyarázza meg a vad népeknek sokszor a képtelenségig hosszú szavait, a midőn t i. a mi hülyéink módjára egy sereg képzetet kötnek össze, hogy velők egy zavaros fogalom sejtelmét fejezzék ki; s általán nyelvök és értelmi fejlettségük végtelen primitív voltát, hiszen vannak vad törzsek, a melyek kettőnél tovább számlálni nem képesek s a melyek — mint pl. a délafrikai bushmanek — egymást névvel egyáltalán nem nevezik, hanem csak nem szerint hivatkoznak egymásra, mint pl. a mi kis gyermekeink, a kiknek midőn beszélni kezdenek, minden gyermek — jó pozsonyi magyarsággal — «pubi» vagy «médi» . . . Hogy ily szellemi állapot mellett a jó és rossz ethikai megkülönböztetéséről szó sem lehet, az kézen fekvő dolog. Ez ellentétet a természeti ősállapotban lévő ember csupán a neki kellemes vagy kellemetlen ellentétének formájában ismeri s akaratát kizárólag érzéki indítékok vezetik. Ily indítékok első sorban a gyomor, a test kényelme

s a nemi ösztön, s egyes afrikai törzseknél manapság is a leggyöngédebb udvariassági formula a szembejövőt azzal köszönteni: «hogyan van a hasa?» A családi élet erkölcsi szentsége is merőben ismeretlen valami s a szülők szeretete gyermekeik iránt az állatoknak kölykeik iránt való ösztönszerű vonzalmát miben sem múlja felül. Az Arenuka törzs Guyanában pl. gyermekeit és majmait együtt neveli, sőt az arenuka nő — ha szükséges — együtt szoptatja a kettőt. Érdekes idyll lehet aztán, a midőn a két versenytárs olykor az «édes anya» keblén visongva összezördül az elsőbbségi jog felett. . . Igazi «ősártatlanság» képe! Hát ugyan, hogy is lehetne ez állapotban valásról, Istenről, vagy csak a természet personificált erőiről is szólni, holott az ily természeti őállapotban lévő embernek az istene is csak ép oly érzéki, oly véletlen lehet, mint képzelet s egész szellem világa; s ez isten: a fétis. Egy kő vagy fagyökér, a melybe esetleg lábát beleütötte, egy állat foga vagy körme, a melylyel a létért megküzdött, egy csillogó cserép, a mely szeméit ámulatba ejtette, egy patak, a mely néki hálával szolgált stb. ... S ez a sok mindenféle tárgy mind mind él, ép úgy mint ő maga; a miképen él az én kis leányom babája is, a melyet édes anyai boldog álmosejtelmek között becéz, avagy a kis fiam számára az asztal lába, a melybe magát megütötte s a melyet aztán ezért az alattomos támadásért jól — elver. Ép ezért az embert ez őállati gyámoltalanságában mindenütt ólálkodó kaján ellenségek környezik, szellemi éjjele tele van kísértetekkel s a fétisnek feladata éppen az lesz, hogy megoldalmazza őt minden bajtól s segítse minden vállalko-

zásában. Ezért dédelgeti eteti, itatja azt, avagy — megveri s megsemmisíti, a mint érdeke hozza magával ... Ez érdeket pedig csupán a testi élet szükségai szülik.

Innen érhető, hogy az ember e kultúrfokozaton a halállal is csak ép annyit törődik, mint a kis gyermek, vagy mint az állat Szülők gyermekeiket, ha nekik alkalmatlanok, sok törzsnél megölik, sőt — megeszik, akár az emse malaczeit, sőt oly törzs is van, a hol az asszonyok holt gyermekeiket vallásos óbégatások között felfalják . . . Hasonlóan bánnak el az öregekkel s elerőtlenedettekkel, a kikben csak eleségpusztítót látnak s a kiket azért vándorlásaikban egyszerűen elhagynak az útfélen, zsákmányul a kutyáknak s ragadozó állatoknak, avagy minden lelkifurdalás nélkül agyonütnek. E tekintetben a legklasszikusabb példát szolgáltatja a vaddá törzs, ahol az a szokás, hogy az öreget, a nélkül, hogy azok ez ellen zúgolódnának, kiviszik egy ferde növésű fához, a melybe azoknak szépen bele kell kapaszkodniuk s ott függniök, míg a többiek ugrándozva tánczolnak körülöttük, kórusba énekelve: «ha megéri a gyümölcs, lehull fájáról.» Mikor aztán a szegény öreg inai felmondják a szolgálatot — s az érett gyümölcs lepottyan a földre, neki esnek, agyonverik s feleszik. Ez náluk a temetés.

És mégis, még e fokon is megtaláljuk a halhatatlanságnak, a jövő életnek, bárha teljesen érzéki képzetét. A krúnégerek pl. szentül vallják, hogy a gyomor halhatatlan s hogy az egész testből az az egyetlen, mely a halál után égbe száll . . . Velök szemben azonban már óriási szellemi fölényben áll a

jámbor kamcsadál, a ki a jövő életet úgy képzei, hogy ott teljesen munka nélkül fog élni, halzsírban fog boldogan kéjelegni, vele lesz a borjúfőka is, de sok, igen sok . . . s nem kell majd panaszkodnia, mint Madách eszkimójának, ki abban látja a lét egyetlen nyomorát, hogy «sok az ember, kevés a főka.» Sőt az ingusok már bizonyos ethikai fölényről tanúskodnak, a midőn nemcsak élöket, de halottakat is összeházasítanak, oly fiatal párt t. i., a melyet egybeillőnek találtak, együvé temetnek, sőt a hozományt is hozzájuk helyezik, akárcsak ha valóságos házasságról volna szó. A fetisizmus legmagasabb s legmegtisztultabb fejlődési fokát képezi az aztekék s a perui inkák vallása. Amazok megkülömböztették a napisten paradicsomát, a melybe csak a harcban elesettek, a templomban megáldozottak s a gyermekágyban elhalt nők jutnak, a földi paradicsomtól, a hova a többi jók kerülnek s szentül hitték, hogy az istenek különösen kedvelik a kisdedeket, a kik odafenn egy tejjel csepegő fa alá jutnak s közvetítők lesznek az istenek s az emberek között. Rézbőrű angyalkák... A peruiak viszont, kik egyébként a nagy napfétis tiszteletére évenként egy-egy gyermeket vagy szüzet áldoztak s a hadi foglyok ezreit: szentül hittek a földi élet dualistikus végkifejlődésében üdvre s kárhozatra; hitték, hogy a lélek visszatér egykor a testbe, a miért halottaikat be is balzsamozták.

*   *

*

A fetisizmusnak magasab fokozata, a midőn az addig izolált egyének a népesedés következtében, a létért való küzdelem nagy harcában tömörülésre

voltak utalva, a mi természetszerűleg valamely törzsbeli kiválóság körül történhetett, s kinek fétise lesz most (sőt olykor ő maga) a törzs fétisévé, kivel szemben a kaján hatalmak elvesztik erejüket, rémítő jellegüket s kire most, mint vezérre (s fétisre) hasonló félelemmel s rettegéssel tekintenek. Már most ez a vezér, ki törzsét oly sok diadalra vezette, a kalandozás közben meghal. Az egyes halál — semmi de a vezér halála, személyének s hatalmának kiválóságánál fogva egészen más megítélés alá esik. Neki nem lehet, nem szabad oly könnyen, oly egyszerre vége, megjelenik azután is a hátramaradottak álmaiban, sőt mi több, feljár sírjából is, hogy népét tovább segítse hadakozásaiban az ellenséggel szemben. Ki ne ismerné az ős magyar «Csaba útját» ott fenn a tejúton, a melyről őseink az ellenséggel csatázva sokszor hallották a szilaj harci lármát, fegyverzörejt repülő paripák tombolását: Csaba vezér volt az, ki hívei mellett onnan felülről küzdött így születnek meg a «hősök» s velők, illetőleg szellemeikkel, mint «ősökkel» megtelik a kalandozó törzsek képzetvilága, s lelkökben meggyökeresedik a halhatatlanság első zsengéje. Érthető továbbá, hogy e hőseik jelvényeinek, fétisének megőrzésére — milyen pl. a magyar turulmadár — oly gondot fordítanak, hogy vezéreiket teljes fegyverzettel, lóháton, étellel, itallal ellátva temetik el, sőt, hogy még nejeiket s szolgálikat is velők elevenen eltemetik. Innen érthető viszont, hogy a veszedelmes ellenséges vezér sírját nehéz kőlappal zárták le s erős cövekkerítéssel verték körül; s mi, a midőn kedves halottaink sírhalmaira követ állítunk s azt díszes ráccsal veszszük körül, ez ősrégi idők

szokását utánozzuk, a nélkül, hogy sejtelmünk is volna arról, hogy hajdan ez eljárással a halottnak rettegett visszajövetelét akarták megnehezíteni.

Hogy ez ősök kultusza az emberiség művelődési s vallásos fejlődése szempontjából már mily nagy jelentőségű, azt igazolja a «mennyei birodalom,» China története, a mely ez alapon, mind e mai napig, évezredek hosszú során át volt szervezve, sőt mai napon is alapjában azon fokon áll, a melyre már a nagy conservatív reformátor, Kong-cse idején, tehát közel harmadfélezer éve felemelkedett.

A chinai nép vallásos világnézete szerint három alaplény van: az ég, a föld s az ember s ennek megfelelően 3 csoportra oszlanak a szellemek is, a melyek az ég (thian) mint legfőbb császár (Shang-ti) mellett a legbuzgóbb tiszteletben részesülnek. Közülök ismét a legnagyobb tiszteletnek örvendenek az emberi szellemek (kwai) s ezek között is az ősökéi (tsu.) Ez ősökre irányul a chinai összes vallásos figyelme s nincs forróbb vágya, mint hogy valamikor ő is, mint ős, hasonló tiszteletben részesüljön. Ezen, mondhatnók, retrospektív halhatatlansági tan adja meg a chinai vallásos kultusznak sajátos tradicionális zománcát. A kik az ő életére a legnagyobb befolyást gyakorolják, azok az ősök. Ezért minden házban ott van az ősök csarnoka, vagy legalább egy kamra, amelynek falán ott függ az ősök táblája s alatta az oltárasztal, a melyen az utódok nekik áldoznak. A családfő köteles minden fontos családi eseményt, különösen pedig gyermekei házasságát az ősöknek bejelenteni. Egyébként is hozzájuk fordulnak minden fontosabb ügyben. Hozzájuk imádkoznak

betegség vagy ínségben, csarnokaikban kötik meg a házasságot s ültetik trónjára az uralkodót. Ha valaki nemessé lesz, ezen előjogban ősei is osztoznak; s ha valaki kitünteti magát, nem őt, de atyját, mintegy az ősök szellemének élő megszemélyesülését, jutalmazza meg. Chinában ezért bünt sem ismernek nagyobbat, mint tiszteletlenséget az ősök, illetőleg a szülék iránt s innen érthető, hogy a szülegyilkost a nép széttépi, házát lerombolja s helyét sóval behinti s ilyenkor a kerület minden hivatalnokának le kell lépnie, mert jó kormány alatt ilyen bűn nem történhetik. S ez ősök kultusza — a melyben a néppel együtt a császár is egyenlő, sőt még szigorúbb részt vesz — minden ízében, a legaprólékosabb részletekig, meg van állapítva évezredek óta. Nem is családi, hanem államügy az s gondozására egy külön minisztérium van hivatva. S e kultusz alapján érthető még csak igazában a chinai népnek ősi szokásaihoz való bámulatos szívós ragaszkodása, páratlan conservativismusa, a melynek egyedüli elve a traditio, mely traditiónak megtartására viszont egy egészen külön hivatal, a Ko-tao ügyel. Meghal már most valaki, ez chinai nyelven annyit tesz, hogy «megfért őseihez», a kiknek U alakú sírboltjába nagy fénnel temetik el, el látván őt a túlvilági életre gazdag ajándékokkal. A szigorú chinai atyját 3 évig gyászolja, mely alatt hivatalától, a társadalomtól, sőt még családjától, ne-jétől is visszavonul, őseinek tiszteletére évről-évre ünnepélyes áldozatokat rendez, sőt megtörténik, hogy az igazi temetést csak 6 év múlva rendezi hihetetlen fény és pompa kifejtése mellett. Örök gyermek ő, a ki csak akkor válik nagykorúvá, midőn maga is le-

tette e földi lét gyermeksaruit — s őseihez térve, maga is összé lett... «Testnélkülivé válni — mondja egy szentiratuk — ez a cél, mellyel állandóság jár. Szakadatlan változatban tűnnek el a földön az alakok s mindegyik siet vissza ősi állapotába. Visszatérni ide annyi, mint nyugalomra jutni; nyugalomra jutni annyi, mint a tökéletességet elérni, a tökéletesség pedig maga örökkévalóság ... A ki a Taoval¹ egy, annak élete örök s haljon meg bár a teste, ő maga halhatatlan.*

*

*

*

Ha a chinait «örök gyermeknek» neveztük, kit a bölcsőtől a koporsóig a tradíció járszalagán vezetnek; az ind népet viszont hasonló joggal «örök agastyánnak» nevezhetnők, kinek egész élete örökös contemplatio a Brahma, illetőleg Nirvána mélységei felett, a miként az a brahmanizmus és a buddhizmus két nagy vallásában megnyilatkozik.

A brahmanizmus, a mint az a Védák poétikus polytheizmusából lassanként kifejlett, már körülbelül 1000 esztendővel Krisztus előtt úgy tűnik fel, mint egy bölcselmileg mélyült pantheizmus, a melynek tanai szerint egyedül csak a Brahma létezik s a világ, a látható mindenség, benne az embervilággal együtt, nem egyéb, mint a Brahma emanatiója, kifolyása, vagyis a brahman tanspeculatio szerint «mint a háló a pókból, a magból a fa, a parázból a tűz, a folyó

¹ A «Tao» a chinai vallás-erkölcsi világnézetben jelent «észt», «utat», «ősprincípiumot», «világrendet», «helyes módszert» s egyéb hasonló fogalmakat. Pótolja az Isten képzetét, melyre a kínainak nincs szava.

a forrásból, a hullám a tengerből: úgy támad a világ is Brahmából». Mindennek lényege a Brahma. A világ léte ezért csak látszat, csalódás, «Maja»; e csalódás alapja pedig azon subjektív tévedés, melynél fogva a világot reális valóságnak s a saját individuális éntünket is való önlétnek a Brahmától külön álló lénynek fogjuk fel, holott mindez csak tünemény s ebben rejlik minden rossznak is az alapja, mert a helyett, hogy Brahmával egyesítene, tőle elválaszt és távol tart. Minden konkrét-lét tehát s így a léleknek Brahman kívül való léte is bűn, sőt ez éppen a legnagyobb bűn.

E világnézetből már most szükségszerűleg foly a lélekvándorlás s a világundor, a világgyűlölet tana. A lélek ugyanis az által, hogy ősforrásából a Brahmából kivált s énné lett, már bünt követett el. Ez — mondhatnók — a brahman eredendő bűn eszméje. Ezért már most bűnhődnie kell, ami csak egy alsóbb létformába való sülyedésben valósulhat meg, ami ismét újabb büntetést von maga után. Így vándorol a lélek létformából létformába, emberből állatba, növénybe, kőbe stb. . . . úgy, hogy az egész lét nem egyéb, mint bűnhődés amaz eredendő bűnért, — a világ pedig nem egyéb, mint egy óriási fegyintézet, a melynek a bűnhődő lelkek számára rendelt különböző cellái — a különféle létalakok. Ez az a nevezetes «Samsara», a lélek e zaklatott «körforgása», amelyben folytonosan üzelve egyik cellából a másikba vándorol, míg végül megbűnhődik, megtisztul s visszaömlik, elmerül a Brahmába. Azért ez a világ valóban undorító, gyűlöletes s az erkölcsi feladat ez alapon nem lehet más, mint kiszabadulni mielőbb a

lét e gyűlöletes forгатagából s egybeolvadni a Brah-mával. Ezen erkölcsi feladat megoldása képezi a Brah-man etikának főproblemáját, amely azért nem egyéb, mint casuistikus szabályok gyűjteménye, melyek a lelket a lét tisztátalanságától vannak hivatva meg-menteni. De e szabályok csakis a legdurvább, a szer-zett bűnöktől óvnak meg: ha mind végrehajtnak is, megmarad még az eredendő bűn tisztátalansága, amely csupán magával a léttel semmisíthető meg. Ezen alapul a brahman askezis, amelynek célja: az erdőkbe való visszavonulás után, a testnek folytonos megöklése és a szentiratokba való elmélyedés, contemplatio útján végül teljesen elmerülni a Brah-mába, ami önkívület s legvégső esetben a testnek physikai megölése, az élet kioltása útján érhető el. Az egyáltalán nem mese, amit ilyen ú. n. «fakírok» (szent vezeklők) askeziséről olvashatni. Persze ezek a fakírok nem olyan jól táplált egyéniségek, mint a mi milleniumi fakírajaink voltak, akik az egész magyar társadalmat, többek közt Pozsony tudós köreit is fel-ültették, hanem valóságos múmia-emberek, élő szer-vezettel. Egy fakír pl. 30 évig függött egy keskeny kút fölött, úgy, hogy lába a keresztfába nyomódott; egy másik addig tartá karjait feje fölött keresztvezve, míg oda meredtek s körmei tenyerén átnőve könyö-kig nőttek; egy másik ismét 20 évig ült egy 4 láb magas üregben; egy másik ismét Benarestől Jager-natig (közel 5000 kilométer) testével mérte az utat. Természetes, hogy ily módon gyakran elérhette a szent önkívületet. De ez még nem a teljes megtisztulás! Hátra marad hát — az önsegély; s vannak százan meg százan, a kik szent örületükben a nagy bálvány-

szekér kerekei alá vetik magukat vagy a Ganges szent vizébe ugranak, — sőt e vallásos fanatizmus annyira is fokozódhatik, hogy titkos társulatok alakulnak, a melyeknek célja — gyilkolni. . . .

E brahmanizmusnak továbbfejtése tulajdonképen a buddhizmus, amely amattól abban különbözik, hogy még csak a Brahma létét sem fogadja el, hanem a lét egyedüli princípiumának a nemlétét, a Nirvánát állítja oda, a teljes semmit, a melyhez a teljes megsemmisülés vezet el.

Fenntartva magamnak, hogy a nihilizmus, a pessimizmus e felette érdekes és fontos vallásáról alkalmilag külön szólhassak t hallgatóim előtt, ezúttal csak egy jelenségre óhajtom becses figyelmüket felhívni, a mely úgy a brahmanizmusnál, mint a buddhizmusnál. ugyanazonos elv alapján történik meg, t. i. a halottak eltakarításának a módjára. Ez többféleképen vitetik végre, de fődolog mindegyiknél a testnek minél gyorsabb elpusztítása, hogy a lélek minél gyorsabban költözhessen más porhüvelybe, más célába ... A holttesteket ezért vagy elhamvasztják, vagy a vízbe vetik, vagy a madaraknak eledelül vetik oda. A három közül kétségkívül legegyszerűbb módja a temetésnek a vízbevetés, a mikor a halottat hozzákötött súlylyal, mint nálunk a macskát, elsüllyesztik. A többit aztán elvégzik a halak, rákok s aligátorok. Különösen nagy szerencse, ha valamely halottat egy aligátor egyszerre elnyel. Ahol víz nincs, ott a tetemet egy hegyszakadékba cipelik, ott nyakánál egy oszlophoz vagy fatörzshöz kötik, a húsát felmetszik s magára hagyják. A többit aztán elvégzik a ragadozó madarak, farkasok, ebek.

Tibet egyes vidékein még az a szokás is dívik, hogy a hulla kikötözése előtt még a lelket hihúzzák belőle, ami úgy történik, hogy egy láma (pap) hozzájárul és a fejbőrét erősen meghúzva, legott hirtelen elereszti, úgy, hogy némi kis nyekkenés válik hallhatóvá . . . Ekkor ment ki a testből a lélek.

Az ily egyszerű kikötözés azonban csak a szegények szerencséje. A gazdagok ebben is raffináltabb ízlésűek. A lámák ugyanis imádkoznak a hulla mellett, míg a madarak — mint nálunk disznóperzselés-kor — a körülfekvő fákon össze nem seregeinek. Ekkor a jelenlévők késeikkel darabokat metélnék a halottból s a fölámák azokat a madaraknak vetik, melyek falánk károgaással kapják el zsákmányukat. A csontokat aztán összetörik s pörkölt árpaliszttal összegyúrja, gombócokban a madaraknak dobják. Ezután nyomban következik a halotti tor, csak úgy, azon mosdatlan kézzel. A leghumánusabb mód még a halottak elhamvasztása. Ferencz Ferdinánd trónörökös a világ körüli utazásáról írt könyvében leír egy ily jelenetet, melynek Bombayban volt tanúja, «Már hazafelé készültünk (egy körsétáról,) mikor útközben énekszót és cintányérütést hallottunk. Gyászmenet kanyarodott egy halottégetésre szánt udvarba. Elöl az énekesek és muzsikusok, azután két bambusz-veszszőn 4 férfi (páriák) a szalagokkal övezett holttestet vitte, végül a rokonok következtek, de a részvét vagy fájdalom legcsekélyebb jele sem látszott rajtuk.

A holttestet — fiatal karcsú asszonyé volt — vörös lepel borította, teste vörös porral volt behintve s virággal feldíszítve. Alig néhány órája halhatott

meg, testén nyoma sem volt a halál merevségének. A fiatal hindu asszony tetemét a földre tették, leöntötték vízzel, mire a férje a rokonok egyikével háromszor körülvitte a máglyán. Ezután a gyászolók búzát és cukrot tettek rá s arczát kelet felé fordítva ráfektették a máglyára s hat vastag gerendával földték el. A tűzön, a melyet urnában a házi tűzhelyről hoztak, meggyújtott a férj egy szantálfából való forgácsot, még háromszor körüljárta a máglyát s mindannyiszor meg érintette nejét Végre meggyújtotta a halott fejénél összehalmozott forgácsot és szalmát s azon meggyulladt az egész farakás. A máglya lobbogott sistergett, füstölgött, mohón emésztették a lángok, mintha áldozatukat mentül gyorsabban el akarták volna tüntetni a részvétlen emberek szemei előtt.»

A máglya füstjének alakjából egyébként jóslni szoktak, hogy milyen lesz a halott lelkének jövő állapota.

A halotthamvasztásnál még egy igen mély és tragikus eltévelyedéséről kell megemlékeznem az emberi elmének s ez azon még ma is előforduló tény, hogy a halott férfival neje is magát olykor elégetteti — és pedig vagy mert a szokás parancsolja, vagy mert maga óhajtja azt. Jókai Mór «Chataqué-lája» («Magyar nábob») egyáltalán nem képtelen alak, mert a nő mindenütt egyforma, rajongóbb, mint a férfi; s ha akad vallásos buzgó nő, kinek mystikus lelke rajongva óhajtja az üdvöt, s ha ez hindu felfogás szerint egyszer már a test elpusztításával jár, s ha a gyermektelen ifjú hindu nő, kinek a társadalom egyébként semmi önállóságot s jogot nem biztosít, férjével mindenét elveszítette: értjük, hogy

— mert ily képzetkörben nevelték — képes azon heroismusra, hogy magát elevenen megégettesse! De szörnyű ott a kép, a hol a nőben e rettenetes szokásnak ellenszegül az életösztön. És végül olykor megadja magát! Rokonai addig kapacitálják, hogy vegye, mintha még csak most tartaná igazi lakodalmát; a brahmánok addig festegetik néki e bátor önfeláldozás nagy és fenséges gyümölcseit: míg végül megtörik s beleegyez. Ekkor aztán feldíszítik, valami ópiummal vegyes itallal bódítják s folyton imákat morzsoltatnak vele, miközben — mint valami szentet — baldachin alatt a kapu elé kiültetik az emberek hódolatára. Mikor aztán eljön a nehéz perc s a boldogtalan lény a máglyát háromszor körültámolyogva, magát annak lángjai közé veti vagy vetteti: rögtön a hangszerek mindenféle nemével óriási lármát ütnek, hogy senki a szegény áldozat kínos ordítását ne hallja.... Sőt vannak akik magukat férjeikkel együtt elevenen el is temettetik, de ezt már nem írom itt le. S ha kérdezzük, mi e szörnyű szokásnak az alapja, nem tudunk reá más feleletet, mint a mit Herder adott, hogy nem egyéb az, mint barbár következménye a brahmanismus vallásos világnézetének, a mely képes volt a legtermészetellenesebb gyilkosságot is a túlvilág képzete alapján megnemesíteni.

Azonban a brahmanismus és a buddhismus tanai még egy igen érdekes megfigyelésre hívnak fel bennünket. A lélekvándorlásban ugyan benne van a lélek halál utáni tovább élésének, tehát halhatatlanságának gondolata, de egyúttal meg is korlátoltatik a Brahmába való visszaömlés illetőleg a Nirvánában való teljes megsemmisülés által. Észrevehettük

azonban, hogy a végső következtetések inkább csak a vallás bölcseletéből eredtek, mintsem a közvetlen vallásos üdvvagyból, — s ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a lélek ama végső megszűnésének gondolatát a brahmanista s buddhista néphit, a vallásos élet, egyaránt áttörte. A brahmánok beszélnek Indra paradicsomáról is, a hol majd a «Samsara» végén a jók örök boldogságban fognak élni s a melynek örömeit nem kevesebb ékesszólással rajzolják meg, mint ellenkező oldalról a rosszakra váró pokol rettenetes borzalmait; — s a buddhismus, daczára a Nirvána nihilismusának, csak átalakította e nihilt is. egy fényes menyországgá, a melyben Buddha, a buddhák s a buddhajelöltek élnek, örök fényességben és dicsőségben! . . . Mindkét jelenség ékesen szóló tanúbizonysága annak, hogy a lélek vallásos szükségéit bölcselő speculatiók soha ki nem elégítik, mert az személyes fennmaradását mindig vallani, mindig követelni fogja . . . Olyan ő, mint a pinczébe rejtett virág, tégy vele bármit, irányítsd ágait bármerre: mindig csak egy irányba fog törni, ki a szabad, a világos nyíláson, Isten örök, éltető napja felé, a melyet megérez bizton, bárha tán a ködös téli ég el is rejti előle. S ha még az a pinczébe rejtett virág sem csalódik sejtelmében: ugyan miért csalódnék hát abban épen csak a lélek? !

*

*

*

S hogy e halhatatlanság hite a léleknek mily erős, arra a letűnt hajdankor népei közül klasszikus tanúbizonyság a régi Egyiptom vallása, a melynek fénykora a Krisztus előtti harmadik évezredbe esik,

a mikor a nagy pyramisok épültek. Tisztelt hallgatóim előtt nem ismeretlen a keskeny Nílus völgyéé csodálatos népének még csodálatosabb kultúrája és vallása, a melyről «Protestáns estéink» első cyklusában volt szerencsém némi halvány képet nyújthatni:¹ azért ezúttal egész röviden összefoglalva az akkor elmondottakat, könnyen visszaidézhetjük emlékeztünkbe, hogy a régi Egyptom egész vallásos világnézete a nap kultusán nyugszik, s ennek küzdelmén a sötétséggel, physikai, szellemi, erkölcsi téren egyaránt. E nap hármias alakja (t. i. Ra, a nappali, Osiris az éjjel rejtőző és Horos a minden reggel ifjú erejében felragyogó nap) közül itt különösen Osiris jó tekintetbe, a ki elnyeetve saját fia, Anubis — vagyis az esti szürkület által, az alvilágba jut s ott trónol, mint Osiris hapi (Serapis), vagyis Osiris a bíró, ítélve az alvilágba jutott halottak felett

Ezen mythologiai alapmotívumhoz idomúi és járul az ős egyptomi anthropologia, a mely az emberben három mozzanatot vett fel. Egyik a test, értve tisztán anyagi mivoltában; másik a lélek, a «Ka», a mely a testből ennek elhalása alkalmával madár alakjában kirepül, (e Ka tehát a testnek éltető animális elve); a harmadik a «Ka» vagyis az ember tulajdonképen való énje, a melyet épen azért a madár alakban rajzolt Ka-val szemben a hieroglyphok mindig az ember vázalakjával ábrázolnak. Ez a Ka tehát mintegy az ember szellemi alteregója, a mely mint szellemi valóság, soha el nem pusztulhat, hanem a halál után is feljárhat Egyik

¹ Megjelent az «Ev. Egyház és Iskola» 1897. évfolyamában s a «Prot Esték» I. füzetében.

leideni papyruson egy boldogtalan férj keservesen panaszkodik a sok elviselhetlen kellemetlenségek miatt, a melyeket neki meghalt nejének Ka-ja okoz folytonosan. (Lám, nem jó a családi titkokat írásba kiadni; az a kíváncsi tudósfaj kikutatja azokat évezredek múlva is s bizony — elpletykál velők!) Sőt e Ka-nak okvetlen szüksége van valami lakóhelyre, olyan az, mint — csakhogy persze itt rossz értelemben — amaz újszövetségi tisztátalan lélek, a mely dideregve jár a pusztákon s a mélységek felett, keresve élő lényt, a melybe bújhasson, hogy aztán jól meggyötörhesse.

E pszichologiai tan, kapcsolatban Osiris-isten mythoszával, a ki bárha a setétség által elnyeletett, de a másvilágon tovább él: határozó volt az ősi Egyptom halhatatlansági tanára is, a mennyiben szentül vallották, hogy a lélek a síron túl is reális existenciával bír; s minthogy már az ember az ént a testtől elgondolni nem tudja, sőt csak a test, a Ba és a Ka együtt adják a teljes embert: érthető, hogy az egész egyén sírontúli existenciájának biztosítása érdekében legfőbb gondjuk volt a holt tetemeket megvédelmezni az elenyészés ellen. Innen a hullák bebalzsamozása, a mely tekintetben az egyiptomiak eddig el nem ért virtuozításra vitték fel. Sőt, mert a földi élet vajmi rövid, a túlvilági pedig örök, érthető, hogy a halottak «örök lakásaira» («pateta») a legnagyobb gondot és luxust fordították, míg az élők lakásait csak átutazásra való vendégszállásoknak tekintették.

Az egyiptomi nyelv épen erre való tekintetből a halottakat emphasissal az «anchiu» (élők) nevével

illette, kikkel szemben e földi élők — holtak. Ők tehát nem is halottaknak, de az «élőknek» építették sziklasíraikat, pyramisaikat, a melyekre mesés erőt és összegeket áldoztak fel. A chaфра-pyramison pl. 20 éven át évenként 100,000 ember dolgozott Herodotos szerint s tövében egy felirat szerint csupán a munkások eledelül felhasznált retek, vörös- és fokhagyma ára 1600 talentomot, vagyis mai pénzértékben 8.000,000 koronát tett ki. Nem lehetetlen, hogy e számok túloznak, de nem túloz a geometria, a mely szerint e pyramis köbtartalma 89.028,000 köbláb, oly tömeg tehát, hogy belőle egész Franciaországot egy hat láb magas s 1 láb széles kőfallal körül lehetne keríteni. S mind ez csak két sír számára! A sír már most, a mely természetesen a halott társadalmi állásával együtt csak emelkedett nagyszerűségében, 3 részből állott: egy oszlopos előcsarnokból, a mely állandóan nyitva volt s a melyben a halott utódai Osirisnek áldoztak, — továbbá egy folyosóból, a melynek zugaiban a halott szobrai voltak elhelyezve, hogy Ka-jának legyen tovább is, hol lakoznia s végűi egy nagyobb üregből a sarkophaggal, melyben a lelkük nyugodott. Valamennyi sír a Nilus balpartját érintő lejtőn, napnyugoton volt természetesen, hiszen Osiris is nyugaton szállt le a sötétségbe. S minthogy a hozott áldozatok a halott sorsára nagy befolyással voltak, érthető, hogy a halott családtagjai azoknak állandósításáról sokszor igen nagy alapítványokkal gondoskodtak, akárcsak nálunk az ú. n. «engesztelő szent miseáldozatokkal». A Louvre-ben egy emléktáblát őriznek, amelynek tanúsága szerint Psamtik pap, ki a XXVI. dynastia idején, tehát Jeremiás

próféta korában élt, Chufunak és a Chafrau-pyramis építőjének Cheopsnek is papja volt — tehát oly alapítványt élvezett, amely már több mint 2000 éve állott fenn.

Meghalt valaki — s eltemettetett: rögtön reá ítélet alá kerül. Anubis, a sakálfejű, a halott lelkét az alvilágba viszi, ott Maat (az igazság és igazságosság istennője) elé állítja, míg a szívét Horos társágában egy mérlegen, melynek másik serpenyőjében az igazság tolla fekszik, megméri, minek eredményét a tudomány istene Thoth feljegyzi. így kerül most Osiris elé, ki ott ül, mint trónoló múmia: s kihallgattatik a 42 főbűn és erény dolgában, melyeket mind egy-egy bíró képvisel. Az eljárás célja: megállapítani, vájjon a halott azonosítható-e Osirissal vagy nem, illetőleg Osiris-e? Nem csoda azért, hogy az egyes sarkophágokban a múmiák mellett talált papyrusok — melyek rendszerint az egyiptomiak legnevezetesebb szentkönyvének a «Peri em hrú»-nak («halottak könyve»)¹) egyes fejezeteit tartalmazzák — tele vannak a halottak védő beszédeivel, amelyekben Osirissal való azonosságukat igazolják s sokszor igen magas erkölcsi színvonalról tanúskodnak. «Soha ártatlan gyermeket meg nem bántottam, özvegyet nem háborgattam, a koldust sínlődni nem hagytam» — mondja magáról egyik múmia. A másik meg büszkén hivatkozhatik arra, hogy «valamely esemény elbeszélésénél azt soha meg nem változtattam, az éhezőknek kenyere, a szomjazónak itala, a mezítelenek

¹ A szó helyes fordítása volna «kijövetél ama napon». Minthogy azonban a «halottak könyve» az tartalom szerint, hát megtartottam e szabadabb fordítást.

ruházata, az ínségesnek menedéke voltam s jószágomért a nagy Isten meg is fizetett jóval ... A «halottak könyve» 42-ik fejezetében a halott minden egyes tagját egy-egy istennel azonosítja, — egész magát pedig a Cheperával, a skarabeussal (cserebogár), amely bogár volt — tudjuk — az egyiptomi ember szemében a feltámadás symboluma, azért ott is találjuk minden sírban, minden sarkofágon. Sőt sokszor az elmés halott egyenesen úgy beszél, mintha ő volna maga Osiris, mert úgy hiszi, hogy e kegyes quiproquóval hamarabb célt ér. Hanem hát persze a 42 bíró élén Osiris dönt — s ha az ítélet kedvező, akkor a halott, illetőleg «élő» nyomban átjut az Aarru völgyébe, amelynek örömeit és boldogságát az egyiptomi hívő magának teljesen a földi élet analógiájára, csakhogy fokozottabb mérvben s szenvedés nélkül gondolta; ha pedig az ítélet kedvezőtlen, akkor az elítélt bűnös számára beállt a második, a végleges meghalás, a poklok 75 lépcsőjének rettenetes fokozatainak át, melyeknek kínjaihoz csak a Dante fantáziája alkotott foghatót. A boldog halottak egyik jutalma az is, hogy Ká-juk olykor megjelenhet bármely földi testben, tehát mintegy vizített tehet e földön — és épen ez volt oka azon általános felfogásnak, mintha az egyiptomiak a lélekvándorlás tanát vallották volna: holott e tantól a bűnhődés eszméje elválaszthatlan s ezért, mint láttuk, consequensen csak a hindu nép vallásos világnézetében jutott kifejezésre.

Íme szemben a testnek lehető gyors elpusztításával, miként azt a hindu népnél láttuk, az egyiptomiaknál viszont a testnek örök conserválására írá-

nyúló törekvés: mindakettő a maga helyén és alapjáról nézve consequens és érthető. A brahman testét hamu alakjában rövid pár óra alatt széthordja a szél: II. Ramses pedig, a nagy fáraó, akinek idejében vonultak ki a zsidók Egyiptomból, ez idő szerint, mint a gizehi múzeum 5233-ik számú ritkasága várja a Ká-ja megtértét, nagy sasorrával, vörös hajával méltó bámulat tárgya az utazó európainak ... A durva tudomány kegyeletlenül kézzel kiemelte sírjából: nem félve Osiris-isten büntető haragját, akivel immár szintén csak mint az emberi vallásos művelődés nagy történeti múzeumának egy érdekes specialitásával foglalkozik ...

*

*   *

Az egyiptomiak solarikus napimádó vallásos világnézetével a legnagyobb hasonlóságot mutatja a régi eráni vallás, amelynek alaphangulatát Ahura Mazdaónak (Ormuzd) a jó istennek fényes szellemtábora élén folytatott harca képezte Anro Mainyus (Ahriman,) a gonosz szellem s ennek sötét szellemhada ellen; s e küzdelemben minden igazhitű persának részt kellett vennie, a szent, a fényes Ahura Mazdao országának terjesztésére, mert e két nagy ellenséges princípium harctere az egész természet s első sorban épen az embervilág. E vallásos alapjellege tette a persa népet egykor világhódító hatalommá, amely elsöpörte az útjába eső országokat, megdöntötte, rabigába hurcolta Israelt s hatalmát éreztette Egyiptommal és Görögországgal is.

E küzdelem végső kimenetele kétes nem lehet s bárha a gonosz szellem most Ahura Mazdao jó

teremtényeit megrontotta s a mindenséget két részre, jó és rossz világra szakította is, a mely két ellentétes világ ásvány, növény és állat s emberország összes teremtményein megosztozva viaskodik: végül mégis Anro Mainyusnak buknia kell s felragyog Ahura Mazdao örökkévaló birodalma. Ez ideál az, a mely Zaratusztra hívét Ahura Mazdao táborában a harcra lelkesíti — s eszközei ez ideál elérésére: a természeti világban a szívós, szorgalmas munka; a nemzetközi küzdelemben nemes a cél; az erkölcsi életben pedig «a tiszta érzélem, igaz szó és jó cselekedet» Híven harcolt: jutalma örök élet; hűtlen sáfár volt: büntetése örök kárhozat . . . Egyideig ugyan a halottak lelkei várakozni kénytelenek, a míg majd a gonosz szellem ideje letelik; de eljön a végleszámolás napja, a mikor majd AUTÓ Mainyus, a gonosz szellemek egész hadával s összes földi fajzatával ítélet elé áll s ez a világ az összes bűnösökkel együtt lángoló tűzben elég. E mindent elemésztő tűzben, mely azonban csak a gonoszoknak lesz fájdalmas, holott a jók jóltevő melegként fogják élvezni azt, tisztul meg végleg ez utóbbiak lelke s áthaladva a Qinvat borotvaél finomságú hídján, eljut Ahura Mazdao országába, a kinek most kezdődik a boldogok felett való végnélküli uralma.

Ezen eszchatologikus tannal, a melynek egyes részletei feltűnő rokonságot mutatnak a bibliai végső ítélet tanával, a legbensőbb összefüggésben áll a persák temetkezési szokása. Minthogy a tűz, az éltető, — a föld, a tápláló, — és a víz, a megtisztító — mind tiszták, tehát már eredetileg Ahura Mazdao országához tartoznak: azért Zarathustra vallása a

halottaknak sem elhamvasztását, sem földbe temetését, sem vízbe sülyesztését nem engedi meg, hanem bizonyos magaslatokra tették ki azokat, hol a ragadozó madarak megemésztették. Manapság is Bombaynak legnagyobb nevezetessége a híres «Néma torony,» a melyen a város leggazdagabb osztályát képező parzik, Zarathustra vallásának epigonjai, temetkeznek s a mely egy viruló kert közepén emelkedik. Trónörökösünk fenthivatkozott könyvében leírja azt is. «A kapu közelében — úgymond — ül egy kutya, a melynek természetes szemei fölött festett szempárja van; a parzik szerint ha a kutya ránéz a halottra, akkor ez jó ómen a más világra nézve, különben rosszra magyarázzák. Közvetlenül a kert bejáratánál templom emelkedik, a melyben az a szent tűz lobog, a melyet — így állítják — a parzok még eredeti hazájukból magukkal hoztak és mindig lobogásban tartottak. Tovább menve a kertben, öt gömbölyű vakító fehérségű toronyhoz juthatni, melyek közül a legnagyobb 7.5 méter magas s kerülete 90 méter, a szélein egy légió keselyű és varjú ül. A tornyok bensejében, a melyek nagy költséggel épültek, (a legnagyobb állítólag 360,000 frtba került) tölcser formájú, aknán végződő berendezés foglaltatik, mely 3 részre van osztva: a legfelsőbb a férfiak, a középső a nők, az alsó a gyermekek számára. Négy ór (az egyetlen élők, a kik a toronyba beléphetnek) meztelenre vetközteti a holtakat s beteszik a megfelelő osztályba, aztán rászabadítják az éhes keselyűket a zsákmányra, melyek egy óra alatt felemésztik a holttestet úgy, hogy csak a csontok maradnak meg. A nap kiszáritja a csontokat, melyeket aztán az aknába lesülyesz-

tenek s vízzel vagy mézszel is leöntenek. Az aknából 4 csatorna vezet, melyekben szén és homokszűrők vannak és nagy mélységekben végződnek, a hová a csontok utolsó maradványai jutnak.»

A fenkölt lelkű trónörökös — mint írja — borzalommal fordult el «az emberi lealacsonyodásnak ettől a minden kegyelet nélkül való helyétől» s gondolatában «a hazai temetők felé menekült, a hol drága halottaink pihennek az édes anyaföldben, mely hammaikat védőleg takarja ...» Vájjon gondolt-e arra, hogy tán meg az a parzi, ha a mi temetkezésünket látná, vallásos világnézete alapján hasonló megbotránkozással fordulna el tőle; különösen ha még megtudná azt is, mily kegyeletes szívvel tesszük mi még csak azt az utolsó gödröt is céda üzlet tárgyává s mint dobáljuk ki onnan bizonyos idő lejártával s küldjük a spódium-gyárakba az örök nyugalomra tett csontokat, ha. értök a helyet újból meg nem fizetik; akárcsak Shakspere sírásója, a ki frivol dalolás s kannibáli viccelődés közben ad a temető philosophiájából oktatást Hamletnek, a ki ismét ott töprenghet hű Horatiójával együtt a testi lét hiábavalóságai felett. (Shakspere, Hamlet V. felv. 1 szín.)

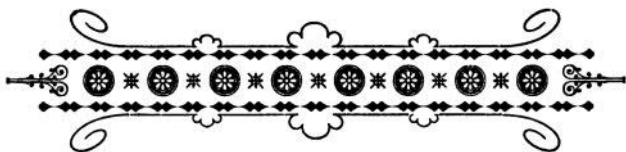
Tisztelt hallgatóim bizonyly szívesen veszik már, ha e hátborzongató témát tovább nem folytatom. Szólhatnék még ugyan a vallásnak legifjabb nagy hajtásáról, az izlamról, de hiszen ez előttünk nem ismeretlen s elég, ha csak annyit említek meg róla, hogy halhatatlanság hite, a melynek elemei a persa, a zsidó és a keresztyén vallásokban mind megtalálhatók, a személyes feltámadást vallja s hogy ez okból Mohammed hívei halottaikat a zsidó és

keresztyén vallások módjára a földbe temetik el. Szólhatnak a görögök és rómaiak vallásáról, melyeknek a túlnanra vonatkozó képzetvilágát a két nagy eposzköltő, Homérosz és Vergilius oly gazdag színekkel festették meg. Ott látjuk a test elhamvasztása vagy elföldelése után magukra maradt lelkeket a Hadesben, hová Charon az öreg csónakos szállítja őket, akárcsak Dante angyala a purgatóriumba s a melynek elysiuma s ennek örömei mellett megvan másrészt a maga pokla is, Tityoszszal, kinek mindkét oldalán egy-egy keselyű áll s máját eszi, — Tantaloszszal, ki örök éhtől, szomjtól gyötörtetve ott áll a gyümölcsessel megterhelt fa alatt az üde vizű tó közepén, a nélkül, hogy kínzó éhét, szomját csillapítani képes volna, — Sisiphoszszal, a kinek örök büntetése, hogy óriási sziklát görget egy lejtőn felfelé s valahányszor fölé a csúcsra, a szikla ismét visszagurul, hogy ő munkáját előről kezdhesse . . . Beszélhetnek a zsidóság s keresztyénség vallásos reménységéről, de hiszen erről e cyklusban majd lesz még szó a «halotthamvasztás keresztyén álláspontról» című felolvasás alkalmával, különben is e reménységben benne élünk mi magunk is s e reménység bennünk is él — és készülünk is már a feltámadás nagy ünnepének fenséges örömeire, a midőn majd az apostollal együtt zengi ajkunk: «Halál! hol vagyon a te diadalod és koporsó, hol a te fulánkod?!» (I. Kor. 15, 15.)

Valóban a halhatatlanság hite ott él kitéphetlenül az ember lelkében, bölcseletében azon tépelődik, vallásában az a megnyugovása ... Az én felolvasásomnak tárgya épen e ténynek beigazolása volt s e

mellett kimutatása annak, hogy a feltámadás hite minden vallásban, minden népnél, mindenütt s minden időben valójában az «én»-nek, a személyes létnek, a léleknek halhatatlanságára irányú, a mi mellett a test mindig csak mellékes, csak accidentális szerepet játszik. Innen a test eltemetésének annyi különféle módja, annak múmiaszerű conserválásától le annak végleges megsemmisítéséig valamely aligátor gyomrában. Tanúságul, hogy bárha a test miként való eltemetésének módja okvetlenül az illető vallásos világnézet mikéntjével a legszorosabban összefügg s fog is mindig összefüggni: de objectiv, elvi szempontból a test miként való eltemetése, megóvása vagy megsemmisítése a lélek személyes tovább élésének kérdésére egyáltalán nincs befolyással. Ellenkezőleg a test, mint a földi lét anyagi substratuma, jelen szervezete szerint halhatatlanságot nem igényel, a mint meg is van írva, hogy a mi «porból lett», annak ismét «porrá kell lennie.» Az anyag, igaz, halhatatlan. A kémia régen beigazolta már, hogy a természetben semmi sem vész el, csak átalakul s súly szerint örökké való: de a személyes halhatatlanság csupán a léleknek, az ének óhaja, sejtelve, igénye s bizonytal birtoka is.

Hadd konduljanak meg hát odafenn a magas tornyokban s ide lenn lelkünk mélyében azok a hűvétí harangok s hirdessék nekünk Istennek csodálatos nagy titkait! S lépjen fel bár tagadásával, köteyleivel ezerszer is az értelem: meg kell végül mindig hajolnia a szív előtt, a melybe e sejtelmet, e vágyat csak Isten maga olthatta be s a mely ép ezért sejtelmével, vágyakozásával nem csalhat meg soha!

Carlyle Tamás.

Írta: JÓNÁS JÁNOS.

Felolvasás, tartotta a Pozsonyi ág. ev. Theologiai Akadémia
«Prot. Esté» V. cyklusában (1899. márczius 11.)

TISZTELT HÖLGYEK ÉS URAK!

Egy szellem-óriást óhajtok minnyájunk okulása és épülése céljából az Önök lelki szeme elé állítani, és csak azt sajnálom, hogy a rendelkezésemre álló idő előre láthatólag rövid lesz a feladat megoldására. Carlyle Tamásnak, évszázadunk egyik legmélyebb elméjű és legmagasabb lelkületű fiának, kiemelkedő egyénisége oly gazdag a kivételes embereket jellemző vonásokban; a rendes emberi kort meghaladó életre kiterjedő munkássága oly sokoldalú termékeny csírák elhintésében; a hatás, melyet kortársaira s a még ma is élő emberekre gyakorolt, oly mély s oly áldásos: hogy egy rövid óra még ezen egyéniségnek, ezen munkásságnak és ezen hatásnak nagy vonásokban való vázolására is alig elegendő.

Ha mégis vállalkozom az előre is megoldhatatlannak jelzett feladat megoldására, teszem azért, mivel

már azt is érdemes dolognak tartom, ha csak tisztelt hallgatóim érdeklődését sikerül felébresztenem hősi iránt. Hiszen irodalmunkban még csak kísérlet is alig történt Carlyle nagy számú műveinek átültetésére; sőt társadalmunk művelt osztálya Carlyle nevét is alig ismeri, holott az előttünk járó nyugat, vagy mondjuk helyesebben, az éjszak-nyugat, — mert közvetten nyugati szomszédaink csak úgy fecsérlik minden érdeklődésüket és erejüket a parlamenti meddő s a nemzetiségi ádáz harcokra, mint jó magunk — az előbbre haladott éjszak-nyugat, mondom, már rég kijelölte Carlyle méltó helyét az emberiség Pantheonjában. Az angolok s a németek jól tudják, hogy korunk gondolkodásmódjának, még inkább pedig lelkületének mennyi és éppen legbecsesebb eleme, mennyi és éppen legszentebb törekvése vezethető vissza Carlylenak gazdag irodalmi munkásságára és — a mit én részemről többre teszek, — prófétai ihlettségtől áthatott agitatójára.

A magam elé tűzött szerényebb célnak megfelelően, nem fogok sokat késni Carlyle életviszonyainak előadásánál. Csak egyet nem szabad pusztán futólag érintenem, azt az irányadó befolyást t. i., melyet Carlyle egész lelki életére egyfelől szülei, másfelől a felesége gyakoroltak.

Carlyle Tamás született 1795. december 4-én Brunswarkban, Skócia déli részében. Elsőszülött fia volt Carlyle Jakabnak és Aitken Margitnak, kiket utána még nyolc gyermekkel áldott meg a gondviselés. Atyja, előbb kőfaragó, majd nagyon szerény vagyonnal bíró egyszerű paraszt, sarjadéka volt azon nemes skót családok egyikének, melyek annyi tagja nem is

oly rég mint vértanú halt meg puritán kálvinista vallásáért Atyja, anyja egész lelki élete e rideg és szigorú vallásban gyökerezett, és annak szellemében nevelődött a fiatal Carlyle is, ki atyja iránt mind halálig ájtatos tisztelettel, szelídebb lelkű anyja iránt pedig a rajongásig menő szeretettel viselkedett. A sovány és csak nehezen művelhető lápos földnek csekély jövedelméből szerényen tengődő család egész életrendjének a higgadt, józan és kemény jellemű apa tekintélye adta meg az irányt, a biblia pedig a szellemi tartalmat. Maga Carlyle ekkép jellemzi atyját: «Egész életem pályáján nem találkoztam atyámnál figyelemre méltóbb egyéniséggel. Teli a leghamisíthatlanabb egyenességgel és őszinteséggel gondolataiban, szavaiban, cselekedeteiben; hallgatag, de azért, ha szüksége mutatkozott, lángoló haragra gyúló: villámszerűen látható bepillantása volt a viszonyokba s a dolgokba. Rövid, természetes és minden szavában igaz ékesszólásához nem tudok foghatót. Alkalmilag fel-felvillant mérges skandináv humora, de tréfa nem tellett tőle, mert erre nagyon is komoly volt» Otthonáról pedig így szól Carlyle: «Biz az nem volt valami vidám élet — vájjon kinek az élete vidám? — de biztosan és nyugodtan folyt és mindenek fölött egészséges volt, egészségesebb mint a legtöbb vagy valamennyi emberé, kinek élete folyását azóta figyelemmel kísértem. Inkább hallgatagok voltunk mint beszélékenyek. De, ha kevés szóváltás esett is, ez a kevés többnyire magvas volt és tartalmas.»

A gyermekek mezítláb szaladgáltak, szegényes, de tiszta ruhát viseltek és zab darán, tejen és burgonyán nőttek fel. Olvasni a mi Tamásunk anyjától

tanúit. Öt éves korában atyja a falusi iskolába küldte, majd az annani latin iskolába adta, még pedig a falu papjának, Johnstone Jánosnak tanácsára, ki már korán felismerte a fiú ritka szellemi tehetségét. Ez a pap, valamint általában a biblia és környezetének mélyen s őszintén vallásos élete maradandó befolyással volt Carlyle egész lelki életére.

Tizennégy éves korában Carlyle elhagyta a szülői házat. Edinburghba ment, még pedig gyalog, a hol megkezdte a skót diák nyomorúságos életét. Csak futólag érintem az ínséges esztendőket, melyeket Carlyle itt tanulva és tanítgatva töltött. Szülei természetesen a papi pályának szánták, de ő, benső meghasonlás következtében, a theológiát csakhamar a jogtudománnyal cserélte fel, majd egy matematikai pályakérdés fényes megoldása folytán meghívást nyert a matematika tanítójának, és több évet töltött különböző iskolákon tanítóskodva.

Húsz évre terjedő szorgalmas munkában Carlyle megszerezte azt a bámulatos és sokoldalú, de egyszerűs mind alapos ismeretet, melyet már kortársai is alig győztek csodálni. De mély és széles ismerete meghozta számára, mint a legtöbb komoly ember számára, azt az éles benső meghasonlást is, mely őt már-már az öngyilkosságba kergette. Bizony, bizony nem kis lelki tusába is kerülhetett neki a kora szellemi életét jellemző materializmusnak megegyeztetése a szülei házból magával hozott vallásossággal!

Ezt a lelki tusát, melyen Carlyle ez időben keresztülment, és mely arcára és egész viselkedésére is rányomta komor bélyegét, ő maga ekkép írja le érdes és éles modorával egyik legelső és talán legjelesebb

művében, a «Sartor Resartus» címűben, melynek hőse, egy német tanár, őt magát személyesíti:

«Barátunk, t. i. a német tanár, ki eddigelé egészen telve látszott lenni vallással vagy legalább valóságossággal, nem hallgatja el, hogy ama napokban teljesen vallástalan volt. A kételkedés, úgymond, hitelenséggé sötétedett; sötéten borít a lelkére egyik árnyék a másik után, míg végre a csillagtalan éjszaka, fekete mint a Tartarus, egészen beburkolta. Azon olvasók előtt, kik az emberi élet felett gondolkodni szoktak, s a kik, ellentétben a hagyományos nyereség-veszteség philosophiával, szerencséjükre rájöttek, hogy lélek nem ugyanazt jelenti mint gyomor, s a kik épp azért belátják, hogy a hit az, mi az emberek jólétéhez legszükségesebb, mert hittel hány különben gyenge martyr túrt már örömmel gyalázatot és keresztet, holott a hit nélkül szűkölködő világfi fényűzése közepette öngyilkossággal vet véget beteg életének: az ilyen olvasók előtt világos lesz, hogy a vallásos hit elvesztése az olyan tiszta és erkölcsös lélekre nézve, a milyen az övé volt, oly veszteség, mely minden egyebet magában foglal. Boldogtalan fiatal ember! Szeretettel teljes szíved meggyógyult volna minden sebből: a hosszú nélkülözés nyomorából, a hamis barátság és hamis szerelem törszúrásából, ha csak el nem vétetett volna tőled az élet melege!

«Íme, így állt itt a kábult vándor, mint oly sokan előtte, és így kiáltja bele az egyik kérdést a másik után a sors titokzatos barlangjába, de felelni csak a visszhang felel. Nincs felhő-oszlop nappal, tűz-oszlop éjjel, mely a zarándoknak utat mutatna. Idáig juttatta őt a bűvarkodás szelleme. De hisz mindegy!

Így kiált föl; hisz ez a kornak közös sorsa! Az egész világ csak úgy el van adva a hitetlenségnek, mint tenmagad. A régi templomok, melyek már rég nem állták az esőt, romba dőlnek, és az emberek azt kérdezik: Hol van az istenség? Szemünk soha sem látta őt! — Mind e balga nyilatkozata dacára nem szabad Diogenesünket istentelennek neveznünk. Hiába való szolga volt ugyan, mint mi is valamennyien, de azért soha életében nem volt inkább a jónak szolgája, az istennek szolgája, mint mikor az isten létében kételkedett.

«Egy körülményt különösen meg kell emlétenem, mondja, azt t. i., hogy a bűvárkodás nálam az igazság iránti őszinte szeretetből eredt. A sok szenvedés dacára, melyet rám rótt, szerettem az igazságot s egy hajszálnyira sem akartam eltérni a hozzá való hűségtől. Igazságot! Így kiálték, még ha összezúzna is az ég érte, a miért követem! Félre a hazugsággal! még ha egy egész tündérország volna is elpártolásom jutalma!

«Ha ma visszapillantok erre az időre, biz az sajtáságos elzárkózottság volt, melyben akkor éltem. A férfiak s a nők körülöttem, még ha beszéltek is velem, pusztá alakoknak tetszettek; szinte elfelejtettem, hogy elevenek és nem merő automaták. Az emberek tolongása és sürgése-forgása közepette magánosan jártam-keltem, magánosan és — avval a különbséggel csupán, hogy nem másnak a szívét marcangoltam, hanem a magamét — böszülten, mint a tigris a bozótban. Némi vigasztalásomra szolgált volna, ha Faust módjára elhitethettem volna magammal, hogy az ördög kísért és gyötör; mert a pokol minden élet nélkül, úgy gondolom, még rettenetesebb

volna. De a rombolásnak s a hitetlenségnek ebben a mai korszakában még az ördögöt is lerombolták, még az ördögben sem lehet hinnünk. Nekem a világegyetem egészen élettelennek látszott, rendeltetésben, akaratban, sőt még ellenségességben is szükölködőnek. Óriási, holt, mérhetetlen gőzgépnek tűnt fel előttem, mely tompa egykedvűségben mozgott tovább, hogy engemet ízenként összezúzzon.»

«Ily hangulatban, és Parisban meg külvárosaiban talán a legboldogtalanabb ember, járkáltam egy nyomasztó kánikulai napon, miután már sokat sétáltam volt a városi piszok között, fojtó levegőben és oly kövezeten, mely forró volt mint Nebukadnezár kemencéje, a Saint Thomas de l' Enfer nevű piszkos kis utcán végig, midőn hirtelen egy eszme villant fel bennem, és azt kérdeztem magamtól: Ugyan mitől is félsz te tulajdonkép? Mit panaszkodol és sópánkodol, vánszorogsz gyáván és félenken? Nyomorult kétlábú! Hát mi az a legvégső rossz, melytől tartanod kell? A halál? Nos, igen, a halál és mondjuk még a pokolnak és mindannak kínja, mit ördög vagy ember ellened tehet vagy tenni akar. Hát nincsen szíved ? Nem tudsz-e akármit túrni és mint a szabadság gyermeke nem tudod-e magát a poklot lábad alá gázolni? Hát hadd jöjjön! Szembe szállok és dacolok vele! A míg ezeket gondolám, mintegy tüzes áram zúgott végig a lelkemen, és én leráztam magamról örökre a félelmet. Erős lettem, korábban nem ismert erőben, szellem, majdnem isten. Ez időtől fogva más lett a nyomorúságom természete: nem félelem volt az többé, vagy nyöszörgő fájdalom, hanem megbotránkozás és haragvó, tűzokádó dac,»

Hosszasan idéztem Carlyle saját szavait azon nagy lelki átalakulás ecsetelésére, melyen ő férfi korának elején különösen a német Göthe művei tanulmányozásának behatása alatt keresztülment. Ezentúl is csak erőfeszítéssel fogom elkerülni az idézést. Mert lehet-e Carlyle lelki életét és gondolatvilágát hívebben, találóbban kifejezni, mint az ő kristályszerűen szegletes, de egyszersmind kristályszerűen tiszta és szikrát hányó szavaival?

De vissza kell térnem Carlyle egyszerű életviszonyainak vázolásához. Életének története tulajdonkép összeesik irodalmi munkásságának történetével.

Mind a kettőre az egykorú német irodalom két kimagasló alakja, előbb Schiller, majd Göthe és különösen tartósan Göthe gyakorolt irányító befolyást Carlyle nem csak fordítgatta és ismertette a két nagy német író angol nyelven; nem csak megkedveltette Göthét saját puritán anyjával, ki csak lassan és nehezen tudott kibékülni azon iránynyal, melyet fia vallásos felfogása imént vázolt megtérése után vett. Carlyle Göthében a nagy embert is látja, ki a kételkedésbe elmerült kor számára a megváltást előkészíti, a mint általában irányadó szerepet tulajdonít a német nemzetnek a jövő politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok átalakításában, és földieői között mint első beszél nyomatékosan a germán népek egységéről.

Harminc éves volt már Carlyle és még mindig nem tudott álláshoz jutni. Ennek, úgy látszik, barátai többet jártak utána mint ő maga. Tanítoskodva élt, elég szerényen, gyakrabban keresvén üdülést szülei-

nek szerény hajlékában. A benne forrongó eszmék csak 1824-ben és 1825-ben kezdtek határozott alakot öltetni, a mikor előbb Londonban s az angol gyári vidékeken, majd Parisban és Franciaországban utazgatva, egy részről közelebb megismerkedett a munkáskérdés nagy problémájával, más részről a legeleveneőbb érdeklődéssel kezdte tanulmányozni a nagy francia forradalom világtörténeti jelentőségét, melynek emlékeivel Franciaországot még telve találta.

Ugyanebbe az időbe esik, sőt már az 1821. évre visszanyúl ismeretsége, majd szigorúan baráti összeköttetése Welsh Johannával, ki 1826-ban felesége lett

Az idő rövidsége nem engedi késnem e rendkívüli asszony jellemzésénél. Nem a szerelem köttette vele a frigyét; hiszen Johanna egy másik, első szerelmében keserűen csalódott! — hanem az övével rokon nagy lélek iránti sympathikus tisztelet, melynek melegebb színezetet adott az a minden igazi nő előtt gyakran döntő tudat, hogy Carlyle testileg-lelkileg erősen rászorult az ő gyengéd ápolására nem csak, hanem lelke háborúságának csakis női kéztől várható elsimítására.

Ennek a tudatnak áldozta fel Welsh Johanna, az előkelő családból származott, vagyonos s a mellett nagy műveltségű szellemes nő saját irodalmi ambícióját, hogy negyven évet töltsön a mindig beteges, zárkózott és mogorva férj oldalán. A házasság nem volt boldog a szónak rózsás értelmében. Férj és feleség nagyon is kidomborított genialis egyéniségek voltak, semmint egészen egymáshoz simulhattak, egészen egymásba olvadhattak volna.

De Johannának, az ápolásban fáradhatatlan, a többnyire viszontagságos körülmények között türelmes, háborgó lelkű férjét majd csillapító, majd ösztönző asszonynak meg volt az az elégtétele, hogy a maga részéről sokat, nagyon sokat tett férje rendszeresebb és bámulatosan gazdag irodalmi munkásságának felidézésére.

Házassága első éveit az új pár a nő ősi birtokán, a Skótországbán minden nagyobb forgalomtól elzárt Craigenputtockban — magyarul «Sólyomkő» — töltötte. E magányban, melyet Carlylera nézve csak a már ekkor is széles körű levelezése szakított meg, s a melyben ő nem is sejtette, hogy felesége mennyi nyomasztó gond és fáradság árán szerezte meg számára a neki szükséges kényelmet és nyugalmat, érlelődött meg Carlyle szelleme azon fokig, hogy ő, ki egész életén át csak nehezen, nagy ösztökélésre és nagy erőfeszítéssel írt, összefoglalhatta a lelkében forrongó gondolatokat első nagyobb szabású és önálló művében, a már említett «Sartor Resartusban.» A műnek, különcködő szerkezete és bizarr irálya miatt, csak nehezen akadt kiadója; de azután e mű mégis nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a kor legkiválóbb emberei, köztük első sorban Göthe, méltányolni kezdték Carlyle sajátos nagyságát.

Élénkebb lett Carlyle háza tája, midőn negyven éves korában, irodalmi törekvései érdekében, a London mellett fekvő chelsea-i szerény házba költözött. A főváros nagy könyvtárai és lázasan pezsgő élete gazdag kútforrásul szolgáltak Carlyle történeti, bölcsészeti és társadalmi tanulmányainak. A chelseai

szerény ház pedig nem csak középpontjává lett a szélrózsa minden irányában folytatott gazdag levelezésének, hanem egyszersmind zarándokló helyévé a kor legjelesebb tudósainak és államférfiáinak, kiket egyformán vonzott oda Carlyle élénk és a szó legmagasabb értelmében magvas társalgása, valamint a thea-asztalnál elnöklő Jane asszonynak szelleme, humora és háziasszonyi kedélyessége.

A chelseai szerény élet menetét 1852-ben és 1858-ban Carlylenak kétszeri németországi utazása szakította félbe, midőn egyfelől behatóbban akart megismerkedni az általa mindig különösen nagyra tartott német nemzet közéletével, másfelől tanulmányokat tett II. Frigyes porosz királyról írt nagy művéhez.

1866-ban Carlyle elvesztette feleségét. Mi volt ő neki negyven évi együttélésük alatt, azt legjobban maga Carlyle mondja meg a felesége számára készített síriratban: «Világos létében több gondot viselt mint sok más, de ritka volt az ő enyhe hajlíthatatlansága, világos ítélete és szívbeli odaadása is. Negyven éven át hű és szerető társa volt férjének, kit fáradhatatlanul segített előre szóval és tettel, a hogy azt senki más nem tehetett volna, minden érdemes és méltó dologban, a mit valaha tett vagy tenni törekedett. Meghalt Londonban 1866. április 21-én, tőle hirtelen elszakítottán, és kialudt férje életének világa.»

Carlyle még 14 évvel élte túl a feleségét; de ez évek alatt már nem írt nagyobb munkát, hanem olvasással, levelezéssel és iratai rendezésével foglalkozott. Göthe művei s a biblia voltak agg korának legkedvesebb olvasmányai.

1881. február 4-dikén fejezte be Carlyle hosszú munkában és hajlíthatatlan igazmondásban gazdag életét. A neki különösen Disraeli részéről is ismételtén felajánlott kitüntetések puritán lelkületével visszautasította. Csak két kitüntetést fogadott el életében: a porosz «Pour le Mérite» rendjelet, melyet II. Frigyesről írt művéért kapott, és az edinburghi egyetem lord rectorát. E tiszteletbeli állásra 1866-ban választották meg háromszáz és néhány szó-többséggel Disraeli ellen. Székfoglalása nagyszerű diadalünnep volt az ekkor 70 éves Carlylerna nézve, kit ekkor már egész Angolország elismert első írójának.

A Westminsteri Apátságban, az angol nemzet nagyjai mellett neki felajánlott sírhelyet Carlyle szintén visszautasította. Szülei mellett kívánt eltemetve lenni, az Ecclefechan kis skót falu szerén^ temetőjében. Oda zarándokolnak most, vagy legalább oda irányítják gondolataikat mind azok, kik Carlyleban az igazságnak felkent bajnokát és ihletett hirdetőjét tisztelik.

*

*

*

Noha Carlyle, mint már korábban jeleztem, nehezen és vontatva írt, 85 évre terjedő hosszú élete alatt mégis bámulatosan gazdag irodalmi munkásságot fejtett ki, úgy, hogy műveinek teljes kiadása egész könyvtárt alkot. E művei közül nagyobb önálló munkák: a Sartor Resartus, a Francia Forradalom, a Hősökről s a Hősök Tiszteletéről, Cronrwell Olivér Levelei és Beszédei, Múlt és Jelen, Sterling John Elete, II. Frigyes Története. Igen nagy teret foglal el Carlyle irodalmi munkásságában a német irodalom leg-

kiválóbb jelenségeinek, különösen Göthének ismeretése és méltatása. Nagy számú értekezései, röpiratai, levelei, melyek először különféle angol folyóiratokban jelentek meg, századának, mondhatni, minden politikai, közgazdasági és társadalmi kérdését érintik. Ezen, a szó legnemesebb és legmagasabb értelmében publicistikai irodalmi munkásság egyik gyümölcsében sem találjuk Carlyle világfelfogásának, politikai, társadalmi és közgazdasági hitvallásának teljes és rendszeres kifejtését. Mégis alig van író, ki vele a felfogás s a hitvallás egységességére és következetességére nézve mérkőzhetnék. Míg sajátos irányának darabos, érdes, sokszor bizarr volta első olvasásra idegenül érinti az olvasót: lángoló lelkesedése és szinte tűzként égető őszintesége, mely nem csak nem kerüli, hanem keresi, látszólag mesterkélten keresi az erős és szikrázó kifejezéseket, feltétlenül elragadja azt, ki követni tudja a kedély legmélyebb gyökeréig ható eszméit, ki vele együtt érzi a kor bűnein való prófétai felháborodását Alig van író a nagy vallásos írók körén kívül, kiről oly méltán lehetne mondani, mint ő róla, hogy a mit mondott, azt nagy szelleme egész lángoló meggyőződéssel igazán mondta, a mit írt, azt mélyen érző s a kor bajai miatt, az emberiség szellemi és anyagi nyomorúsága miatt fájó lelke vérével írta.

*   *

Carlyle saját szavaival szólottam ama kétségbeejtő meghasonlásról, mely férfikorának elejét komor sötétségbe borította. Mi volt az oka e meghasonlásnak? Ezt a kérdést kell legelső sorban vizsgálnunk,

ha eredménnyel akarunk bepillantani Carlyle lelki világába.

Carlyle a puritán szülei házban abban a komoly és őszinte vallásosságban nőtt fel, melynek az isten a lét középpontja és hordozója, a benne való hit az emberi élet alapja, az emberi törekvés célja, az emberi kötelességteljesítés alphája és ómegája. Dédapja vértanú halált halt e hitért és annak vallásáért. Egész környezete cselekvésének ez volt a bűnbeesés nélkül félre nem billenthető tengelye. És midőn a fiatal Carlyle az edinburghi egyetemre került, hol annál többet tanúit, minél többet koplalt és sanyargott; midőn szorosabb érintkezésbe lépett oly társakkal, kik mint ő, szintén útnak indultak az igazságot keresendők; midőn mohó szorgalommal már ifjan felkapaszkodott kora tudásának legmagasabb fokaira: e tudásból nem lelke meggyökerezett meggyőződéseinek mélyítését és tisztulását, hanem csak a kételkedést lehetett merítenie. De mit mondok kételkedést? A kételkedésnek a XVIII. század volt a korszaka. A XIX. század már csak romokon épített, melyekbe a francia felvilágosodás a keresztyén világfelfogást döntötte vala; épített pedig vagy racionalistikus rendszereket, melyek az emberi véges ész hideg okoskodásával akarták érthetővé tenni az emberi véges észnek értelmetlent; vagy pedig és még inkább, a gyermekmese országába száműzván az emberi lélek legszentebb sejtelmeit, épített materialistikus rendszereket, melyek csak az emberi mértékkel mérhetőt, az emberi kézzel fogható ismerték el igaznak, valóznak, a mindig korlátolt és relatív tudást tették a korlátlan és abszolút hit helyébe.

Ezt látta, érezte, de látott és érzett még egyebet is. Látott egyházat, mely a hitélet elvesztett belső tartalma helyett annak külső formáiba szenteskedve kapaszkodott s az emberi szívekre nyert befolyását nem a szegények és elnyomottak istápolására, hanem a hatalmasok önös érdekeinek támogatására használta fel. Látott királyokat, kik nem uralkodtak, kormányokat, melyek nem kormányoztak, hanem administráltak, végtelen mennyiségét fogyasztván a papirosnak s a tentának. Látta felépülni a százados alapokon nyugvó társadalom romjain az új társadalmat, mely a demokratia azon fictiv elvére támaszkodik, hogy ember egyenlő ember; hogy a társadalom legfontosabb ügyeinek eldöntésénél egy Jézus szavazata csak annyit nyom a latban, mint a legutolsó iszákos kefekötőé, ki a maga adóját lefizette. Látott különösen közigazdaságot, mely magát az uralomnak minden beavatkozásától emancipálván, a vállalkozás szabadságának ürügye alatt privilégiumot adott egy maroknyi gazdagnak a milliónyi szegény kizsákmányolására.

Mert a most már alkonyodó XIX. század első felében, egészen a negyvenes évekig, Angolország, az anyagi virágzás dacára, csakugyan sötét képet nyújtott a dolgok mélyét komolyabban szemlélőnek. Míg a XVIII. században a deismus legalább az istenben való abstract hitet törekedett megmenteni a vallásos élet romjaiból, a XIX. században bámulatos virágzásnak indult természettudomány a legridegebb anyagelvűséget juttatta érvényességre az emberek gondolkodásában a lét legvégső kérdéseiről. Ennek megfelelően az erkölcsstan megfosztotta értéküktől az emberi

kedély eszményeit s az önösséget mondta az emberi cselekvés egyetlen igaz és egyedül jogos rugójának. A parlamentben, mely a törvényhozásnak s a közélet irányításának minden jogát magához ragadta, nem a nemzet színe-java, hanem azok döntötték el a kérdéseket, kik vagy vesztegetés és mindenféle fondorkodás útján, vagy nagyszájú agitáció révén jutottak mandátumhoz, vagy a legjobb esetben is nem a nemzet közérdekét, hanem kiváltkép saját zsebük érdekeit képviselték. Hiszen a híres, vagyis inkább hírhedt gabonavámok, melyeket a parlament évtizedeken át fen tartott, a nagy földbirtokosok érdekében annyira megdrágították a nép kenyerét, hogy az éhhalál megszokott vendég lett a gazdag Albion utczáin. A «szomorú tudomány», a hogy Carlyle a közgazdaságtant nevezte, átvette a francia physiokraták jelszavát, mely szerint az államnak a közgazdaságra nézve csak egy feladata van: «Laisser faire, laisser aller», szabad folyást engedni az emberek féktelen versengésének, ebből folyólag beavatkozás nélkül túrni, hogy a gyári munkások ezreit embertelen vállalkozók a munkaidő túlságos kinyújtása által, a bér megrövidítése által és más úton a csontig sanyargassák ; hogy a munkabér lehető leszállítása kedvéért nőket és gyermekeket alkalmazzanak erejüket meghaladó, testi egészségüket és szellemi képességüket megrontó munkára. A be nem avatkozás elvével csak azt az egyet tartották megegyeztethetőnek, hogy az állam a maga katonai és rendőri hatalmával strázsát álljon a vagyonosok telt pénzes zsákja mellett, és tüzzel-vassal üldözze a munkások törekvését helyzetök javítására, sőt még az önsegély érdekében való egye-

sülésre is. A «Chartismus» név alatt ismeretes forradalmi mozgalom s az éhínségben szenvedő irek elfojtott lázongása ebben az időben nem csak a sötéten látó Carlyleban, hanem a kor más jeleseiben is azt a meggyőződést keltették, hogy az így szervezett társadalomnak pusztulnia és vesznie kell.

De míg mások vagy fatalistikus megnyugvással várták ezt a pusztulást, vagy törvény-paragrafusokkal vélték az aggasztó repedéseket összetákolhatni, Carlyle lelke háborogva kereste a kiutat ebből a chaosból.

Az a párisi Rue de l'Enferben való jelenet, melyről Carlyle élettörténetében tettem említést és mely az ő megvilágosodásával végződött, egy vagy más formában csakugyan megtörtént, és ha talán nem is éppen Parisban játszódott le, annyi bizonyos, hogy a francia forradalom történetének tanulmányozása nagy mértékben járult hozzá Carlyle megvilágosodásához.

Carlyle lelkében a háborgó kételkedést villámszerűen váltotta fel a mély és bensőséges meggyőződés, mely ezentúl nem is melegével, hanem tűzével hevíti át minden nyilatkozatát. Carlyle világnézetének alapja és sarkköve ezentúl az istenben való hit, oly meggyőződés, melynek bizonyítékát nem a tudományos okoskodás logikai tételeiben és következtetéseiben, hanem a kedély ihlettségében keresi és találja meg. A tudomány, akár a természetről, akár az ember belső világáról szóló tudomány, elmehet az emberi véges ésszel s az emberi véges eszközökkel a lét bizonyos véges határáig; e határokat a haladó bűvárkodás messzebbre tolhatja, mint a hol korábbi szá-

zadokban állottak. De a kedély bizonyítást meg nem engedő, de nem is igénylő axióma gyanánt állítja eléink azt az igazságot, az igazságok igazságát, hogy a lét nem ott végződik, a hol a tudásunk; hogy tudásunk mindig relatív, korlátolt, a lét abszolút, végtelen. E határokon túl a hit világa kezdődik, a hité, mely más-más alakot ölthet a különböző korokban, a különböző népeknél, de lényegében ugyanazon tartalommal bír minden időben és mindenütt, a hol az ember igaz benső áhítattal kereste és keresi a véges világtól független örök igazságot.

Carlylenak istenben való hite nem azonos a XVIII. századbeli deismussal. Ennek az isten egy bölcséleti abstractió útján nyert rideg fogalom. Carlyle istene magában hordja a világot és mint ható tényező megalkotta és folytonosan megalkotja a világnak cél és szándék szerinti erkölcsi rendjét. Ennek az erkölcsi világrendnek egyik eleme itt e földön az emberi társadalom, mely nem az önösség hideg számításán, nem is — mint Rousseau állította — az emberek mesterséges szerződésén, hanem a lelkesedő odaadáson, a hűségen s az erősebbnek, az uralomra hivatottabnak uralmán épül fel. A míg a vad népek az ő véres háborúikban megölik az ellenséget, addig szervezett társadalom nem keletkezik. Ennek első csíráival és későbbi kifejlődésével csak ott találkozunk, a hol az erőben hatalmasabb, romlatlan erkölcsben gazdagabb nép nem öli meg, hanem meghódítja ellenfelét, rabszolgájává vagy jobbággyává teszi. Carlyle tagadja az embereknek oly sokat hangoztatott, de valójában fictiv egyenlőségét. A testileg és lelkileg gyengébbnek épp úgy isteni rendeltetése, erkölcsi

kötelessége az engedelmesség, erénye az urához való hűség, boldogulásának egyetlen eszköze, hogy rajta a jobbak uralkodjanak, őt, ha kell, kényszerítő eszközökkel is, az emberi élet magasabb fokai felé kalauzolják: mint a hogy rendeltetése és semmikép sem könnyű kötelessége, isteni rendeltetése az erősebbeknek és jobbaknak a gyengébbek fölötti uralkodás, az az uralkodás, melynek célja nem a gyengébbeknek kizsákmányolása az uralkodók önös érdekében, hanem az ő anyagi és erkölcsi istápolásuk.

A hitnek megvan Carlyle szerint a maga belső világa és külső megjelenési formája. A belső hitélet azon erkölcsi, céljukat az ember énjén kívül kereső altruistikus meggyőzések összegéből áll, melyek bizonyos korban és bizonyos helyen az emberek lelki életét mint ható tényezők betöltik. Ez a belső hitélet, a kor s a nép műveltségének foka és iránya szerint, megteremti a maga külső jeleit: a symbolumokat, s az uralom viszonyait szabályozó törvényeket. A belső hitélet egyik irányának, a hűségnek s az odaadásnak külső jele, symboluma például az a magában véve értéktelen rongyos zászló, egy darab szövet, melyet a piacon néhány fillérrel vehetsz meg, és melyért annyi száz katona, ha kell, mégis vérét ontja. Épp úgy symboluma a király koronája, a pap palástja, melynek nem az arany, s a drágakő, nem a gazdag paszomáut adja meg jelentőségét, hanem az, hogy symboluma, jelképe a belső hitélet azon meggyőződésének, mely szerint a király s a pap, nem az ő önös érdekében, hanem az összességnek érdekében az uralkodás és a tanítás szent kötelességére hivatott is, jogosult is.

A történelem beható tanulmányozásából Carlyle azon felfogást merítette, hogy az emberiség s az egyes nemzet történeti fejlődésében, a gondviselés titokzatos rendelése szerint, vannak felmenő, pozitív, és lemenő, negatív korszakok. A pozitív korszak a hősök korszaka, nem csak azon hősöké, kik a vadállatokat kiirtják, nemzetüknek hazát hódítanak s a társadalom külső rendjét, az uralom s a szolgálat viszonyait megteremtik; hanem a szellemi hősök korszaka is, kik nemzetük lelki életének irányt adnak, azt a hittel és a kedély eszményeivel megtöltik. E hit és a szeretet, a hűség, az odaadás, az engedelmesség, a kötelesség buzgó teljesítése, a melyre tanít, egyszersmind a társadalom külső redjének, az uralomnak s a törvénynek, magja és alapja, emez amannak csak külső megjelenése, jele és symboluma.

A pozitív korszakokban, a minőnek Carlyle például a népvándorlás lezajlása után következő első századokat és Luther századát tekintette, a nép szellemi hősei és vezérei egységes és befejezett világnézletté foglalják össze a hitnek a nép kedélyében és sejtelmeiben szétszórt elemeit. E világnézet azután a nép vallásává lesz, nem a gondolkodás szabadságának árán rá erőszakolt vallásává, mert hiszen az őszinte hitet, az emberi lélek eme legszabadabb és legeredetibb actusát, senkire ráerőszakolni nem lehet. A nép s az egyes ember őszinte hitén felépülő vallásában megtalálja léte igazi alapját, élete valódi célját, melyet nem ingat meg és nem tol félre a logikának kétkedésre vezető okoskodása.

A bensőséges hitélet alapján azután más hősök, kik a külső uralomra vannak hivatva, megteremtik

a társadalom szervezetét, melynek kapcsait természetesen nem az emberek hamis egyenlőségében, még kevésbé az embereket szétválasztó önösségben, hanem az odaadásban, a hűségben s az alárendelésben keresik. Az emberek közössége az ilyen korszakokban valóságos szövetkezet, kölcsönös odaadason alapuló, kölcsönös támogatást eredményező; nem olyan mint a mi egyleteink, melyekben ki-ki csak a saját érdekeit szolgálja, csak saját önös céljait törekszik érvényesíteni. A papok tanítása, az uralkodók uralkodása, az alárendeltek hűsége, az iparos munkája, mind, mind nem látszat, hanem valóság; a főúr nem csak gazdája, munkaadója, hanem bírója és gondviselője is jobbágyainak, hasonlóképp a céh s a céhbeli mester a körébe tartozó segédeknek, kik a hűség egészen más érzelmeivel teljesítik munkájokat mint a jelen kor bérmunkása, ki ma ennek, holnap amannak a gazdának szolgál, és ki hűségét és munkáját az ennyi meg ennyi krajcárban pontosan meghatározott béréhez szabja, béréhez, melyen túl a gazdája neki semmit sem nyújt.

Ha Carlyle talán nagyon is rózsás színben festi az emberek egyéni és társadalmi életét az általa úgynevezett pozitív korszakokban, semmi esetre sem túloz a negatív korszakok közéletének rajzolásában.

Tudás és hit, tudomány és vallás, a lelki élet e kettős megnyilatkozása, nem egyenlő lépésekkel haladnak előre. Halad ugyan a hit is, és mint Carlyle helyesen mondja, «egyetlen ember sem hiszi, nem is hiheti pontosan ugyanazt, a mit az apja hitt» De a gazdagodó tapasztalat alapján sokkal gyorsabban halad és alakú át a tudás s a tudomány tar-

talma. Tudomány és hit csakhamar ellenmondásba jutnak egymással, és evvel beköszönt a hanyatlás, a negatív korszak, beköszönt legelőször a városlakó művelt osztálynál, itt is előbb a férfiaknál, míg a föld népe és a nők tovább megmaradnak naiv hitőkben.

A szakadás nem következik be egyszerre. A felülkerekedő tudás bizonyítani törekszik a hitet: az isten létezését, a lélek halhatatlanságát, az erkölcsi parancs észszerű voltát; mintha ezeket, nem az ész, hanem a kedély világába tartozó dolgokat, bizonyítani lehetne! Nem hit ez többé, hanem gyenge és hiú erőlködés hinni, a hol valósággal és őszintén hinni többé nem tudunk, a jobb lelkeknek legkínosabb, leggyötrelmesebb állapota, melyből csakhamar a merő tagadásban keresnek menekvést.

A hitélet belső formáival együtt bomlásnak indulnak a társadalmi s a közélet külső formái is, üres symbolumok, melyek amazok nélkül elvesztik jelentőségüket. A lelkesedést az okoskodás váltja fel, az igazi odaadást egyetemes célok iránt az emberek féktelen önössége. A viszony ember és ember között, az uralom s az alárendelkezés, a gondozás s a szolgálat merő látszattá válik, merő látszattá minden munka is, mely többé nem erkölcsi célokért, hanem kiszabott bérért teljesítetik. Valamint az a kalapos, ki London utcáiban egy lehetetlen óriás kalapot hordoztat körül, evvel még semmikép sem nyújtja bizonyítékát annak, hogy ő jobb kalapot csinál mint versenytársai, hanem ennek csak látszatát akarja kelteni az emberekben: úgy az angol királynénak külsőleg még mindig fényes bíbora sem bizonyítja, hogy ő még valósággal uralkodik, hanem csak lát-

szatát kelti, vagy akarja kelteni az ő uralmának. E lát-
szatnak pedig csak azok adnak látszólag hitelt, kik,
mint az angol arisztokratia, nem hűségből, hanem
csupán önös érdekeiknek megóvása végett kapaszkodnak
görcsösen a királyné bíbor palástjába. A modern közélet új vezetői is, a nagy ipari vállalkozók,
csak látszólag urai az ő munkás seregeiknek,
melyekhez nem erkölcsi, hanem pusztán üzleti önös
érdek fűzi őket, akár a gőzkazánjukhoz, melynek
szintén adnak matematikailag kimért kőszén-táplálékot
addig, míg annak munkafejlesztésére szükségük van.
A munkást természetesen hasonlóképp csak pillanatnyi
érdek fűzi ideiglenes szerződés szerint gazdájához.
Londonban 30.000 varróleány tengeti életét nyomorúságosan
varró munkájából; de a londoni gazdasszonyok egyetértő tanúskodása
szerint a 30.000 között egy sincs, ki egy becsületes ruhadarabot
tudna készíteni, még kevésbé olyan, ki a sanyarú életet
megunván, mint házi cseléd egy pár hónapnál tovább egy helyen
kitartaná.

A társadalom rendje nem isteni rend többé; nem erkölcsi
célokra, nem az odaadás, az alárendelés s a hűség erényeire,
hanem felmondható szerződésre, mondva csinált, nyakatekert és
senki előtt sem szent törvényekre, meg a rendőrök s a katonák
szuronyaira van alapítva. Az erkölcsi tartalmát vesztett
társadalmi rend olyan mint az odvas fa, melyet — a
körülmények alakulása szerint — elébb-utóbb vagy hirtelen
vihár tép ki gyökerestől, vagy lassú korhadás emészt meg.

Azok, kiknek a hanyatlás illetén korszakában akármelyik téren vezető szerep jut, kétféle irányban

töltik be szerepüket. Egy részök, az erkölcsi életnek és a társadalom rendjének bomlását feltartóztatandó, annak külső formáit törekszik fentartani és véli fenttarthatni. Ha Luther irányt és formát tudott adni népe vallásos törekvésének, mért ne tehetné ugyanezt a hivatalába törvényesen beiktatott püspök, ki kevesebb bátorsággal, kevesebb szívbeli hősiességgel ugyan, de sokkal több tudással vezeti egyházának őszinte hitben szegény, de külső formákban, szertartásokban annál gazdagabb vallásos életét! Ha Mózes törvényt tudott adni népének, mely ennek politikai és társadalmi életét irányította, mért ne tudná ezt tenni, még sokkal jobban tenni a modern törvényhozók egész gyülekezete, melynek jogi tudásával a Mózesé semmi esetre sem mérkőzhetik, és melynek e szerepre a választásokban hamisítatlanul megnyilatkozó közvélemény és közakarát mandátumot is adott, minővel sem Mózes, sem Lykurgus, sem Solon nem dicsekedhettek! Ha a középkori földesúr engedelmességre és hűséges szolgálatra tudta rávenni jobbágyait, mért ne tehetné ezt munkásainak seregével a modern gyáros, ki a közgazdaságtan vaskos kézikönyvével kezében logice és statistice be is tudja bizonyítani koplaló és az ő vagyonára áhítózó munkásainak, hogy nekik az uralkodó versenyviszonyok között több bért nem adhat, túltermelés és munkára való képtelenség idejében pedig minden kereset nélkül a piacra kénytelen őket dobni!

Ezt az irányt látjuk érvényesülni a francia nagy forradalom óta az összes művelt népeknél. Az egyház sohasem volt gazdagabb külső formákban; a törvényhozás bonyolódott és lármás gépe sohasem

gyártotta oly rengeteg mennyiségben a törvény-paraphusokat; az uralom sohasem bocsátotta ki szorgalmasabban a tengernyi papirost és tentát emésztő rendeleteket; a közgazdaság sohasem volt termékenyebb nagy tudománnyal kieszelt elméletekben: mint éppen ebben a mi alkonyodó századunkban. És ime, a közélet mégis recseg és ropog minden eresztékében! Az egyház az érdek szálain még öszszetartja valahogy a híveit, de nem uralkodik kedélyükön, nem tud megbirkózni a teljes közönyösséggel itt, a merő tagadással amott. A politikai élet és az uralom cseréli-beréli az alkotmányt, folyton bővebbre bővebbre szabja az egyenlőséget s a demokratikus jogosultságot, és mégsem tudja féken tartani a mind-egyre merészebb radikalismust, az elégedetlenek folyton szaporodó tömegét. A közgazdaság sűrűn és jóakarólag próbálkozik munkás védő intézményekkel, milliókat áldoz a philanthropia oltárán, és mégis alig-alig tudja megvédeni a tulajdonjogon s a vállalkozás szabadságán épült rendszerét a socialisták, communisták és anarchisták egyre fenyegetőbb támadásai ellen.

Az ekkép meginduló általános bomlás közepette előáll a vezető emberek másik pártja, előáll különösen Carlyle, és felfegyverkezve nagy tudással, még nagyobb lelkesedéssel, őszinteséggel és bátorsággal, lángoló szavakban ostromozza az egyházat, mely fiainak csak üres, mert igazi tartalmukat vesztett jelképeket tud adni az imádásra; ostromozza a társadalom élén álló osztályt, mely nem a társadalom javát, hanem saját érdekét és kiváltságos állását törekszik megvédeni az uralomnak mesterséges és épp azért

hatástalan eszközeivel; ostromozza a közgazdaság uralkodó rendszerét, mely egész irányzata szerint épp úgy tekinti a termelés költségének, tehát a vállalkozó veszteségének, a munkások bérét mint a kenőolajat, mely a gépek mozgásához szükséges; mely a munkaadó és a munkás között nem ismer más viszonyt, mint a gyáros és gépe között.

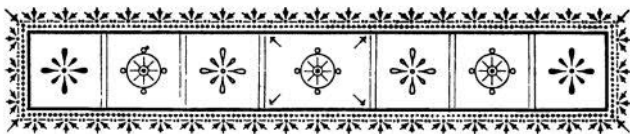
Azonban Carlyle fellépésének és hosszú irodalmi működésének nem ebben a támadásban és bírálatban van a nagy jelentősége. Már erős támadása és kíméletlen bírálata és termékenyítő üdvös hatással volt ugyan különösen a közgazdasági politika későbbi alakulására. De sokkal fontosabb ennél az a kilátás, melyet ő mély és őszinte meggyőződéssel az egész emberi és társadalmi élet jövőjének nyit. Mint a képrombolók a középkorban, ő is ki akarja dobni ejövő templomából a tartalom nélkül szükölködő jelképeket, tagadó és hinni nem tudó korunknak eme bálványait, a társadalmi életnek hit nélkül üres külső formáit; és mint a nagy hitújítók, kik egy-egy új korszakot jeleznek az emberiség történetében, ő is a belső hitélet megújulásában keresi az egyedül remélhető megváltást. Csakis a hitélet megújulása töltheti meg új és igazi tartalommal a társadalmi élet formáit, léptetheti a töprengő kétkedés helyébe a világ erkölcsi rendeltetése felől való őszinte meggyőződést, juttathatja érvényességre a hatékony uralmat, a nem látszatra, hanem igazi belső megelégedésünkre való munkát.

Magát a megváltó ígét kimondani nem adatott Carlylenak. Mint sok más őszinte és őszinteségében lelkesedni tudó embernek előtte és utána, neki is

csak a Keresztelő Szent János szerepe jutott, ki csak híradója a Megváltónak, de nem maga a Megváltó. Mert valamint hajdanában, úgy napjainkban is az idők csak akkor fognak betelleni, ha az emberiség, elfordulva a hamis istenektől és a hamis jelképektől, igazán sóvárgó lélekkel áhítozni fogja a megváltást, melyet a gondviselés mindenkor készen tart a benne hívó, de hitőkben gyakran tévelygő embereknek.

Addig pedig Carlyle csak egy tanácsot tud adni és ad a hozzá vigasztalásért és biztatásért folyamodóknak: Teljesítse ki-ki teljes odaadással és hűséggel kötelességét, a legközelebb fekvő kötelességet, akármily szerény legyen az! Mert — úgymond Carlyle — minden hű cselekedet épp úgy alkotó elemévé válik az erkölcsi világrendnek, mint a hogy matematikailag bizonyítható tény, hogy az eldobott kavics is befolyással van a világegyetem súlypontjának helyzetére.

Mi is, tisztelt hallgatók, zarándokoljunk kegyelettel a nagy ember szelleméhez és cselekedjünk az ő tanítása szerint!

A halotthamvasztásról.

Írta: DR. MASZNYIK ENDRE.

A halotthamvasztás a modern kultúrélet egyik legaktuálisabb kérdése.

Nyugat legtöbb művelt államában már nem is csupán elméleti dolog. A hamvasztó kemencék Olaszországban, Angolországban, Franciaországban, Svédországban, Sveizban, Németország egyes részeiben s Amerikában is erősen működnek. S habár lassan-lassan, az eszme egyebütt is hódít, mert hatalmas tényezők egyengetik útját.

A nemzetközi orvosi kongresszusok Londonban 1891-ben, Budapesten 1894-ben, Moszkvában 1897-ben lelkesen és határozottan felkarolták. Sőt ép Budapesten hozták meg az egyhangú határozatot, hogy 1. a halotthamvasztás egészségügyi szempontból nagyjelentőségű s 2. hogy a kormányok a fakultatív halotthamvasztás behozatalára és támogatására felkérendők.

S szinte szívós kitartással fáradoznak az eszme népszerűsítésén a világszerte megalakult halotthamvasztó egyesületek, szaklapok, röpiratok és önálló

tanulmányok kiadásával, valamint felolvasások és kiállítások rendezésével is.

Sőt, figyelvén az idők jelét, a kedvező alkalom beálltával kopogtatnak, kérvényeznek mindenféle céljuk megvalósíthatása érdekében.

Minapában kopogtattak már nálunk is.

A bécsi «Flamme» nevű egyesület a reakzionarius szellemű Ausztriában nem boldogulhatván, már régibb idő óta a szabad Magyarországra s különösen határszéli nagyobb városainkra vetette szemét. Először 1889-ben Pozsonyban tett kísérletet egy fiók egyesület alakítása s ennek révén ugyanitt egy krematórium felállítása végett.

Törekvése azonban sikerre nem vezetett. Pozsony törvényhatósága támogatta, de a magas kormány tagadólag felelt.

S ezzel egyidőre szélcsend állt be.

A múlt évben azonban, minthogy Bécs városa még mindig nem lángol a lángért, — a Flamme Sopronra vetette szemét.

Egyik lelkes tagja, Dorovius mérnök felolvasást tartott az ottani orvos-egyesületben és — nem eredménytelenül.

A soproniak melegedni és szervezkedni kezdtek.

Hanem elrontotta a remélt dicsőség felett már eleve érzett minden örömet az irigy testvérvárosnak, Pozsonynak szemes polgármestere — a mi Tallér Pálunk. — Elsőbbségi jusson «Flamme»-jának 1898. dec. 12-én levelet írt. Figyelmeztette régi gyöngéd viszonyukra s biztosította örök hűségéről.

A «Flamme» hajtott a szép szóra s cserben hagyván Sopront, 1898. dec. 23-án újra nyilatkozott:

beadta kérvényét városunk tanácsához a krematóriumnak Pozsonyban való felállíthatása iránt.

A tanács ez alapon a következő javaslatot terjesztette városi közgyűlésünk elé: «A tanács a városi fő-physicus és az egészségügyi bizottság egyhangú véleménye alapján indítványozza, mondassék ki, hogy a mennyiben a kir. magyar kormány megengedi a crematoriumnak magyar területen való felállítását, a város törvényhatósága nem ellenzi, hogy a kérvényező egyesület azt Pozsonyban felállítsa, sőt kész, annak idején megállapítandó feltételek mellett, az e célra szükséges telket átengedni és a kellő lépéseket az engedély megadása iránt a kir. magyar belügyminiszteriumnál megtenni.»

E javaslatot a városi törvényhatóság közgyűlése 1899. jan. 9-én beható és élénk vita után 73 szóval 15 ellenében elfogadta.

Jelenleg tehát újból csak a kir. magyar kormánytól függ: lesz-e vagy sem Pozsonyban krematórium?

Mit határoznak oda fenn? — nem tudjuk.

Egy dolog azonban immár bizonyos: a halott-hamvasztás kérdése szőnyegre került Magyarországon is.

Kitérjünk előle?

Nem helyesen cselekednők.

Jobb azzal idejekorán tisztába jönni. Mert, bár a holtra nézve ugyancsak közönyös, mi módon takarítják el: elföldelik-e, elhamvasztják-e, bebalzsamozva sírboltba teszik-e, avagy oda dobják a vízbe a halaknak, a pusztaságba a vadaknak martalékul, — nem egészen közönyös a dolog reánk élőkre nézve.

Ember kiváltsága az is, hogy még holta után való sorsa iránt is érdeklődhessék. Az meg az ember kötelessége, hogy a halottakat oly módon takarítsa el, a mely minden jogosult követelménynek teljesen megfelel.

Melyik volna-e mód?

Mondják, hogy ily mód egyedül a halotthamvasztás volna.

Nem új a dolog. Már az ó kor klasszikus népei, a görögök és rómaiak is, halottaikat rendszerint máglyán égették el s aztán — mint p. o. az Ilias (XXIV. Ének 793—803.) Hektor elhamvasztásáról mondja:

«Tiszta fehér csontját testvérei meg daliái
 Összeszedek, mialatt sűrű köny csorga szemükből.
 Majd maradék hamvát aranyos korsóba helyezték
 És leborították bíborszín lágy takaróval,
 És azután menten üveges sírboltba helyezték,
 S rája felül roppant köveket halmoztanak össze;
 S hantokat is hordtak, mialatt vigyáztak az örök.
 És miután feltelt a halom, — csendben haza tértek
 S Hektor hamvainak fényes nagy torral adóztak.)*¹

A hamvasztás ez ősi módja azonban igen tökéletlen volt s azért nem is csoda, hogy — különösen a zsidó és keresztyén vallás befolyása következtében könnyen fel is hagytak vele.

Hanem a múlt század végén a nagy francia forradalom sok más egyébbel a halotthamvasztás eszméjét is feltámasztá hamvaiból — s ennyiben igaz a vád, mit főként az n. n. ultramontán körök hangoztatnak, hogy a «modern halotthamvasztás a keresztyén népeknél a revolutio gyermeke.»

¹ Homeros Iliasa. Fordította Kempf József Bpest 1891.

De az aztán már pusztá ráfogás csak, hogy «valamint egykor a keresztyén vallási felfogás a halotthamvasztást megszüntette, úgy az újabb halotthamvasztók tulajdonkép az egyház tanával szemben, Isten és minden positiv vallás ellenében s a Krisztus alapította tanítói hivatal tekintélye rovására, a pogány szokás restituálását célozzák s így törekvésük majdnem egyet jelent a dogmatikus tan nyílt megtagadásával.»¹

Hiszen történeti tény, hogy mielőtt az ötszázak tanácsa a republica 6-ik évében (Brümaire 25-én) a halotthamvasztást elrendelte volna, ezt a kérdést egészségügyi szempontból, különösen a templomokban és a városokban való temetkezés veszedelmes voltát hangoztatva, alaposan megvitatták.

S ugyan e kérdést a jelen század közepén 1849-ben Grimm G. szintén tisztán hygienikus szempontból vetette fel a berlini tudományos akadémiában s ezen és még főként gazdasági szempontból tárgyalják azt a komoly szakférfiak ma is szerte az egész művelt világon.

A hamvasztás *egészségügyi* és *gazdasági* szempontból sokkal előnyösebb, mint a temetés, — ez alaptétellel kell tehát nekünk is első sorban leszámolnunk.

* * *

1. Az egészségi szempont.

Lássuk először az *egészségügyi* szempontot. A temetés — mondják — nem felel meg az egészségügyi követelményeknek, mert az eltemetett

¹ L. Pressburger Tagblatt 1899. jan. 6, 8-iki számait.

holttest csírázó telepe a legkülönbözőbb nyavalyáknak, kiváltképen ha a halál ragadós, vagyis — orvosi műszóval — fertőző betegség következménye volt. A holttest kóroanyagát ugyanis felszedi magába a levegő, a víz, a föld és így az a sírból is visszakerül hozzánk.

Antolik Károly jeles természettudósunk a pozsonyi városháza nagy termében a hamvasztásról ez év elején tartott előadásában rémes dolgokat beszélt arról a körfolyamatról, a mely az élők városát a holtak városával, — a temetővel föld felett és föld alatt egybeköti egészségünk nagy veszedelmére.

Hát bizony azóta szinte félve kelek és fekszem is az én temető-utcai szerény hajlékomban. Ha ablakot nyitok, a beáramló levegőben a bacillusoknak rejtelmes zúgását, hogy ha meg ki megyek, talpam alatt, a vizenyős földön, a baktériumoknak kísérteties jajgatását hallom; vizet meg már egyáltalán nem is iszom, mert a mi a téglán, gipszen és fán áthatol, áthatol az a holttestből kiáramló szénsavgázzal együtt a mi vízvezetékünk vasburkolatán is. Azt pedig már még se szeretném, ha nemcsak körülöttem, de bennem is zúgnának és jajgatnának azok az átkozott mikroorganizmusok.

Ezért nevezte hát azokat a csendes temetőket, hová mi naiv lelkek könnyeinkkel öntözni járunk elhunyt kedveseink sírhalmait és beszélgetni a szívek porából nőtt illatozó virágokkal, szebb jövőről, boldog feltámadásról, — ezért nevezte hát e nekünk szent helyeket Moleschott «az Ördög műhelyeinek s gyárainak !»

Hanem most veszem észre, hogy én eddig csak a halotthamvasztásért rajongó szakférfiakat szólaltattam meg.

Nos, — legyünk igazságosak.

Szóljunk be a másik táborba is. Én beszóltam és ott — csodálatos! — ép az ellenkezőt mondták.

Ne higyj nekik. Nem olyan fekete az ördög, mint a milyennek festik. Hát hiszen mi is ismerjük a temetőben rejlő veszélyeket s nem tagadjuk, hogy különösen a fertőző betegségekben elhaltak testei valóságos pestisfészkek. Sőt éppen mi javasoltuk, hogy az ily holttestek eltakarítására vonatkozólag kormányaink szigorú rendőri óvintézkedéseket tegyenek, a minthogy tettek és tesznek is.

De azért fanatikus hévvel mégsem üzenünk irtó háborút a temetőknek. Ellenkezőleg, szerintünk — a bécsi orvosok egyesülete legutóbb, 1898. febr. 4-én hozza ezt az egyhangú határozatot — «bár a halotthamvasztás a modern hamvasztó kemencék segítségével higiénikus szempontból kifogás alá nem eshetik, a temetkezéssel sem párosulnak szükségképen oly hiányok és veszedelmek, hogy a halotthamvasztást, mint mellőzhetlen higiénikus reformot üdvözölhetnők. Ellenkezőleg, az obligatorikus halotthamvasztás, legyőzhetlen nehézségekbe ütközik. A fakultatív halotthamvasztás ellen azonban a legkisebb orvosi vagy egészségügyi ellenvetés sem hozható fel»

Ugye bár, hogy érdekes ez a nyilatkozat?

«A temetkezéssel nem párosulnak szükségképen oly hiányok és veszedelmek, hogy a halotthamvasz-

tást, mint mellőzhetlen hygienikus reformot üdvözölhetnék!»

Ezt mondják a bécsi orvosok s ezt mondják más jeles orvosok is.

A világ melyet elvégre is Isten és — nem a természettudósok teremtettek, nem lehet, hogy olyan nagyon tökéletlen legyen. Ellenkezőleg, én azt hiszem, hogy a természet élete nagyon is jól van berendezve, hogy a természet maga jobban gondoskodik rólunk, mint mi magunk s talán mint orvosaink is.

De beszéljenek a szakértők s ne én. Beszéljen — beszéljen a mi országos hírű orvosunk, dr. Pávai Vájna Gábor, ki a halottégetésről írt nagybecsű tanulmányában kérdésünkhöz történelmi, közegészségi, gazdasági, esztétikai és vallás erkölcsi szempontból már 1889-ben ugyan alaposan hozzászólt.

Dr. Pávai többek között azt mondja: «A halottégetés hívei szerint a holttest veszélyes az élőkre. Ez azonban a halottégetés megengedése után sem lesz elkerülhető, mert a halottakat 48 órán belül csak pusztító járványok idején szabad eltemetni s e határidőt sok szempontból lehetetlen megváltoztatni, a holtak pedig az előírt rendszabályok szerint eltemetve a mély sírban ép oly kevésbé veszélyeztetik az élőket, mint elégetve.»

És ez állítását — a legkiválóbb hygienisták és vegyészek p. o. Uffermann (Flock, Schützenberger) vizsgálatainak adataival bizonyítja be.

A temetők talajában, vizében s környezete levegőjében oly mértékben nem fordulnak elő fertőző

elemek, hogy azok egészségünkre veszedelmesek volnának. Ellenkezőleg tény, hogy a fertőző betegségek nem a temetők közelében törnek ki, hanem rendszeren ott fejlődnek, hol az utczák szűkek és piszkosak, hol a csatornázás és ivó víz rász vagy elégtelen, hol a lakások nedvesek, hol továbbá sok a szabadban rothadó szerves anyag s végre hol hiányos a rendszeres dezinfekció. S mind ennek igen egyszerű és természetes oka van.

Középen vagyon tehát az igazság.

A melyik temető — mint dr. Pávai is mondja — az egészségügyi kellékeknek teljesen megfelel,¹ vagyis a melyiknek fekvése jó, a mely elég nagy, elég mély s a melyben egy sírba egy halottnál többet nem helyeznek s a sírok is megfelelő távolságra esnek egymástól stb. stb. az oly temető — bár lassabban — de ép oly tökéletesen végzi el a maga munkáját, mint a hamvasztó kemencze.

És lényegileg ugyanazt a munkát is végzi. Mert, mint ezt ép a hamvasztás egyik leglelkesebb barátja, Küchenmeister hírneves drezdai orvos «Die Feuerbestattung» c. művében mondja: «Nekünk el kell égnünk; a víz eléget; a föld eléget; a levegő eléget; a tűz eléget; nekünk előbb vagy utóbb oda kell adnunk testünket, hogy az a világ életéért elégettessék. A természet hív. Csak az a kérdés: hogyan kövessem? Gyors engedelmességgel vagy kelleetlenül, lomhán, nagy tervei ellen lázadozva?»

Nos, — a hamvasztás barátai a halálban a gyorsaság hívei. Nyer ezzel a természet valamit? — azt nem tudom. Hogy ők semmit sem nyernek, az bizonyosnak látszik.

De mondják: nyernek az élők?

Hát — meg lehet De én — e kérdést tanulmányozva, a «Leichenbeerdigung und Leichenverbrennung»-ról egy oly «Medizinische Abhandlungot» is olvastam, a mely adatokkal bizonyítja, hogy bizony a halotthamvasztás sem feltétlen biztosíték a holttestekből kiáramló kártékony elemeknek a levegőben való elterjedése ellen. Rota orvos p. o. és a vele levők, Milanóban ugyancsak kiállhatlan büzt éreztek, mikor egy halottat égettek. S hasonlót állít a híres Hellwald is.

Mondják ugyan, hogy a legújabb, a Siemens-Reclam-féle kemence már tökéletes, de beigazolja ez az állítás sincs.

Épen azért bátran aláírhatjuk dr. Pávainak véleményét, hogy «közegészségi szempontból éppen nem szükséges a temetők bezárása s a halottak égetése s hogy ennek el nem fogadása a tudomány és humanizmus elleni vétséget nem képez.»

*

*

*

2. A gazdasági szempont.

De talán más eredményre jutunk más körben.

Térjünk át hát a második s szintén igen fontos szempont ismertetésére. A temetkezés helyett a hamvasztást másodízben *gazdasági* előnyénél fogva ajánlják.

Kissé különösen hangzik ugyan, de tény, hogy ma már kedves halottaink eltakarításánál is felhangzik a kérdés: mi olcsóbb? Meghallgattam e kérdésben is mind a két tábor

¹ Leichenbeerdigung und Leichenverbrennung von Dr. J. Creus. 1879.

A hamvasztó kemencék nagy barátai természetesen a temetést drágálják. Nagyon szaporodunk. A föld — mondják — ma-holnap tele lesz velünk s szükségünk lesz minden talpalattnyi térre.

Igen, — a halottaknak már a föld alatt sem adhatunk helyet — Leghelyesebb, ha elégetjük őket. Az a törvényt szabta 25—30 év különben sem elég teljes elporladozásukra.

A talaj minőségétől igen sok függ. Némely sírban századok múlva sem rothadnak el a holttestek. S nem borzasztó látvány-e az, midőn a régi temetők helyére házakat, vasutat, gyárakat építve, a felásott földből félig rothadt tetemeket, vázakat, csontokat hánynak ki s bizony sokszor újra el sem is ássák, hanem viszik a spódium gyárba?

Legyenek a temetők Isten szántóföldje helyett emberek szántóföldjei. Így legalább jövedelmet hoznak.

Sőt még egy más gazdasági előnyben is leszen részünk. A hamvasztás mellett az emberi organizmus szubstanciái — a foszfat, soda, ammóniák, magnesia és a többi — nem mennek veszendőbe, hanem mint kitűnő trágya termővé teszik a terméketlen földet^

És mily kényelmes dolog is lesz az a hamvasztás!

A nagyvárosi embernek nem kell villanyoson avagy omnibuszon messzire vinni kedves halottját s fizetni még a szomorú halotti gyülekezet úti költségeit is.

S a papokat se foglalja le az örökös temetés. Holtak helyett járhatnak az élők után, hűséges pásztorok módjára gondjukat viselvén.

Így érvel az egyik felekezet De nem hallgatám a másik sem. Könnyű dolog mindezt — mondják — állítani. Csakhogy van ám az éremnek másik oldala is!

Igaz, hogy a temetőnek hely kell, — de nem kell-e hely a hamvasztónak s az urnáknak ?

Igaz, hogy kisebb. De a hely meggazdálkodás mellett nincs-e ott a kemenczék költsége?

A számok beszélnek. — Különösen Belgiumra hivatkoznak.

Hát Belgiumban Fleury kimutatása szerint a temetők összes területe jelenleg mintegy 750 hektárt tesz ki s ennek értéke mintegy 2 millió frtra rúg. Mi esik ebből ott egy személyre? Átlag 50 kr.

No ugyan nagy kapitális! A temetők miatt elveszít minden egyes belga évi 2 kr. jövedelmet

Nos és ugyan mibe kerülnének a hamvasztó kemenczék ?

A régebbi szerkezetűek (minők a milánói, drezdai) darabonként mintegy 300,000 frtba, az újabb s olcsóbb Siemens-Reclam-félék pedig mintegy 10,000 frtba. S hol vannak még az állandó személyzeti, fenntartási, javítási stb. kiadások? De talán kevesbednék a hamvasztató feleknek költsége?

A «Flamme» c. szaklap szerint, ha a halottat p. o. Berlinből Gothába kell szállítani elégetés végett, minden más költségtől eltekintve, a legegyszerűbb módon való elhamvasztás 450 márkába kerül. Helyben természetesen sokkal kevesebbe. Így pl. Gothában 57 márka. Jénában 70 márka.

Hát lehet-e itt gazdasági előnyről beszélni? Alig, különösen, ha meggondoljuk, hogy azok a temetők

(legalább a mieink itt helyben) nem is olyan nagyon inproduktív földek.

Én — gazdag professor, a szegény pozsonyi gyülekezetnek egy kicsinyke sírhelyért 24 pengő forintot fizettem s még csak azt sem mondhatom hogy azt a félnégyszögölnyi területet örökáron vettem meg. Dehogy, csak bérlem 25 évre!

Akkor aztán — vagy fizetek újra, — vagy felmondanak kedves halottamnak — s az útféltre hányják.

Hiszen a temető azért «Gottesacker», hogy ember szedje le termését

Jó, jó, — de hát az emberi test szubstanciái — e kitűnő trágya?

Ez mégis csak valami? Igen. Minden halott után két kiló hamu. No ezért ugyan kár volna a költséges hamvasztásba fogni. Különösen, ha meggondoljuk, hogy azok a szubstanciák a temetés mellett sem mennek veszendőbe. Idő kérdése az egész dolog. A természet előbb vagy utóbb azt, ami az övé, visszaveszi; ami porból lett, porrá lesz akár eltemetjük, akár elégetjük. Mint minden organikus anyag, testünk alkotó elemei is újra belépnek a világ életének nagy körforgásába.

A jó ég tudja, hány millió ember halt már meg e földön — s hol, merre nyugszanak, nem mondja semmi kő! Legfeljebb néhány múmia beszél még róluk.

Ne akarjuk hát a természetet korrigálni. Nem gyár az, melyben ép a legbecsesebb anyagból -találni legkevesebbet, s hol, ha egy fontos szer kifogy, megáll a gépezet.

Aztán — mire úgy sietni? Ráérünk még földünk termőképességét saját kedves halottaink hamvával fokozni.

Ma — hála Istennek! — a gazda még az állati s növényi trágyát sem égeti el, hogy úgy javítsa vele földjét Beéri a természet lassú és csendes munkájával. — És — kérjük — ha halottaink hamvával a földet trágyázzuk, mit teszünk azokba az annyira magasztalt kedves urnákba?

Mit-e? Semmit A jövő embere igen praktikus egy lény lesz. A költészet prózává s a próza költészetté válik kezében. Gyermekeink urnák helyett — a virágcserepek földjébe keverik majd hamvainkat s a virág illatban élvezik testünknek szubstanciáit

Bizony jól mondja dr. Pávai: «Hol itt a kegyelet? Hol az emberi méltóságnak tisztelete?!*»

Gazdasági előny — hamvainkból? Sivár mező ez, — forduljunk hát el tőle. De hová?

Innentúl a hamvasztás előnyei már megszűnnek s seregestől lépnek elő a hátrányok, az aggályok, az ellenvetések.

Hosszas volna valamennyit rendre előszedni. De legalább futólag érintsük meg a legfőbbeket Ilyen p. o. a jogi, közelebb a criminalistikus ellenvetés.

A halotthamvasztás mellett — mondják — ha később gyanú merül fel, lehetetlen a személyazonosság és az erőszakos halál tényét utólagosan megállapítani, holott az eltemetés esetében a holttest exhumálható s megvizsgálható.

Hát megvallom, én ez ellenvetésnek valami nagy súlyt nem tulajdonítanék s pusztán a fenti ok miatt a hamvasztás útjába akadályokat nem gördítenék.

Mert előzetes rendszabályokkal, szigorú és raczionalisztikus halottvizsgálat által az esetleges bajnak elejét lehetne venni. Aztán az exhumálás esetei különben is igen-igen ritkák. Bécsben p. o. 25 év alatt 673,580 halott közül csupán kettőt exhumáltak a törvényszék rendeletéből.

S beigazolt dolog az is, hogy az exhumált holttestek vizsgálatának eredménye igen kétséges értékű, sőt sok esetben téves.

Sőt ellenkezőleg, sok bűntényt ép a hamvasztás tenne lehetetlenné. Ilyenek: a halottimádás, a halott-rablás, a halottmeggyalázás.

S szólhatnánk még a kultúrtörténeti, az összehasonlító anthropologiai alapon nyugvó ellenvetésekről is.

És megemlíthetnénk egy physiologiai mozzanatot, az élve eltemetés avagy élve elhamvasztás kérdését is, de mindezeknek valami nagy jelentőséget nem lehet tulajdonítani.

A kulturhistorikus, a régész majd eltemetett pénzek és fegyverek helyett urnákat, csontok helyett hamut talál; az anthropologus számára marad még elég koponya; az élve eltemetés avagy élve elégetés között pedig bizony nem nagy a különbség s csak rajtunk áll, hogy mindkettőnek elejét vegyük.

Mindezeknél sokkal fontosabb a halotthamvasztásnak a keresztyén néptudatban jelentkező akadály a keresztyén vallási alapon támasztott ellenvetés.

3. A vallási szempont.

A halottak eltakarítását ma ugyan, mint láttuk, első sorban tisztán tudományos szempontból vizsgálják, tényleg azonban, eltekintve egyes egészen vad törzsektől, melyek halottaikat vagy maguk falták fel, vagy miként azt p. o. a baktokról tudjuk, kutyáikkal etették meg — a kultur népeknél az eltakarításnak módját sajátképp a vallási felfogás határozta meg.

Nem véletlen dolog az, hogy a holtakat az indusok tűzben vagy vízben megsemmisítették, a perzsák a madaraknak kitették, az egyptomiak pedig bebalzsamozták.

S nem véletlen dolog az sem, hogy a zsidók s őket követve a keresztyének is, eltérőleg a legtöbb néptől, halottaikat kezdettől fogva elföldelték, illetőleg sírokba helyezték.

Nem bolygatom a pogány népek dolgait.¹ Maradok a magunkénál: a holtak elföldelésénél, a temetésnél, mit vallásunkkal együtt a zsidóktól örököltünk.

*

*

*

a) *A zsidó vallási szempont.* Mi vezette a zsidókat a temetkezés szokására? — arról az ő szent hagyományaik fantasztikus dolgokat beszélnek.

A midras szerint a szegény Ábelnek holttestét az ég madarai s a tiszta állatok temették el; Thauchuma rabbi szerint pedig Kain, tünődve, mit tegyen testvére holttestével, midőn látta, hogy egy

¹ Érdekesen világosította meg ezt a pontot Stomp László kollégám «Költözés a más világba» cz. felolvasásában. (L. Protestáns Esték II. kötetét 1899-ből).

madár egy másik madarat megölve, ezt a földbe kaparta be, ő is azonképen cselekedett: sírt ásott Ábelnek.

Az ó-testamentomban azonban mind erről egy szó sincs. Ott az első temetkezési eset I. Móz. 23-ban van elbeszélve: Ábrahám eltemette kedves Sára feleségét Makhpela mezejének barlangjában Hebronnal szemközt.

S őt követték utódai, a kik temetkező helyül szintén, részint a Palesztina mészhegyeiben nagy számmal található természetes barlangokat, részint a sziklákba vagy a sík földre vájt üregeket használták.

A szikla sírok (*mnémeion*) a mai családi sírboltoknak feleltek meg. Azokba a gazdagokat helyezték el. A közönséges sírok (*tafosz*) a nép gyermekeinek nyíltak meg.

De azért az ó-testamentomban egyetlen helyet sem találunk, a hol a temetkezés, mint a holttestek eltakarításának egyedüli módja, vallási parancskép volna elrendelve.

Hivatkoznak ugyan V. Móz. 21., 23-ra, a hol megvan írva: «a holttest ne maradjon éjen át a fán, hanem még az nap temesd el őt». De itt a halálos bűn miatt felakasztott ember holttestéről van szó.

Mi lehetett hát az oka, hogy a zsidók csakis temetkeztek ?

Nézetem szerint e kérdésre a leghelyesebb feleletet I. Móz. 2., 7. és 19. adják meg.

A zsidó vallási felfogás szerint az Isten az embert a föld porából teremtette s sorsa gyanánt is azt szabta meg, hogy vissza térjen a földre, a melyből vétetett.

S mert a pogány népek nemcsak a holtakat égették meg, hanem élőket is áldoztak bálvány isteneknek, azért a pogányságból kivetkőzött egyistenimádó zsidóság még inkább ragaszkodott "a temetés ősi szokásához. Sőt Kánaánban mindazon helyeket, hol egykor, akár a pogányok, akár saját pogányságra hajló elődeik emberáldozatot hoztak, átokkal sújtották.

Magában Jeruzsálemben is volt ilyen, a Gé Hinnon, a Hinnon fia völgye, vagyis a gyehenna, a hol egykor a pogány moákok Moloch halványuknak gyermekeket áldoztak. A zsidók hát ezt a völgyet is minden időben tisztátalan helynek tekintették. Oda hordták a város minden szemetjét, oda hányták a dögöket és a kivégzett gonosztevők holttesteit is s mindezt örökös tűz emészte meg. Hogyne lett volna hát az ő szemükben utálatos a halottégetés és rettentő a gyehenna tüze!

De a zsidók még más okok miatt is ragaszkodtak a temetéshez.

A számkivetés után a zsidók vallási reményei — mely okokból? nem tartozik ide — durva érzéki alakot öltöttek.

Sokat szenvedtek testileg, lelkiileg. S mind e szenvedések kárpótlását ők a jobb jövőtől, a messiási kortól várták.

Boldog lesz a ki megéri. De hát mi lesz az elhunytakkal? Ők örökre a sírban maradnának? Nem. Ők is előjönnek sírjaikból. «Sokan azok közül — olvassuk Dániel 12, 2. — kik alusznak a föld porában, felszerkennek; némelyek az örök életre, mások pedig gyalázatra s örök utálatra.»